Чупрій Л. В.

ГЛОБАЛЬНА ГЕОПОЛІТИКА

Навчальний посібник

ГЛОБАЛЬНА ГЕОПОЛІТИКА

ДЕРЖАВНИЙ ПОДАТКОВИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Л. В. Чупрій

ГЛОБАЛЬНА ГЕОПОЛІТИКА

Навчальний посібник

Ірпінь
2022

УДК 327(075.8)
ББК 66.4я73
Ч-92

Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету державної фіскальної служби України
(протокол № 14 від 23 листопада 2021 року)

Рецензенти:

Суліма Є. М., д-р філос. наук, проф., директор ННІ гуманітарних наук УДФСУ;

Кан Ден Сік, д-р політ. наук, проф., завідувач кафедри корейської філології Київського національного лінгвістичного університету;

Настояща К. В., канд. соціол. наук, доц., завідувач кафедри філософії та геополітики Науково-дослідного інституту українознавства при МОН України, директор ННІ гуманітарних наук УДФСУ.

Автор:

Чупрій Л. В., д-р політ. наук, професор кафедри філософії та політології УДФСУ.

Чупрій Л. В.

Ч-92 **Глобальна геополітика**: навчальний посібник / Л. В. Чупрій. – Університет ДФС України, 2022. – 322 с.
ISBN 978-966-337-655-4

У навчальному посібнику викладені провідні теми нормативного курсу «Глобальна геополітика» для підготовки здобувачів вищої освіти другого (магістерського) рівня денної та заочної форм навчання спеціальності 291: «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії». Здійснений аналіз геополітичних доктрин ключових міжнародних гравців, розглянуті історичні етапи становлення геополітичних ідей. Також висвітлені геополітичні погляди відомих українських дослідників. Містить теоретичний курс, тести, питання для самоконтролю в кінці кожного розділу, перелік питань для поточного та підсумкового контролю, що допоможе студентам підготуватися до проведення лекційних і семінарських занять з цієї дисципліни.

Видання буде корисним для широкого загалу читачів: слухачів, студентів закладів вищої освіти (бакалаврів і магістрів), аспірантів, викладачів.

УДК 327(075.8)
ББК 66.4я73

© Чупрій Л. В., 2022
ISBN 978-966-337-655-4
© Державний податковий університет, 2022

ЗМІСТ

ВСТУП 5

РОЗДІЛ 1. ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА 14

1.1. Поняття і предмет геополітики 14

1.2. Структура, методи та функції геополітики.....22

1.3. Основні закони геополітики 25

РОЗДІЛ 2. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ 33

2.1. Геополітичні ідеї Стародавнього Сходу 33

2.2. Загальна характеристика геополітичних поглядів Античного періоду.....38

2.3. Геополітичні погляди провідних європейських учених періоду Середньовіччя та Нового часу 47

2.4. Основні геополітичні тенденції XX століття. Нацистська та сталінська тоталітарні ідеології.....63

2.5. Формування та еволюція класичної геополітики.....94

РОЗДІЛ 3. ГЕОПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ КЛЮЧОВИХ МІЖНАРОДНИХ ГРАВЦІВ 110

3.1. Геополітична доктрина США в умовах сучасних викликів.....110

3.2. Геополітичні перспективи країн Євросоюзу і України.....130

3.3. Посилення геополітичного потенціалу Китаю.....145

3.4. Зростання геополітичної ролі Індії 168

3.5. Геополітичне зростання Японії та «Азійських тигрів» 183

3.6. Геополітичне становлення країн пострадянського простору: стан та проблеми 202

3.7. Мусульманська експансія в сучасному світі 219
3.8. Геополітичний потенціал африканських країн 227

РОЗДІЛ 4. РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ 239
4.1. Становлення геополітичної суб'єктності України 239
4.2. Цивілізаційна роль України в сучасному світі 253
4.3. Геополітичне значення європейської та євроатлантичної орієнтації України 269
4.4. Геополітичні погляди провідних українських діячів початку XX століття 286
4.5. Відродження концепту «Міжмор'я» у контексті подолання російської експансії 297

ФОРМИ ТА ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛІВ 306

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 314

ВСТУП

Домінуючим трендом міжнародно-політичного життя у XXI столітті стають процеси глобалізації у поєднанні з посиленням регіоналізації, коли певні регіони значно активізуються, збільшуючи свій політичний і економічний потенціал. На думку У. Бека та інших дослідників-глобалістів, сьогодні в умовах посилення глобалізації та регіоналізації відбувається трансформація світової політичної системи, зумовлена зростанням ролі міжнаціональних і наднаціональних об'єднань та зменшенням значення національної держави. Відтак глобальні актори (під якими розуміють транснаціональні організації, інші глобальні економічні утворення, глобальна культура або різні ідеології глобалізації) стають настільки сильними, що ставиться під питання подальше існування окремих національних держав. Це є проявами політичної глобалізації.

Параметри політичної глобалізації визначаються кризою потенціалу окремих держав, зростанням проблем планетарного масштабу, виникненням нової політичної культури, що характеризується поширенням і сприйняттям загальносвітових цінностей та інтересів. Основними умовами і рушійними силами цього процесу є активна діяльність ТНК, поширення в планетарному маштабі інформаційних і телекомунікаційних мереж, транснаціоналізація злочинності, зростаюча кількість і інтенсивність міграційних потоків тощо.

Відтак у цих умовах досить актуальним є вивчення сучасної геополітики як науки про глобальні політичні процеси та явища в умовах трансформації світової політичної системи, дослідження етапів її становлення, ключових геополітичних доктрин сучасності, а також особливостей формування геополітичної суб'єктності України в сучасному глобалізованому світі.

Останнім часом посилюються загрози геополітичного характеру: міжнародний тероризм; несанкціоноване розповсюдження технологій масового ураження; гостра ситуація у «країнах осі нестабільності» (Сирія, Північна Корея, Афганістан, Ірак, Іран, Ізраїль-Палестина); транснаціональна злочинність і корупція.

Досить серйозними є ризики, пов'язані з технологічним розвитком людства, зокрема техногенні катастрофи; кібернетичні війни; системні збої інформаційної інфраструктури; втрата баз даних; втручання в інформаційний приватний сектор тощо.

Саме глобалізація веде до посилення ряду загроз. На думку ряду експертів, зворотними сторонами об'єднання світу виявляються гостре суперництво, партикуляризм, нестабільність та дезорганізація особистості. Усе це може лише посилюватися у зв'язку з перспективами переходу до постіндустріального суспільства, адже деякі країни спроможні до цього, а деякі – ні, тобто нерівність між ними буде зростати.

Потрібно констатувати, що в умовах посилення глобальних викликів відбувається трансформація геополітичної конфігурації світу. Баланс сил у світі постійно змінюється, відбувається перерозподіл сфер впливу світових ключових гравців, вплив Азії, особливо Китаю останнім часом посилюється, США та Євросоюз дещо послабили свої позиції. Так країни Євросоюзу вирішують свої внутрішні проблеми (зовнішня міграція, ісламізація, відцентрові тенденції [відокремлення Англії, прагнення Каталонії до незалежності]). У Європі посилюються протиріччя між центром і периферією. Доцільно зазначити, що економіка США і Євросоюзу дещо послаблюється порівняно з економікою того ж Китаю. Деіндустріалізація США і Європи привела до скорочення робочих місць і збільшення неповної зайнятості, падіння середніх доходів. За останні 30 років зарплата середнього класу на Заході практично не зростала, а в деяких сегментах навіть знижувалася. Посилилися також міграційні проблеми. Відтак в США і Європі почало зростати внутрішнє напруження, що призвело до зростання впливу популістів на різних флангах політичного спектра, які починають отримувати перемоги на виборах.

Сприймаючи піднесення Азії як виклик, а появу ісламського фундаменталізму як загрозу, сьогодні Захід постає перед серйозним питанням самовизначення. Якщо раніше в умовах біполярної картини світу (США – Радянський Союз) було чітко відомо, хто друг, а хто ворог, то сьогодні в умовах мультиполярного світу це досить важко визначити. Деякі намагаються бачити ворога в ісламі, отожнюючи його з тероризмом, хоча це зовсім не так,

оскільки тлумачення «джихаду» в Корані не передбачає вбивство невинних жінок, дітей, цивільних осіб заради віри. Крім того, багато мігрантів з арабського світу успішно асимілюються в західному світі і сприймають його цінності, при цьому вважаючи себе мусульманами. Хоча варто констатувати, що в Європі вплив мусульман посилюється. Так в умовах активізації зовнішніх викликів відбувається депопуляція європейських народів і поступова ісламізація Європи. За прогнозами Відділу народонаселення ООН («Всесвітні демографічні прогнози»), за перші п'ять десятиліть XXI ст. в усіх європейських країнах (крім Люксембургу, Ісландії, Албанії та Ірландії) чисельність корінного населення зменшиться на 124 млн осіб, у тому числі в країнах «Старої Європи» – на 37 млн осіб. Зокрема, чисельність населення Італії скоротиться на 25 %, Великобританії – на 10 %, Німеччини – на 14 % тощо. При цьому кількість мусульман в Європі збільшується. Так, за даними, які надав Pew Research Center, чисельність мусульман в Європі збільшилася з 29,6 млн осіб у 1990 році до 44,1 млн у 2010 році, а до 2030 року в Європі буде жити 58 мільйонів людей, що сповідують іслам. На думку демографів, які співпрацювали у рамках проєкту Pew Forum of Religion and Public, чисельність мусульманського населення Європи у 2030 році складе в середньому близько 9 %.

У цьому контексті відомий дослідник Бернард Люїс писав: «Єдине відкрите питання щодо майбутнього Європи таке: це буде ісламізована Європа чи європеїзований іслам».

А ось Китай упродовж останніх 30 років кожні 10 років подвоює свій ВВП, за винятком останніх років, що зумовлено впливом коронавірусної інфекції. «Китай повернувся» – такою була недвозначна тема виставки під назвою «Три імператори», організованої 2005 року за підтримки китайського уряду у Королівській академії мистецтв у Лондоні. Основним твором виставки була велетенська картина із зображенням урочистої процесії європейських послів, які віддавали шану китайському імператору. Послання європейцям та всьому західному світу цілком очевидне – скоро ви віддаватиме шану відродженому великому Китаю. Збігнев Бжезинський у цьому контексті писав: «Китай без жодного сумніву негласно створює в Східній Азії

успішну сферу спільного процвітання. Країни цього регіону дедалі більше ставляться до Китаю з належною повагою, а китайці на неї поблажливо відповідають».

Рівень добробуту громадян у Китаї поступово збільшується. Сьогодні прошарок середнього класу в ньому наближається до 800 млн осіб, середня зарплата у розвинутих регіонах становить близько 600 доларів на місяць. У сучасних умовах посилює свій економічний потенціал також і Індія. У цій країні, де населення вже перевищило 1,3 млрд, також зріс прошарок середнього класу до 250–300 млн осіб, і він продовжує збільшуватися, оскільки Індія нарощує темпи зростання економіки і стрімко перетворюється в «новий Китай» Південної Азії. Індійський журналіст і політик Хайрам Рамеш застосував термін «Кіндія» (Китай та Індія), характеризуючи потужний економічний та політичний розвиток цих двох азійських велетів в останні десятиліття.

Згадаймо також Японію, Сінгапур, Південну Корею, які активно розвиваються. Відбувається також економічне зростання таких арабських країн, як Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Катар інші. Відтак слід констатувати, що поступово відбувається посилення східних країн, особливо країн Азії, де на початку XXI ст. мешкає понад 60 % населення планети. На Азіатському фінансовому форумі у Гонконгу було заявлено, що Схід формує нову парадигму зростання.

Варто зазначити, що в умовах поширення коронавірусної інфекції геополітична ситуація ще більш ускладнюється. Економічна рецесія, про яку згадували деякі експерти декілька років тому, стає неминучою. Ключовим негативним наслідком поширення коронавірусу є введення карантинних заходів, які завдають значної шкоди економіці багатьох країн. Спостерігається сповільнення економічного зростання більшості країн світу.

Точні втрати країн світу від коронавірусу на сьогодні важко порахувати, оскільки ситуація залишається невизначеною, проте деякі експерти намагаються це зробити. Так, за даними аналітиків Bloomberg, світова економіка від спалаху коронавірусу втратила майже 2,7 трильйонів доларів. За висновками Міжнародної організації праці (МОП), внаслідок пандемії коронавірусу люди у 2020 році зазнали фінансових втрат у розмірі $3,4 трлн. Ще більш

вражаючі цифри називає Майк Помпео, який заявив, що світова економіка зазнала збитків на суму 9 трильйонів доларів.

За даними провідних експертів, зростання світової економіки зменшиться до 2–3 % чи взагалі зупиниться. Найбільше постраждають Європа, Японія, у яких очікується рецесія, США, де економічне зростання зменшиться до 0,5 %. Щодо Китаю, то тут також спостерігатиметься певне економічне уповільнення, проте економіка Китаю надто потужна і поступово справляється з цими проблемами.

Розглядаючи сценарії подальшого розгортання подій, варто зазначити, що оптимістичний сценарій передбачає поступове згасання пандемії коронавіруса, якщо більшість країн введуть ефективні карантинні дії. Відтак світова економіка поступово стабілізується, хоча певне уповільнення й буде спостерігатися. Негативний сценарій передбачає масове поширення коронавіруса, як це відбувалося у 1918 році, коли від іспанського грипу загинуло близько 50 млн людей. Передбачають падіння світової економіки, що зі свого боку спричинить зменшення робочих місць, посилення безробіття, зростання злочинності, продовольчу та гуманітарні кризи, посилення нелегальної міграції, виникнення збройних конфліктів. Проте будемо сподіватися на краще, оскільки позитивний приклад США, країн Євросоюзу, Ізраїлю, інших країн показав, що ефективні дії влади і посилення соціальної солідарності та взаємодопомоги дали позитивний результат.

Відтак в умовах посилення сучасних викликів та трансформації світової політичної системи Україна повинна чітко визначити своє місце у світі та свої геополітичні пріоритети.

Перед Україною сьогодні стоїть важлива цивілізаційна роль – протистояти російській експансії у Європі та й у цілому світі. Деякий час провідні західні держави сподівалися, що Росія піде демократичним шляхом розвитку. І дійсно, під час правління Б. Єльцина спостерігалися певні позитивні тенденції. І в цей період Росія отримувала значну допомогу від Заходу. Але після приходу до влади В. Путіна пріоритети Росії почали змінюватися. І якщо на початку правління В. Путін ще намагався якось загравати з західними країнами, навіть висувалися ідеї щодо можливого приєднання Росії до блоку НАТО, то поступово очільник

Кремля почав створювати з західних країн, і особливо з США, «зовнішніх ворогів», які нібито заважають «великій Росії» успішно розвиватися. А головною ідеєю, якою В. Путін став просто одержимим, була ідея відродження Радянського Союзу, розпад якого російський очільник вважає найбільшою геополітичною катастрофою XX століття. У цих умовах повернення країн пострадянського простору в зони впливу Росії стало для В. Путіна просто життєво необхідним. І на цьому шляху Росія використовує всі можливі інструменти, керуючись макіавеллівським гаслом «мета виправдовує засоби».

Довгий час вітчизняні і західні політики недооцінювали рівень загроз з боку Російської Федерації. Навіть сьогодні ряд європейських політиків мають проросійські симпатії, про що свідчить необґрунтоване повернення російської делегації до Парламентської асамблеї Ради Європи. Так, президент Франції Емануїл Макрон вже декілька разів заявляв про можливість активізації економічної співпраці з Росією. Німеччина також активно підтримує будівництво Північного потоку-2, незважаючи на постійні протести України, країн Східної Європи, Прибалтики та США, які правильно зазначають, що будівництво цього потоку несе пряму загрозу країнам Прибалтики і Східної Європи й особливо Україні, оскільки в умовах, коли російський газ піде в обхід газотранспортної системи України, «руки» у Росії будуть розв'язані і вона зможе планувати повномасштабну агресію проти України й інших країн регіону. У цьому контексті хочеться нагадати слова експертів, які завжди бачили серйозні небезпеки з боку Росії. Так, Віталій Портніков, оцінюючи геополітичні амбіції Росії, посилався на слова директора ЦРУ Джеймса Комі, який назвав Росію «найбільшою загрозою з усіх на Землі, враховуючи її наміри і можливості». На думку Д. Комі, російські державні структури постійно генерують нестабільність, підтримуючи радикальні та терористичні організації. Без російської підтримки не було б ні «Ісламської держави», ні міграційної кризи в Європі, ні війни в Україні, – всього того, що сьогодні називаємо викликами. В. Портніков вважає цю заяву Д. Комі «історичною», оскільки її можна порівняти з Фултонською промовою Черчилля.

Відтак основними геополітичними завданнями України на сучасному етапі є: забезпечення суверенітету і територіальної цілісності; зміцнення міжнародної та внутрішньої безпеки України; зміцнення становища України в європейському цивілізаційному просторі шляхом активізації зусиль щодо всебічної інтеграції до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур; посилення стратегічного партнерства зі США і зв'язків з країнами Західної Європи; зміцнення відносин із стратегічно важливими сусідами, насамперед Польщею, країнами Балтії, Туреччиною, Грузією, Азербайджаном та іншими; сприяння формуванню «поясу стабільності» та регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії, посилення співпраці з азійськими країнами, геополітична роль яких у світі зростає з кожним роком.

Україна могла б активізувати співпрацю чи приєднатися до уже існуючих регіональних проєктів, зокрема Вишеградської четвірки (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина), створеної 1991 року, Ініціативи трьох морів, створеної 2016 року, яка включає на основі економічних інтересів такі країни, як Латвія, Литва, Естонія, Польща, Чехія, Угорщина, Австрія, Болгарія, Хорватія, Румунія, Словаччина та Словенія, Бухарестської дев'ятки, створеної 2015 року, яка об'єднує на основі безпекових інтересів такі східноєвропейські країни, як Польща, Словаччина, Угорщина, Чехія, Румунія, Естонія, Литва, Латвія, Болгарія.

Україна зацікавлена у прихильності до неї США як великої наддержави, статус якої визначається військовою могутністю, рівнем економічного розвитку, лідерством у розробці й запровадженні найсучасніших високих технологій в усіх секторах економіки. Об'єктивно і Сполучені Штати Америки зацікавлені в тому, щоб Україна розвивалась як демократична країна, увійшла до європейських структур як держава-партнер. США постійно декларує підтримку територіальної цілісності і суверенітету України і є одним із головних ініціаторів посилення економічних санкцій проти Росії. Відтак Україна повинна прагнути до посилення двосторонніх зв'язків з США, зокрема бажано оновити Хартію про стратегічне партнерство США – Україна 2008 року і підписати новий стратегічний двосторонній документ між наши-

ми країнами, у якому потрібно було б чітко прописати економічні, безпекові, військові гарантії з боку США як нашого стратегічного партнера. У такий спосіб США б підтвердили, що безпекові гарантії, надані ними ще в Будапештському меморандумі 1994, будуть реалізовані повною мірою. Бажано, щоб безпекові статті цього договору були схожі на положення Договору 1953 року про взаємну оборону між Сполученими Штатами і Республікою Корея, якими гарантується масштабна військова і економічна допомога РК з боку США в разі військового нападу на Корейську державу. Можливо, варто було б укласти двосторонній договір ще й з іншим гарантом Будапештського меморандуму – Великобританією, яка також чітко засвідчує повагу до територіальної цілісності України, з іншими проукраїнськими країнами, зокрема Канадою, яка має потужну українську діаспору. Навіть деякі азійські країни, зокрема Японія, зацікавлені у співпраці з Україною на ґрунті послаблення Російської Федерації, оскільки питання Курильських островів для Японії залишається відкритим. Відтак в умовах сучасних геополітичних реалій потрібно прагнути до створення потужної коаліції розвинених демократичних країн на підтримку України.

Проте зміцнення геополітичного становища України у світі буде можливим тільки в умовах реального й ефективного реформування більшості сфер суспільного життя, формування правової держави, подолання корупційних явищ, підтримки розвитку громадянського суспільства, формування середнього класу, створення належних умов для залучення іноземних інвестицій, які будуть сприяти економічному зростанню країни, і насамперед наявності державницької, відповідальної, професійної, патріотичної еліти, яка буде керуватися не вузькоегоїстичними інтересами та прагненням до досягнення влади та багатства, а відомим гаслом Д. Кеннеді: «Не питай, що твоя країна може зробити для тебе, а подумай, що ти можеш зробити для своєї країни!».

Україна сьогодні переживає тяжкі часи, відбиваючи агресію Російської Федерації, очільники якої вирішили, що наша країна не має права на існування. Проте вони жорстоко прорахувалися, оскільки українські захисники, борючись за свободу і незалежність своєї країни, успішно протидіють «другій армії світу»!

Щодо ролі України у новому світовому порядку, то вона може стати потужним регіональним гравцем, взірцем для інших країн світу, як потрібно боротися за свою свободу, за демократичні цінності та права людини. Майбутня перемога України – це перемога цивілізації над варварством, порядку над хаосом, любові над ненавистю, оскільки російське військо може тільки нищити і грабувати. Відтак В. Путін, знищуючи і поневолюючи інші народи, налаштував проти себе весь світ і скоро доведе Росію до занепаду та повної ізоляції чи навіть остаточного розпаду. А ось Україна, здобувши перемогу, буде тільки міцнішати і підніматися. Допомагати Україні будуть і на безповоротній основі, й економічними інвестиціями, і це стане не лише моральним обов'язком розвинених країн, а й вдалим маркетинговим ходом. Це дозволить підприємствам і державам відчути себе причетними до перемоги цивілізації. А в результаті в Україні сформується великий і швидкозростаючий ринок з кваліфікованою та відносно недорогою робочою силою, який потребуватиме гігантських обсягів інвестицій. Обсяги будівництва в Україні будуть небаченими з часів Другої світової війни. Крім західних країн, тут знайдеться місце і дружнім Туреччині та Канаді, Австралії, арабським країнам і навіть Китаю, якщо він не допомагатиме Росії, чого й досі не робить. А всі воєнні злочинці, насамперед В. Путін з його клікою, будуть обов'язково покарані.

Метою цього навчального посібника є ознайомлення здобувачів:

– з провідними концепціями, творами, теоретико-методологічними та конкретно-історичними поглядами дослідників як минулих часів, так і сучасності щодо проблем геополітики, напрямів її інституціоналізації;

– з метанаративами геополітики, які вивчають екологічні, державні, геополітичні, релігійні, культурні, гендерні, епідеміологічні та економічні зміни на планеті;

– з геополітичними концепціями провідних країн світу;

– з особливостями становлення України як суб'єкта міжнародних відносин.

РОЗДІЛ 1
ГЕОПОЛІТИКА ЯК НАУКОВА ДИСЦИПЛІНА

1.1. Поняття і предмет геополітики

Геополітика як наука почала формуватися ще з давніх часів. Учені Стародавнього світу (Демокріт, Арістотель, Страбон, Геродот, Полібій, Ібн Хальдун та ін.) відмічали природний зв'язок політичних процесів з особливостями території Землі, на якій ці політичні дії реалізувалися. Політичні лідери того часу, перед тим, як здійснити певні заходи, враховували географічні особливості місцевості (протяжність, площу, рельєф, клімат, рослинність, наявність річок, озер, морів – як важливих шляхів сполучення чи перешкод в умовах військового вторгнення). Зокрема, військові керівники перед тим, як розпочинати бойові дії, повинні були добре вивчити особливості місцевості, яка могла стати вагомим чинником для здобуття перемоги. Згадаймо битву при Фермопілах, коли не досить чисельне грецьке військо певний час стримувало кількасоттисячну перську армію завдяки тому, що воно розмістилося у долині між горами, й обійти їх у персів не було можливості. Розпочинаючи військові дії, обов'язково потрібно знати особливості географії, клімату, рельєфу місцевості, яку планують захопити. Тим більше не можна розраховувати на утримання захопленої території, не враховуючи демографічні характеристики населення, його кількість, щільність, вікові, статеві характеристики, особливості національного характеру.

У сучасному розумінні геополітика як наука почала формувалися на рубежі XIX і XX стст. Виникнення саме в цей період ключових геополітичних доктрин самої геополітики як окремої науки було викликано комплексом чинників.

Насамперед варто зазначити, що саме в цей період розпочалися глобалізаційні процеси, активно формувався світовий ринок, відбулося ущільнення ойкумени, під яким розуміємо завершення ери географічних відкриттів і своєрідне «закриття» світового

простору, коли всі території були вже відомі і нових суттєвих географічних проривів вже не передбачалося. Людство на сучасному етапі може прагнути тільки до освоєння космічного простору. Спостерігається також завершення європейської просторово-територіальної експансії, оскільки переважно європейські країни колонізували значні території світу. Після Першої і особливо Другої світових війн переділ світу уже відбувся і були прийняті відповідні міжнародні норми, щоб не допускати його в майбутньому. Відтак у світі сформувався певний баланс сил, який суттєво не змінювався довгий час. Так, близько п'ятдесяти років ми спостерігали двополюсну картину світу, коли два ключові гравці – США та СРСР боролися за лідерство у світі. Сьогодні спостерігаємо вже багатополярний світ, оскільки з розпадом біполярної системи значно активізувалися регіональні гравці (Китай, Індія, Бразилія, Японія, Росія тощо), які намагаються відігравати значну роль не тільки у регіоні, а й у світі. Відтак світова історія, яка раніше була історією однієї тільки Європи або Заходу, тепер перетворюється вже у глобальну, всесвітню історію. Саме в цей час закладаються теоретичні основи таких ключових геополітичних доктрин, як ідеалізм, політичний реалізм тощо.

Потрібно врахувати також і те, що тогочасні геополітичні ідеї розвивалися в загальному руслі еволюції наукової думки того періоду. Це проявлялося в тому, що провідні соціально-політичні ідей і концепції того часу (теорія еволюції, соціал-дарвінізм, органіцизм та ін.) переносилися у сферу міжнародних відносин.

Традиційні уявлення про міжнародні відносини ґрунтувалися на трьох ключових чинниках – суверенітеті, території, безпеці держав – акторів міжнародної політики. На думку батьків-засновників геополітики, центральне місце в детермінації міжнародної політики певної держави відводилося його географічному положенню. Відтак саме просторовий, територіальний чинник є одним із основних у геополітиці. Тому, з точки зору батьків-засновників геополітики, головне завдання останньої вбачалося у дослідженні держав як просторово-географічних феноменів і осягненні природи їх взаємодії.

Отже, традиційна геополітика розглядала кожну державу як своєрідний просторово-територіальний організм, що володіє особливими фізико-географічними, природними, людськими й іншими ресурсами, керується власною волею та інтересами.

Тому природно, що спочатку геополітика тлумачилася переважно у термінах завоювання прямого (військового або політичного) контролю над відповідними територіями. Варто зазначити, що традиційна геополітика формувалася в руслі географічного детермінізму в соціальних і гуманітарних науках XIX–XX стст. Географічний детермінізм як окремий науковий напрям досліджує географічний чинник, тобто місце розташування країни, її природу, клімат, близькість чи віддаленість від морів і океанів, що суттєво впливає на напрями суспільно-історичного розвитку певного народу, його ментальність, поведінку на міжнародно-політичній арені тощо. Іншими словами, географічне середовище розглядається як вирішальний чинник політичного, соціально-економічного, культурного розвитку націй.

Думка про те, що умови середовища визначають суспільно-історичні явища, становить стрижневий елемент матеріалістичного розуміння історії.

Отже, геополітика як детермінація успішності політичної діяльності (мирної і військової) географічними, історичними, соціально-психологічними, етнографічними, економічними чинниками, як взаємозв'язок політичного та просторово-соціального існує давно. Власне, термін складається з двох частин: «гео» означає географічне взагалі, тобто вплив географічних чинників у найширшому сенсі цього слова на політику держави. Основними серед цих чинників вважаються:

- ♦ територія;
- ♦ географічне положення, тобто розташування держави на континенті;
- ♦ протяжність кордонів, їх розташування біля річок, озер, у горах, пустелях тощо;
- ♦ наявність річок як шляхів сполучення чи перешкод в умовах вторгнення ворогів;

♦ розташування країни щодо моря, океану, протяжність берегової лінії;

♦ особливості клімату (жаркий, холодний, помірний, вологий, посушливий та ін.);

♦ ґрунти (родючі, неродючі, чорноземи, підзолисті та інші, чи сприяють вони розвитку сільського господарства);

♦ земля та надра, корисні копалини, їх якісні та кількісні характеристики, здатність забезпечувати економічне зростання країни;

♦ населення, його демографічні характеристики (щільність, чисельність, соціальний склад, вікові, статеві, інші характеристики).

Наприкінці XX – початку XXI ст. в умовах посилення глобалізації корінь «гео» отримав і другий сенс та тлумачиться як «планетарний», «глобальний» вимір політики. Сучасна геополітика досліджує взаємини супердержав, регіональних центрів або військових блоків (США і СРСР, НАТО і Варшавського договору) як «зіткнення цивілізацій» (А. Тойнбі, С. Хантінгтон) або вивчає зміну загальної конфігурації світової системи, наприклад з біполярної на поліцентричну.

Друга частина терміна «політика» у цьому контексті означає насамперед завоювання влади на певних територіях, освоєння географічного простору. Хоча в умовах завершення переділу світу і посилення глобальних процесів сучасні актори геополітики прагнуть передусім здійснювати економічну, торговельну, інформаційну експансію, забезпечувати контроль ліній комунікацій, фінансових, товарних потоків, рух робочої сили тощо, підтримуючи тим самим найбільш сприятливі умови для власного розвитку і процвітання.

Геополітика як наука пройшла декілька етапів становлення:

1. Передісторія геополітики: не існує окремої геополітичної галузі знань, її ідеї є складовою філософії, політології, історичних досліджень.

2. Класична геополітика: кінець XIX – початок XX стст. – період формування ключових геополітичних концепцій та національних шкіл геополітики.

3. Сучасна геополітика: після Другої світової війни дотепер (концепції біполярного світу змінилися на концепції багатополюсного світоустрою).

Останній етап характеризується істотною зміною геополітичної структури світу, переглядом основних класичних теорій геополітики, формуванням нових геополітичних шкіл, відповідних новим акторам сучасної глобальної геополітики, новим напрямам, таким як атлантизм, мондіалізм, глобалізм і нових теорій.

Істотні відмінності класичної та сучасної геополітики диктуються насамперед науково-технічним прогресом і його впливом на економічну і військову потужність держав – основних дійових осіб на світовій геополітичній арені XXI ст. Відтак класична парадигма протистояння суші і моря змінилася на парадигму освоєння нових просторів – фізичного (повітряний, підводний простір, ближній і дальній космос) і культурного (радіо-, телеефір, Інтернет, книговидання, кіноіндустрія, мистецтво). Якщо класична геополітика (кінець XIX – початок XX ст.), переважно розглядала держави як своєрідний живий організм, втілений у просторі (Ф. Ратцель, Р. Челлен), то сучасна геополітика досліджує держави як акторів геополітичного процесу, але у врахуванням посилення ролі міждержавних та наддержавних організацій (ООН, НАТО, ОБСЕ, регіональних міжнародних організацій, економічних і культурних міжнародних структур). Деякий час геополітика відігравала роль служниці агресивної ідеології (нацисти, які використовували концепцію розширення життєвого простору для панування німецької нації, чи комуністи для завоювання світу з метою досягнення перемоги комуністичних ідей), але в післявоєнний період вона вийшла з-під опіки одіозних диктатур і стала самостійною наукою. Хоча й сьогодні деякі авторитарні та тоталітарні держави (Росія, Північна Корея) намагаються використовувати геополітику для обґрунтування своїх експансіоністських прагнень.

Існує ряд визначень геополітики.

♦ Якщо раніше вона тлумачилася як суб'єктивна ідеологізована псевдонаука, що виправдовує націоналістичну політику захоплення «життєвого простору», то сьогодні геополітика має

власний предмет дослідження, який передбачає пізнання політики через географічні чинники.

♦ Більш докладне визначення надано в німецькому журналі «Zeitschrift für Geopolitik»: «Геополітика є наукою про вплив територій на політичні процеси. Вона базується на широкому фундаменті політичної географії, яка є наукою про політичні організми у просторі та часі. Геополітика має на меті забезпечити ефективність політичної дії і визначати напрям політичного життя в цілому. Тим самим геополітика стає мистецтвом управління практичною політикою».

Політолог Е. А. Поздняков вважає, що геополітика як наука досліджує можливості використання факторів фізичного середовища і їх впливу на політику в інтересах політичної, військової, економічної, продовольчої, екологічної безпеки держави. Практична геополітика вивчає все, що пов'язано з територіальними особливостями держави, її межами, з раціональним використанням і розподілом природних, трудових, продовольчих ресурсів.

На думку американського політолога К. Грея, геополітика – це наука про взаємозв'язок між фізичним середовищем у тому вигляді, як воно сприймається, перетворюється і використовується людьми і світовою політикою. На думку К. Грея, геополітика насамперед досліджує взаємозв'язок політичної могутності країни й географічного чинника, тобто вплив тривалих просторових відносин на піднесення і занепад силових геополітичних центрів, а також те, як технологічні, соціально-політичні та демографічні процеси впливають на економічний та військовий потенціал певних країн.

На думку українського дослідника В. І. Стафійчука, геополітика – це наука про багатогранну діяльність держав та інших суб'єктів політичних процесів, спрямована на вивчення можливостей активного використання геопростору з метою зміцнення економічної, військово-політичної, екологічної безпеки держави.

Інший дослідник М. Дністрянський запропонував розмежувати політичну географію і геополітику, оскільки, на його думку, політична географія досліджує територіальні особливості політичних об'єктів, процесів і явищ, а геополітика вивчає різні

аспекти політичної діяльності, що зумовлені такими географічними особливостями, як розташування і розміри території, природні ресурси та інше і перебуває на стику географії, політології і політики.

Підсумовуючи, варто зазначити, що геополітика – це наука, що досліджує вплив географічного простору, клімату інших природних та географічних чинників на політичні та економічні процеси в державі. У більш широкому розумінні геополітика – це наука, що досліджує особливості взаємодії та взаємовпливів держав, об'єднань держав, неурядових організацій, наддержавних структур, інших суб'єктів міжнародних відносин у сучасних умовах посилення глобалізаційних процесів та трансформації світової політичної системи.

Геополітика розглядає простір з точки зору політики (держави), вона більш динамічна порівняно з політичною географією. У рамках цієї науки виділяються два напрями: доктринально-нормативна геополітика й оціночно-концептуальна геополітика. До першої течії можна зарахувати німецьку школу Хаусхофера, до другої – англо-американську школу (Макіндер, Спайкмен, Коен), хоча не завжди можна провести чіткі розмежувальні лінії між цими школами.

Ключові категорії геополітики

З початку свого самостійного існування геополітика виробляла власні категорії і концепції. Найважливішою з них є поняття держави як своєрідного живого організму: «... держава є організм, – писав Ф. Ратцель, – ключовою ознакою якого є територія як певна частина земної поверхні, яка відіграє настільки істотну роль, що всі властивості держави визначаються властивостями народу і його території»[1]. Ф. Ратцель був прихильником органістичної теорії, і концепція держави випливає у Ратцеля з уявлення про єдність Землі як планети, земної природи і людства. Держава, на думку вченого, є продовженням людського суспільства, вона

[1] Smith, Woodruff D. «Friedrich Ratzel and the Origins of Lebensraum», German Studies Review, vol. 3, No. 1 (February 1980), pp. 51–68.

володіє двома основними функціями – зростанням і розвитком. Останнє, будучи експансією проти інших, більш слабких державних організмів, викликається життєвою енергією (одне з основних понять Ратцеля) зростаючого державного організму. Для опису цієї експансії Ф. Ратцель вводить поняття «життєвий простір» (Lebensraum).

З концепції ратцелівської держави К. Хаусхофер виводить категорію кордону, трактуючи це поняття надто широко. Це і лінія розділу між державами, і природний кордон, що розділяє кліматичні зони, і лінія узбережжя, і розмежування етносів, конфесій, цивілізацій.

Найважливішими категоріями геополітики є:

Політичний простір – частина простору, що є об'єктом політичних відносин між державами чи союзами держав (територія, водний, повітряний, космічний простір).

Контроль над простором здійснюється в різних формах: політичний – через органи державної влади; військовий – за допомогою збройних сил; економічний – через економічні відносини, може бути як державним, так і недержавним (транснаціональні корпорації); цивілізаційний (через архетипи певних культур); комунікаційний (через транспортну інфраструктуру і системи зв'язку); інформаційний (через ЗМІ шляхом поширення чи приховування певної інформації); демографічний (через населення).

Геополітичне поле – простір, який контролюється державою чи союзом держав. Розрізняють окремі види геополітичних полів: ендемічне – територія історичного центру країни, регіон її первинного формування (Київ для України, Париж для Франції тощо).

Прикордонне поле – територія, підконтрольна державі, але недостатньо нею освоєна. Вона характеризується меншою щільністю населення і переважанням національних меншини (для Росії це – Сибір, Далекий Схід, Карелія, Чукотка тощо).

Перехресне поле – територія, на яку претендують декілька суміжних держав (території Арктики тощо);

Тотальне поле – безперервний простір під контролем національної спільності або держави (Японія).

Метаполе – територія, яка освоюється одночасно декількома державами. (Західна Європа для ЄС і НАТО, Південно-Східна Азія для АСЕАН і Японії).

Баланс сил – співвідношення різних видів могутності країн у певний період часу, найважливіший фактор стабільності міжнародних відносин.

Експансія – розширення державою свого політичного простору шляхом територіального загарбання або встановлення інших форм контролю.

1.2. Структура, методи та функції геополітики

Ґрунтуючись на поділі геополітики на теоретичну і практичну (геостратегічну) складові, структуру сучасної геополітики можна представити у вигляді такої схеми (рис. 1.1).

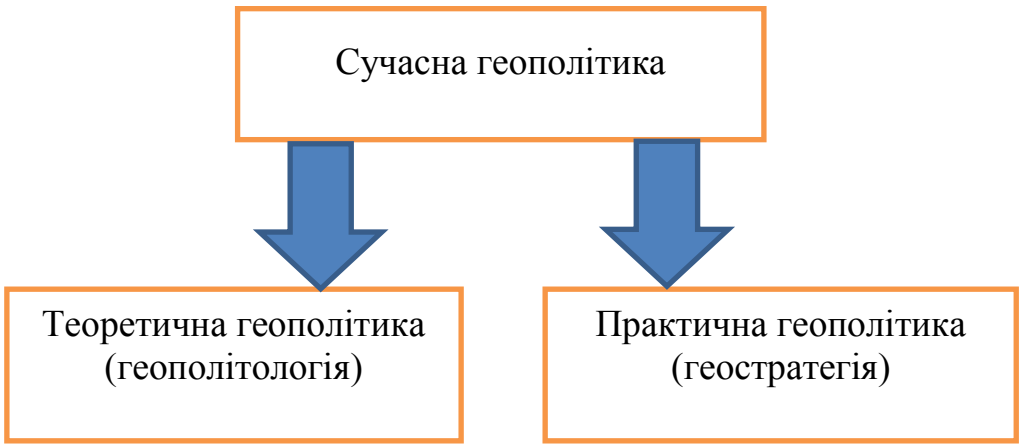

Рис. 1.1. Структура сучасної геополітики

З огляду на диференціацію геополітичного знання геополітику можна поділити на ряд складових. За масштабністю досліджуваних процесів і явищ, відповідно до геополітичного статусу акторів, геополітику поділяють на глобальну, регіонально-континентальну і регіонально-локальну. У першому випадку досліджуються особливості взаємодії держав чи об'єднань держав на глобальному рівні. Регіонально-континентальна геополітика досліджує політичні процеси на континентальному рівні, виділяючи в кожній частині світу власних лідерів і континентальних акторів.

Нарешті, регіонально-локальна геополітика досліджує проблеми регіонів кожної країни окремо. Для США – це взаємодія штатів, для Німеччини – взаємодія земель, для Росії – республік, країв, областей, автономних областей і округів, міст федерального значення. Йдеться про місце геополітики в системі наук, про взаємодію, взаємовплив, а також запозичення методів дослідження і термінології у споріднених наукових галузей (політології, політичної географії тощо).

Геополітика використовує три групи методів: *загальнонаукові* – системний, структурно-функціональний, соціально-психологічний, конфліктологічний, порівняльний, історичний, інституціональний та ін.; *логічні* – аналіз і синтез, моделювання, індукція і дедукція; *емпіричних досліджень* – аналіз документів, опитування, безпосередні спостереження, теорію ігор тощо.

Системний метод (Т. Парсонс та інші дослідники) полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, дозволяє розглядати будь-яку сферу суспільного життя, зокрема і геополітику як цілісну систему, що перебуває в нерозривному взаємозв'язку з іншими галузями знань. Структурно-функціональний метод дозволяє розглядати будь-яку систему як складну структуру, кожен елемент якої виконує свої чітко визначені функції, серед яких для суспільства чи країни найважливішими залишається розподіл цінностей і ресурсів.

Соціально-психологічний метод дає можливість досліджувати поведінку індивідів чи груп, враховуючи їх включення в більш глобальні спільноти, вивчати психологічні характеристики націй, етносів, класів, соціальних груп тощо. Конфліктологічний метод досліджує суперечності та конфлікти, які виникають всередині певної політичної системи, та намічає шляхи їх вирішення. Деякі представники політичних режимів, наприклад комуністи, вважали, що в них немає конфліктів, хоча конфлікти існують у будь-якій системі, головне вчасно їх виявити і працювати над їх вирішенням. Радянський Союз, який був однією з наймогутніших держав світу, розпався, оскільки не вирішував конфлікти, які жевріли всередині нього.

Порівняльний метод дає можливість зіставляти однотипні явища життя, виділяючи їх специфіку і спільні риси, зокрема досліджуючи особливості політичного життя, економіки, культури різних народів. Представники історичного методу досліджують усі явища політичного життя в послідовному часовому розвитку, дотримуючись схеми «минуле – сучасне – майбутнє».

Нормативно-аксіологічний метод дає можливість розглядати ціннісні засади геополітики, враховуючи людський вимір, вносячи до неї певні моральні підвалини. Інституціональний метод спрямовується на вивчення діяльності інститутів, за допомогою яких здійснюється політична діяльність. Антропологічний метод насамперед досліджує природу людини, можливості її впливу на політичні процеси. Символічний інтеракціонізм дає можливість розглядати певне політичне явище чи процес, враховуючи логістичні та комунікативні зв'язки.

Висвітлюючи логічні методи, варто зазначити, що аналіз – це розчленування на складові частини певного суспільно-політичного процесу чи явища, синтез – це зворотна операція, узагальнення – це визначення сутнісних засад певного предмета чи явища. Індукція – це сходження від конкретного до загального, дедукція – від загального до конкретного. Моделювання забезпечує формування певних моделей політичних процесів та явищ. Прогнозування дає можливість спрогнозувати тенденції розвитку певної політичної системи, конкретної країни чи групи країн.

Висвітлюючи емпіричні методи, потрібно зазначити, що аналіз документів сприяє накопиченню теоретичної бази щодо цього політичного явища через дослідження нормативно-правових актів, документів тощо, опитування досліджує громадську думку щодо певного політичного процесу чи явища або конкретної політика, безпосередні спостереження дають можливість спостерігати за протіканням політичного процесу. Зокрема, електоральна соціологія займається вивченням електорату певного політика чи політичної сили.

Відображаючи закономірності політичного життя, геополітика покликана виконувати ряд *функцій*: теоретико-пізнавальну –

забезпечувати розширення пізнання політичних процесів та явищ, досліджувати тенденції геополітичного розвитку країн, регіонів, народів; методологічну – використовувати певні методи чи формувати власні специфічні методи; управлінську – збирати й аналізувати емпіричну інформацію, на основі якої виробляти конкретні рішення і рекомендації; прогностичну – аналізувати геополітичні чинники та визначати вірогідний прогноз розвитку геополітичних сил; ідеологічну – сприяти формуванню певної ідеології країни з урахуванням осмислення геополітичної ситуації у світі та стратегії розвитку цієї країни; аксіологічну – досліджувати ціннісні засади геополітичних доктрин.

1.3. Основні закони геополітики

Геополітика вивчає вплив географічних чинників на закони становлення, функціонування і розвитку економічних, соціально-політичних, військових систем. Одним із ключових законів геополітики є закон фундаментального дуалізму, що пов’язує географічний устрій планети з могутністю певних держав, які мають відповідне територіальне розташування. Так, ключові дослідники геополітичної науки Р. Челлен, А. Мехен, Х. Макіндер, К. Хаусхофер, Л. Н. Гумільов, Н. Я. Данилевський, П. М. Савицький підкреслювали, що цей дуалізм проявляється в протиставленні сухопутної могутності («теллурократії») і морської могутності («таласократії»). Перша характерна переважно для військово-авторитарних країн (наприклад, Стародавня Спарта, Стародавній Рим, Німеччина, Радянський Союз), друга – торгових цивілізацій (Стародавні Афіни, Карфаген, Англія, Португалія, Іспанія, США).

На думку родоначальників геополітики, особливо А. Мехена і Х. Макіндера, цей дуалізм спочатку несе в собі насіння ворожості, які, потрапляючи на сприятливе політичне підґрунтя, призводить до непримиренної ворожнечі двох стихій (рідкої, мінливої [вода] і твердої, постійної [земля]), двох типів культурно-історичних цивілізацій (демократії та ідеократії). Теллурократія,

або сухопутна могутність, характеризується чітко визначеними кордонами, фіксованим географічним простором, особливими способами життєдіяльності населення, певними консервативними традиціями, чіткими й усталеними моральними та юридичними нормами і законами, яким підкоряються всі індивіди і групи людей. Суша – це щось завжди стійке, міцне, тверде, постійне, що зумовлює чітке слідування нормам моралі і закону, твердість традиції. У такій цивілізації звичаї формуються в суспільній свідомості та передаються з покоління в покоління. На думку геополітиків, у сухопутних народів, особливо осілих, переважає почуття колективізму, а не індивідуалізму, для них не притаманний дух підприємництва. В управлінні великими і малими соціальними групами основним принципом є ієрархічність.

На думку родоначальника таласократичної концепції А. Мехена, морські держави є прямою протилежністю сухопутним державам. Таласократія, або торгова цивілізація, є більш динамічною і сприйнятливою до досягнень науково-технічного прогресу. Основні цінності, які їй притаманні, – це індивідуалізм, прагнення до підприємництва, отримання прибутку, швидкого збагачення, винахідливість, навіть певний дух авантюризму. Ці та інші якості індивіда або соціальної групи зумовлює море, яке потребує такого типу особистості, яка може вижити в екстремальних умовах. Тому індивідуум, здатний на підприємливість та оригінальні рішення, являє собою вищу цінність. У морській цивілізації моральні та юридичні норми, принципи, закони стають відносними, відтак подібний тип цивілізації розвивається більш активно, ніж теллурократична, оскільки він пристосовується до мінливих умов навколишнього середовища, які постійно змінюються. Основна мета такої цивілізації – це рух вперед, до нових горизонтів, відкриттів, пригод, наживи.

Дослідники вважають, що довгий час континентальні цивілізації (суша) переважали над морськими: Спарта й Афіни, Рим і Карфаген. Але з розвитком науково-технічного прогресу, промисловості, вдосконаленням озброєнь, посиленням поділу суспільної праці, активізації товарообміну і торгівлі посилювалися позиції морських держав.

Звідси випливає інший закон геополітики: посилення чинника простору в людській історії. А. Мехен досить ґрунтовно висвітлює цей закон у роботі «Вплив морської сили на історію», зазначаючи, що англійська нація зобов'язана своєю величчю морю більш ніж будь-яка інша. На його думку, зростання впливу таласократичних держав розпочинається разом з епохою великих географічних відкриттів та досягає найбільшої своєї могутності наприкінці XX ст., коли Англія стає однією із провідних країн світу. До таласократичних держав дослідник відносить також і США, яка займає сьогодні лідируючі позиції у світі. У середині XX ст. геополітичний дуалізм досяг свого апогею, коли теллурократія ототожнювалася з СРСР, а таласократія – із США і підконтрольними їм сферами впливу.

Ще одним з важливих законів геополітики, який пов'язаний з дуалізмом таласократії і теллурократії, є закон синтезу суші та моря – «берегова зона, Rimland». Це одне з ключових понять у геополітиці. Берегова зона поєднує в собі певні риси таласократії і теллурократії. Вплив моря зумовлює в «береговій зоні» більш активний розвиток, ніж на суші. Вплив теллурократії сприяє формуванню стабільності, стійких моральних норм, традицій. Берегова зона – цескладне геополітичне утворення, яке одночасно є і сушею, і морем, островом і кораблем. Rimland – складна реальність, що має самостійну логіку розвитку і значною мірою впливає і на таласократію, і на теллурократію. Берегова зона виступає як суб'єкт історії зі своєю волею і долею, але реалізуються вона в рамках геополітичного дуалізму. Отже, Rimland виступає своєрідним поясом, прикордонною зоною між різними цивілізаціями. У геополітиці цей термін несе інше смислове навантаження, ніж поняття кордону між державами. Морські цивілізації бачать берег не як лінію для самого материка, а як територію, яку можна відірвати від материка, захопити і перетворити в базу, торговий, військовий анклав для подальшого наступу на сушу.

Особливості сучасної геополітики

Сучасні політологи не заперечують зв'язку політики з найрізноманітнішими просторовими факторами. Йдеться насамперед про природно-фізичний, географічний простір, який, як зауважив

ще Ратцель, складається з трьох сфер: геосфери (суші), гідросфери (води), атмосфери (повітря). Ці сфери населеної поверхні Землі (ойкумени) перетинаються і взаємодіють найрізноманітніше. Дійсно, суша різними способами поєднується з водою, утворюючи береги річок, озер, боліт, морів, океанів, а також острова, півострова, миси, бухти, затоки, протоки, материки. Повітряне середовище, залежно від широти, сонячної активності, рельєфу місцевості, створює сприятливий або несприятливий для людської діяльності клімат: пасатні і мусонні вітри з проливними дощами або спекотний сироко із Сахари, пересичення повітря киснем у місцях буйної рослинності і його нестача в арктичній та антарктичній сферах, помірний прогрів або небезпечна для життя людини температура на екваторі.

Крім того, кожна з трьох сфер, в яких відбувається життєдіяльність людини, повинна розглядатися у всій своїй сукупності і складності. Це означає, що суша як геополітичний фактор включає в себе:

- ♦ розміри, площі територій держав;
- ♦ їх співвідношення і взаємодія з морем;
- ♦ клімат (температури, кількість опадів, сезонність, інші характеристики);
- ♦ стан ґрунтів з точки зору їх родючості, зростання певних культур;
- ♦ природні копалини;
- ♦ запаси прісної води;
- ♦ наявність річок як джерел гідроелектроенергії, водних артерій як сил, що підтримують природну рівновагу.

Водне середовище як друга складова географічного чинника політики:

- ♦ утворює у взаємодії із сушею певні форми й обриси континентів, островів, узбережжя, надаючи їм геополітичні вигоди або незручності;
- ♦ включає в себе підводне середовище з її підводним світом, корисними копалинами, можливостями їх освоєння;
- ♦ створює зручність для рибальства і рибництва, видобутку і розведення морського звіра, молюсків, перлів таін.;

♦ дає можливість судноплавства, торгівлі, перевезення пасажирів, туризму тощо;

♦ прискорює розвиток так званих «морських» націй.

Повітряне середовище освоювалося людством уже після освоєння суші і моря. Воно дає можливість:

♦ уникати перешкод у вигляді нерівностей земної поверхні;

♦ швидко долати морські простори;

♦ різко збільшити швидкість пересування;

♦ досягати важкодосяжних місць земної поверхні;

♦ майже завжди прокладати курс по прямій;

♦ підвищувати ефективність вивчення земної поверхні з недосяжних раніше висот;

♦ різко збільшити ефективність бойових дій шляхом масованих бомбардувань і якісної повітряної розвідки;

♦ налагодити швидкі пасажироперевезення, а також перевезення з політичними цілями (офіційні візити державних діячів, обмін делегаціями парламентаріїв, державних і громадських організацій тощо).

У ході завоювання повітряного середовища людина піднімалася щоразу вище, проникала у верхні шари атмосфери, наближаючи освоєння космічного середовища.

Отже, зв’язок політики з фізичним світом, з географією за останні два століття (упродовж яких цей зв’язок ґрунтовно вивчався географами, політологами, геополітиками) не тільки не послабився, а помітно посилився. Якщо політики Стародавнього світу свідчили про боротьбу Суші і Моря, а геополітики класичного періоду включали в цей ансамбль ще й повітряне середовище, то нині варто додати і космічний простір. Освоєння космічного середовища дозволило «космічним» державам:

♦ посилити і якісно поліпшити контроль земного простору, зробивши його справді глобальним;

♦ підвищити можливості й ефективність вивчення і подальшого освоєння поверхні, глибин і надр Землі;

♦ створити нові стратегічні космічні ракети, які використовуються як носії ядерної зброї;

♦ створити нові, космічні галузі науки і техніки;

♦ створити плацдарм для освоєння Місяця і планет Сонячної системи. Ілон Маск заявляє, що впродовж поточного десятиліття буде розпочате освоєння Марсу, а в наступні 50 років розпочнеться колонізація цієї планети.

Наголошуючи про вплив геокосмічних, фізичних чинників на політику, зазначимо, що остання неменшою мірою залежить і від нефізичних, негеографічних чинників, але безпосередньо пов'язаних з ними. Йдеться про зв'язок політики із соціальними явищами, тобто чинниками і процесами, які генеруються всередині суспільства, які народжуються через взаємодію людей, соціальних груп або соціумів. Дійсно, взаємини держав значною мірою детерміновані (і про це писали класики-геополітики) такими демографічними показниками, як:

♦ кількість і щільність, густота населення;

♦ приналежність до цієї території (автохтони, корінні народи, прибульці у складі племен, сучасні мігранти).

До цього з точки зору сучасної демографії варто додати такі проблеми, як:

♦ збільшення (зниження) тривалості життя;

♦ зміна співвідношення чоловічого і жіночого населення, літніх, середнього віку, молодих;

♦ необхідність підвищення освітнього рівня, особливо молоді;

♦ співвідношення міського і сільського населення, рівень урбанізації;

♦ рівень споживання алкоголю, тютюну, наркотиків.

Не менш важливим є і психологічний чинник, тобто врахування особливостей ментальності, національного характеру, стану психіки певних етнічних груп, націй, населення певних регіонів. У цьому контексті досліджується прийняття геополітичних рішень з урахуванням таких психічних детермінант, як:

♦ національний характер, психічний склад певних етнічних груп, націй, населення певних регіонів;

♦ психологічний стан лідерів країн, політичної еліти, лідерів громадської думки;

♦ психологічний мікроклімат, що встановився у верхніх ешелонах влади;

♦ психологічний стан у цій країні, у світі в цілому та ін.

Ми можемо також простежити зв'язок політики з етнографією та етнологією нації, тобто розселенням її на певній території, проходженням нею певного етапу етногенезу, іншими етнопроцесами, що мають вплив як на політику, що проводиться, так і на подальшу долю нації.

Значний вплив на геополітику має ідеологічний чинник. Політика значною мірою залежить, а часом вміло спотворюється, перетворюється ідеологією. Позиція спостерігача певної політичної ситуації залежить від його ідеологічної орієнтації. Ідеологічна сфера являє собою безліч «магнітних аномалій», кількість яких відповідає кількості світових ідеологій або провідних партій цієї країни. Так, в Україні нараховується понад 300 політичних партій, і це ускладнює політичне життя в країні.

Геополітичні концепції, що зачіпають глибинні зв'язки нації із землею, часом відчувають на собі вплив певних чинників. Перевагу в такій боротьбі отримують не тільки найпотужніші у військовому відношенні, але і найрозвиненіші в науково-технічному і технологічному відношенні держави. Глобальність географічного, просторового фактора веде до глобалізації політики. Суб'єктами цієї політики тепер є не тільки національні держави; до них варто додати міжнародні організації (ООН, НАТО, ОБСЕ тощо), транснаціональні корпорації, регіональні та національні організації, інші політичні суб'єкти. Структура геополітики виразно диференціюється, як уже зазначалося, на глобальну, регіональну і локальну.

Контрольні запитання до першого розділу

1. Коли виникає геополітика?
2. Хто є засновником геополітики?
3. Назвіть передумови виникнення геополітики.
4. У чому полягає зв'язок політики і географії?

5. У чому полягає зв’язок геополітики і філософії?
6. Яка структура геополітики?
7. Яка сутнісна особливість географічного в понятті «геополітика»?
8. Яка сутнісна особливість політичного в понятті «геополітика»?
9. Які основні актори (суб’єкти) геополітики?
10. Опишіть ключові методи геополітики.
11. Які функції виконує геополітика?
12. Які закони геополітики ви знаєте?

РОЗДІЛ 2
ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ

2.1. Геополітичні ідеї Стародавнього Сходу

Китай має досить давню історію. Перше протодержавне утворення, а саме союз племен Ся виник наприкінці ІІІ тис. до нашої ери в середній течії річки Хуанхе. У цьому союзі довгий час домінувало царство Інь, проте пізніше на зміну йому прийшло царство Чжоу. Саме в цей період формується китайськоцентрична, чи чжоуцентрична, геополітична картина світу, відповідно до положень якої в центрі існуючого Всесвіту (Піднебесної) існує Серединна імперія на чолі з імператором, який вважався сином Неба.

Декілька століть на цій території відбувалися міжусобні війни, які ввійшли в історію Китаю як «Боротьба царств» («Чжаньго»). На певний час об'єднати Китай змогла династія Цінь (імператор Цинь Ші-Хуанді), яка підкорила інші китайські племена і контролювала всю територію Китаю. Саме в цей період зміцнилася геополітична доктрина Великого і Єдиного Китаю. Імператор Цинь Ші-Хуанді розпочав грандіозне будівництво Китайської стіни, щоб протидіяти набігам кочівників. Вона має протяжність близько 21 тисячі кілометрів. Роботи велися упродовж 10 років, на будівництві працювало близько 2 млн людей. Щоб об'єднати Китай, імператор наказав прокладати нові дороги, будувати канали, зміцнювати кріпосні мури міст. Саме в період правління імператора Цинь Ші-Хуанді Китай став потужною державою.

Значного розквіту Китай досяг в епоху Тан, коли він стає однією з наймогутніших країн Східної Азії, йому підкорялося 88 азійських народів. Китайська монархія проіснувала до 1912 року, коли Китай був проголошений конституційною республікою.

Серед провідних мислителів Давнього Китаю варто згадати насамперед ***Конфуція*** (551–479 до н.е.) і його відому книгу

«Лунь-юй» («Бесіди і висловлювання»). Конфуцій заклав основи конфуціанства, яке було провідною ідеологією в китайській імперії упродовж багатьох століть. Конфуцій розробляв правила ефективного управління державою і вважав, що найбільш успішною буде держава, яка базується на принципах патріархального устрою. Мислитель стверджував, що держава повинна бути великою родиною, де роль батька виконує імператор, який повинен турбуватися про своїх підданих як про власних дітей. Піддані ж повинні поважати і любити імператора як власного батька. Відтак патріархальні відносини є запорукою міцності держави. Конфуцій пропонує також будувати відносини між мешканцями держави, дотримуючись принципів доброчинності, та чітко слідувати певним нормам та ритуалам («Лі»). Ключовими принципами доброчинності є Сяо (обов'язок), Жень (гуманність), Лі (звичай, ритуал), Чжі (мудрість, здоровий глузд). Мислитель акцентував увагу на важливості дотримання моральних норм як правителем, так і підданими. Якщо імператор буде моральним і відповідальним, то він успішно турбуватиметься про мешканців Китаю і зміцнюватиме державу. Проте Конфуцій не ідеалізував владу імператорів, і хоча він засуджував стихійні бунти проти влади, однак, на думку мислителя, якщо імператор проявляє егоїзм, прагнення до деспотичної влади, жагу до багатства, агресивність, інші негативні якості, то народ має право на повстання, щоб скинути такого правителя. Конфуцій акцентував увагу на тому, що сила держави базується на моральності та відповідальності, тому слабке, але моральне суспільство рано чи пізно переможе сильне, але деспотичне чи аморальне суспільство, яке приречене на поступове вимирання.

Ще одним відомим китайським мислителем був ***Лао-Цзи*** (579–499 до н.е.). Лао – «старець», «цзи» означає «учитель». Лао-Цзи заклав основи даосизму.

На думку Лао-Цзи, в першооснові всього існуючого лежить «дао» («першопочаток», «шлях»), яке породжує все інше. Людина також може йти шляхом Дао, пізнаючи сутність усього існуючого, але для цього вона повинна звільнитися від усіх пристрастей і стати внутрішньо чистою. Людина може досягнути

Дао, тільки обравши шлях аскета, ізолюючись від інших людей, які своїми пристрастями заважатимуть їй досягати самовдосконалення. Щодо устрою суспільства, то Лао-Цзи вважав, що воно повинно базуватися на моральних нормах, правління країною та народом повинні здійснюватись у любові до нього і без насильства. Проте, на думку Лао-Цзи, ідеального суспільства не існує, тому людина має прагнути до незалежності від нього, займаючись самопізнанням. У своєму трактаті мислитель також писав про зміцнення Китайської імперії і стверджував, що держава повинна розвиватися не шляхом завоювань, а шляхом укладення договорів, союзів, коаліцій.

Серед китайських мислителів варто згадати також відомого воєначальника, одного із засновників військової стратегії ***Сунь-Цзи*** (VI ст. до н.е.).

Ідеологія Сунь-Цзи поєднує в собі конфуціанські засади державного устрою, елементи даоської діалектики та законодавчі норми легістів. На думку Сунь-Цзи, ефективне управління держави може забезпечуватися завдяки дотриманню 5 принципів:

«Шляху» (одностайності народу і керівництва);

«Неба» (відповідності часу);

«Землі» (відповідності місця і простору);

«Полководця» (правильного керівництва, яке здійснюється завдяки поєднанню синь [благонадійності] і жень [гуманності]);

«Закону» (організованості і дисциплінованості).

Щодо війни, то Сунь-Цзи вважав її вимушеним злом, якого варто уникати всіма можливими засобами, але коли воно все ж стається, докласти максимум зусиль, щоб перемогти. Ідеальна перемога, на думку мислителя, досягається шляхом підпорядкування інших держав дипломатичними методами, без вступу у військові дії. Тому необхідно вести активну дипломатію, створювати ефективну розвідку, щоб руйнувати союзи супротивника і ламати його стратегію.

На думку Сунь-Цзи, війну потрібно вести швидко і продумано, щоб уникнути економічних втрат. Мислитель постійно підкреслює, що військові дії – це дороге заняття, яке приносить збиток державі і трагедію народу. Тому війна повинна бути

швидкою, ефективною та мобільною. Затягувати війну негуманно щодо населення. Потрібно уникати різанини і звірств, тому що це може спровокувати опір і дати супротивнику можливість повернути війну на свою користь.

В основі концепції Сунь-Цзи лежить теорія управління ворогом, спрямована на досягнення перемоги. Одним із шляхів досягнення перемоги є здійснення впливу на свідомість і думки солдатів ворожої армії, що може її дезорганізувати і навіть призвести до капітуляції. Саме ці ідеї сьогодні закладені в основу теорії інформаційних війн.

На думку мислителя, для успішного планування необхідно поєднувати стратегію і тактику. Потрібно здійснювати ряд заходів, зокрема заманювати ворога в пастки й уникати зіткнення зі значними силами противника. Бажано ретельно готуватися до військових дій. Так, перед початком бойових дій потрібно збирати інформацію про чисельність, настрої, розташування ворожого війська, аналізувати і прогнозувати дії супротивника, при цьому приховувати свої дії. Потрібно формувати розвідку. На думку мислителя, будь-яка оплата діяльності шпигунів обійдеться дешевше, ніж утримання армії. Тому не можна шкодувати грошей на шпигунство і підкуп.

Сунь-Цзи неодноразово підкреслює необхідність дисципліни у військах і підтримки духу (ци). Він зазначав, що необхідно створювати ситуації, в яких дух війська міцніє, й уникати таких, де армія втрачає волю. Ідеї Сунь-Цзи є настільки глибокими й ефективними, що досить часто використовуються і сучасними військовими.

Серед китайських мислителів варто згадати також ***Мен-цзи*** (бл. 372–289 до н.е.). Останній народився в царстві Лу (Південно-Східний Китай, сучасна провінція Шандун), активно вивчав ідеї Конфуція, багато подорожував, відвідавши декілька царств Китаю, де намагався зацікавити правителів своїми ідеями державного управління з метою реалізації їх на практиці. Частково він їх реалізував, перебуваючи на посаді радника в царстві Ци. Після повернення на батьківщину Мен-цзи написав книгу «Мен-цзи» і заснував власну школу. Мен-цзи був прихильником теорії рівно-

сті, «однорідності» усіх людей, кожен з яких може досягнути мудрості шляхом наполегливого навчання. Ці ідеї використовувалися в освіті, зокрема в екзаменаційній системі відбору чиновників, коли будь-який мешканець імперії, незалежно від походження, мав можливість, склавши іспит і проявивши ґрунтовні знання, отримати високу посаду в державі. Вчення Мен-цзи містить геополітичний аспект. Він підкреслює, що влада може реалізуватися «в межах чотирьох морів», тобто поширювати своє панування на всі сторони світу, керуючись ідеями Конфуція про шанування старших, турботу про народ, про милосердя. У разі здійснення певної геополітики («коли полководець піднімає війська») варто спочатку подумати про її наслідки і про небезпеки для людей і держави. Тобто Мен-цзи був одним із перших стратегів давнього Китаю. На думку мислителя, справжній правитель повинен мати чітке розуміння розвитку держави, яке він називав «Великим бажанням». Для того щоб здійснити «велике бажання», потрібно виконувати принципи правильного, справедливого, відповідального, гуманного правління. Тоді чиновники, землероби, купці, мандрівники, а також усі скривджені будуть звертатися до справедливого правителя, і він може стати вершителем доль усієї Піднебесної, якщо буде спонукати людей до добра, зуміє надати можливість кожному бути ситим, утримувати сім'ю, годувати своїх батьків.

Дещо подібну історію має і **Давня Індія.** На індійському субконтиненті велася постійна боротьба індійських князівств за домінування в регіоні, виникали і розпадалися царства. Так, у VI–IV стст. до н.е. на цих територіях домінувало царство Магадха, в IV–II стст. до н.е. держави долини Гангу об'єднала під своїм правлінням імперія Мауро, в I–III стст. н.е. посилилася Кушанська імперія, в IV–V стст. на цих територіях домінує імперія Гуптів. Тому такої геополітичної єдності, яка спостерігалася в Китаї, тут не було.

Одним із найцінніших документів давньоіндійської культури була *Артхашастра* («Наука державного управління»), в якій відображалися ключові аспекти життя давньоіндійського суспільств. На думку дослідників, цей твір був написаний брахма-

ном Каутілья, який жив під час правління засновника династії Мауро Чандрагупте I (IV–III стст. до н.е.), хоча, можливо, у його написанні брали участь декілька авторів. У цій роботі були представлені деякі геополітичні ідеї, так, у 19 розділі книги описуються норми та правила заселення малолюдних або завойованих областей. Вказується на важливість заселення територій, які пустують, навіть прописуються певні преференції для нових поселенців. В Артхашастрі прописані чіткі норми влаштування селищ, будівництва волосних, районних і окружних центрів влади, наведені правила розподілу землі серед представників різних каст. У документі також висвітлені особливості управління та економічного життя певних територій. Особлива увага приділяється будівництву й укріпленню прикордонних регіонів. Тут містяться також законодавчі норми того часу, особливості організації суду тощо.

2.2. Загальна характеристика геополітичних поглядів Античного періоду

Антична філософія – це філософія періоду Давньої Греції та Давнього Риму (орієнтовно з VI ст. до н.е. до VI ст. н.е.). Саме ідеї грецької філософії заклали засади західної філософії, оскільки більшість її шкіл, теорій базувалися на ідеях грецької філософії чи, навпаки, критикували їх.

Традиційно виділяють такі етапи античної філософії:

– ранню класику (школа натурфілософії (елеати, Мілетська школа, піфагорійці). Основні проблеми – пошук першооснов буття (вода, вогонь, повітря, земля, «апейрон»), розуміння сутності «Космосу», його будови;

– середню класику (Сократ та його школа; софісти). Вони насамперед досліджували сутність людини та її роль у суспільстві;

– високу класику (Платон, Арістотель та їхні школи). Мислителі досліджували проблеми людини, суспільства, держави, особливості пізнання, пошуків істини тощо;

– еллінізм (епікурейство (Епікур), стоїцизм (Діаген, Епіктет), скептицизм (Піррон), неоплатонізм (Сенека, Аврелій тощо),

софізм (Протагор). Основні проблеми, що досліджувалися в цей період, − моральні цінності, свобода людини, долі космосу й людини, проблеми пізнання тощо.

Питання держави права та геополітики досліджувалися переважно в класичний період, який розглянемо більш детально.

Класичний період античної філософії (Сократ, Платон, Арістотель)

Сократ (469–399 рр. до н.е.) – відомий античний мислитель, який досліджував проблеми пізнання, сутності людини, взаємовідносин людини та суспільства. Сократ мав власну філософську школу і часто проводив бесіди зі своїми учнями, підштовхуючи їх до досягнення істини. Філософу приписують дві поширені сентенції: «Пізнай самого себе», «Я знаю, що нічого не знаю». Філософ акцентував увагу на тому, що процес пізнання є безкінечним і пізнати все неможливо, тому навіть досить освічена людина може знати занадто мало, порівняно з рівнем абсолютної істини. Свій метод він називав «маєвтикою» (повивальним мистецтвом), тобто мистецтвом сприяння народженню правильних ідей. Сократ активно популяризував свою теорію сутності людини, в якій зазначав, що ключовими цінностями людини повинні бути моральність, чесність, відповідальність, свобода, справедливість тощо. У своїх розмовах з учнями він критикував засади афінської рабовласницької держави особливо в період правління диктаторів. Відтак афінська влада, яка боялася волелюбних ідей Сократа, вирішила висунути філософу звинувачення у вільнодумстві, критиці дій влади, у розтлінні молоді і засудила його до страти шляхом використання яду. Учні пропонували Сократу здійснити втечу, але він зазначив, що був і залишається відданим своїм ідеям, а його втеча може тлумачитися як прояв слабкості і відмови від власних поглядів, тому він відмовляється від спроби втечі. Крім того, він був ідеалістом. Філософ зазначив, що він вірить в існування душі, тому після смерті душа його звільниться від земного життя і буде спілкуватися з Богами в іншому світі. Сократ спокійно випив чашу з ядом цикути і розповідав своїм учням про те, як він помирає. Сократ став прикладом справжньо-

го мислителя, який був глибоко відданим своїм ідеям і цінував їх навіть більше власного життя.

Платон (427–347 рр. до н.е.) − засновник об'єктивно-ідеалістичного напряму у філософії.

«Держава» – основний твір Платона, де розглядалися філософські та політичні проблеми. Основна ідея цього твору – визначення справедливості як одного з головних понять етики. Але у ході розгляду цього поняття дослідження розширюється, охоплюючи майже всі основні питання філософії. При цьому ті з них, вирішення яких необхідне для з'ясування поняття справедливості, не обмежуються сферою етики і політики.

Це питання про істинно сущі причини буття всіх речей («ідеї»), про вищу з них – ідею «блага», про природу людини, про життя після смерті людини, про суспільний зв'язок між людьми, походження держави і соціальні групи суспільства, нарешті, про те, яким має бути зразкова держава, ким вона повинна управлятися, якою має бути найбільш придатна для його громадян система виховання і навчання, яким має бути мистецтво, яке також повинно слугувати вихованню, а отже, формувати свідомих громадян.

Платон був об'єктивним ідеалістом і поділяв буття на світ ідей – вічний і незмінний і світ речей – змінний, тимчасовий, що перебуває у невпинному русі. Світ речей є похідним від світу ідей. Основним для Платона був світ ідей, і справжній філософ повинен був через свій розум осягати цей світ. Платон акцентує увагу на поділі світу, підпорядкування світу речей світові ідей.

Антропологія Платона також базувалася на цьому вченні про ідеї. На його думку, людина складається з двох начал: тіла і душі. І головною частиною людини є душа, яка походить з царства ідей і після смерті буде повертатися до нього. А тіло – це лише вмістилище душі на певний час, філософ взагалі вважав її темницею для душі.

Платон активно розглядає також політичні питання. Ключовим політичним поняттям для нього є поняття держави – суспільно-політичної організації, яка повинна захищати права її громадян. А громадяни держави повинні вищим благом вважати служіння

суспільним інтересам та державі. Платон вважав, що в державі існують різні соціальні групи, кожна з яких виконує свої функції. На його думку, провідною соціальною групою, елітою суспільства повинні бути вчені, філософи, які можуть управляти суспільством. Саме філософи, які володіють критичним мисленням, здатні правильно мислити і приймати ефективні рішення і повинні управляти державою. Філософи мають поєднувати тактичні і стратегічні дії у процесі керівництва суспільством. Інші соціальні групи повинні забезпечувати стабільне функціонування держави, воїни – охороняти суспільний порядок і саму державу від ворогів, торгівці – розвивати торгівлю і зміцнювати економіку, селяни – вирощувати сільськогосподарські культури, ремісники – виробляти різноманітні вироби. Проте Платон дещо перебільшував роль держави, на його думку, вона може навіть втручатися в особисте життя громадян, визначати, на кому одружуватися чи за кого виходити заміж. Виховання дітей також перебирає на себе держава. Саме платонівське вчення про державу використовували спартанці, які забирали дітей від батьків у шестирічному віці і виховували їх у жорстких умовах до повноліття, щоб вони ставали зразковими воїнами. А діти, які були слабкими чи з фізичними вадами, були приречені на жалюгідне існування чи взагалі знищувалися за наказом керівників держави.

Арістотель (384–322 рр. до н.е.) – найвидатніший античний філософ, енциклопедист, патріарх грецької і світової філософії, за висловлюванням Гегеля, «вчитель людства». Арістотель був учнем Платона, хоча й не підтримував усі його ідеї, тому й свідчив, що «Платон мені друг, але істина є дорожчою». Арістотель створив потужну філософську систему, яка охоплювала логіку, педагогіку, риторику, етику, діалектику, теорію пізнання, психологію, фізику, зоологію, політику, політичну економію, естетику, космологію, астрономію.

Одним із основних його творів є «Політика», де він розглядає основні ознаки держави, її походження, форми правління. Держава, на думку філософа, є продуктом земного походження, оскільки людина є суспільною та політичною істотою і прагне жити у державі, яка створюється для досягнення загального блага

і забезпечення безпеки власних громадян, а вони зі свого боку повинні служити державі. Арістотель виділяє декілька правильних і неправильних форм державного правління. До правильних він відносить: монархію (правління одного, який повинен сприяти досягненню загального блага); аристократію (влада небагатьох представників еліти, які повинні використовувати владу в інтересах усіх громадян); політію (влада більшості, яка формується на основі певного цензу, коли за правилами відбираються представники різних соціальних груп, але тільки вільних громадян і яка слугує загальному благу людей).

До неправильних форм державного устрою грецький мислитель відносить: тиранію (владу одного, спрямовану на досягнення власних егоїстичних інтересів); олігархію (владу небагатьох заможних людей, певного клану чи соціальної групи, які турбуються тільки про власну користь); демократію (владу більшості незаможних громадян, яка здійснюється в інтересах тільки цієї більшості).

Значний внесок вніс Арістотель у розвиток геополітичних ідей. У свої працях він досліджував зв'язок між природним середовищем і державним устроєм, між кількістю населення і його якісними характеристиками, площею території і силою держави. Мислитель вважав, що найкращий державний лад не може виникнути і довго існувати без відповідних зовнішніх умов, до яких він відносив як природні, так і соціальні характеристики. До природних характеристик він відносив особливості розташування, рельєф, близькість до річок морів, відтак Греція, на його думку, має досить зручне географічне розташування. Найважливішими природними умовами є характеристики території поліса, яка повинна бути важкодоступною для вторгнення, але мати зручні виходи. Поліс (місто) повинно бути добре розташованим і щодо моря, і щодо сухопутної частини держави.

Ключовими соціальними характеристиками, на думку мислителя, є кількість та якість населення, зокрема з точки зору обороноздатності важливим є співвідношення метеків, рабів та вільних людей, які у разі потреби можуть стати гоплітами (важкоозброєними воїнами). На думку Арістотеля, потрібно також

дотримуватися пропорцій серед вільного населення полісу, зокрема між кількістю хліборобів, воїнів, ремісників, чиновників, торговців тощо, бо якщо в державі багато ремісників, а мало воїнів, то вона буде слабкою.

У Арістотеля також зустрічається обґрунтування важливості моря для посилення могутності держави, оскільки місто, яке розташоване на березі моря, може використовувати і море, і сушу для торгівлі чи протидії ворогу у разі нападу. З цієї точки зору Арістотель обґрунтовує домінування острівної крітської держави в Греції наприкінці І тис. до н.е. Мислитель писав: «Острів Кріт ніби призначений природою до панування над Грецією, і географічне положення його зручне: він стикається з морем, навколо якого майже всі греки мають свої місця поселення; з одного боку, він розміщується на невеликій відстані від Пелопоннесу, з іншого – від Азії, саме від Тріопійської місцевості і Родосу. Ось чому Мінос і затвердив свою владу над морем, а з островів одні підпорядкував своїй владі, інші населив ... »[2]. Варто зазначити, що саме ідеї Арістотеля використовувалися під час формування політико-філософських учень еллініcтичного періоду. Філософ був учителем О. Македонського, який, як знаємо, завоював півсвіту й активно поширював грецькі ідеї, зокрема й вчення Арістотеля в інших регіонах світу.

Геополітичні ідеї розвивав також відомий історик ***Геродот.*** Дослідник вважав, що історія повинна трактуватися географічно, а географія – історично. Саме Геродоту приписується фраза, що географія – це «служниця історії».

Важливим моментом у розвитку елементів геополітичних ідей було те, що Геродот розглядав частини світу з етнографічних позицій, приділяючи велику увагу опису побуту і звичаїв варварських народів. Історичні, географічні, етнографічні дослідження стали для Геродота своєрідним тлом для викладу сучасної йому політичної історії Еллади.

Грецький політик ***Фукідід*** (460–396 до н.е.) одним з перших істориків розглядав історичний процес як поступальний рух роз-

[2] Арістотель. Зібрання творів у 4 томах. Т. 4. С. 596.

витку суспільства, який включає як зовнішню, так і внутрішню політику. У своїх творах мислитель особливу увагу приділяв ролі військової могутності держави. Так, Спарта, яка мала потужну армію, перемогла Афіни, які мали значні досягнення в розвитку культури, мистецтва, торгівлі. Фукідід також зазначав важливість розвитку морського флоту, на його думку, Корінф завдяки потужному флоту і розвитку торгівлі став однією з найпотужніших міст-держав Давньої Греції. Завдяки сильному флоту греки також успішно боролися з персами, які неодноразово намагалися захопити грецькі міста, доки їх не переміг О. Македонський. Крітська держава також досягла значного розквіту внаслідок розвитку судноплавства та торгівлі.

Ксенофонт (бл. 430–370 рр. до н.е.) був учнем Сократа. Він народився в багатій аристократичній родині в Афінах і отримав гарне виховання й освіту. Проте мислитель був прихильником державного устрою Спарти, яку вважав центром, навколо якого повинна об'єднатися вся Давня Греція. Причина була в тому, що мислитель виріс у військовому середовищі в період Пелопоннеської війни, тому більше симпатизував мілітарній Спарті.

Мислитель багато подорожував і у своїх працях «Анабасіс» та «Грецька історія» описує похід Кіра Молодшого в глиб Азії та намагається пов'язувати військово-політичні події з географією, наводячи опис місцевості та цікаві етнографічні відомості. Багатий життєвий досвід, знання і навички, набуті ним у географії і військовій стратегії, дозволяють досить високо оцінити його роботи. Уже в той період він пише про значення армії і флоту для посилення могутності держави, про протистояння сухопутних і морських держав (Суші і Моря), про особливості здобуття гегемонії на морі та ін.

Елліністичний період та Давній Рим

Період еллінізму – це період геополітичної гегемонії Греції, яка завдяки перемогам О. Македонського змогла поширювати свою культуру, цінності, ідеї у багато частин світу. До елліністичного світу належало декілька ключових регіонів тогочасного світу, а саме:

Велика Греція та Причорномор'я;

Єгипет і Близький Схід;

Середній Схід (Іран, Середня Азія, частина Індії);

Балканська Греція, Македонія і західна частина Малої Азії.

У результаті завойовницьких походів О. Македонського сформувалася особлива еллініcтична цивілізація, яка була синтезом елементів стародавньої грецької і східної цивілізацій, який дав якісно нову суспільно-економічну структуру, політичну надбудову і культуру.

Серед ключових філософських напрямів цього періоду варто виділити софізм, скептицизм, стоїцизм, епікурейство. Софісти активно досліджували природу людини. Усім відома теза Протагора: «Людина є міра усіх речей», насправді є утвердженням повного релятивізму та суб'єктивізму. Кіренаїки розвивають евдемонізм у гедонізм, який зводить насолоду до найвищого принципу (Арістіпп). Кініки вважають, що потрібно задовольнятися мінімальними потребами, доводячи Сократову зневагу до всього матеріального до межі (Діоген із Синопи жив у діжці). Скептики вважають, що будь-які ідеї і теорії потрібно піддавати сумніву. Сьогодні цей термін є досить поширеним.

Зв'язок географії та політики досліджували давньоримські вчені. Так, відомий оратор Марк Туллій Цицерон писав, що засновник Риму Ромул значну увагу приділяв місцевості. Вона повинна бути сприятлива як для розвитку економіки, так і для успішної оборони від ворогів.

Відомий історик ***Полібій*** (210–128 рр. до н.е.) жив у період, коли панування Македонії змінилося на володарювання Риму в регіоні.

Полібій отримав можливість детально вивчати історію і політичні інститути Риму. Мислитель багато подорожував, об'їздив Італію, Малу Азію, Північну Африку, переходив Альпи. Він був активною людиною, знайомився і спілкувався з найвідомішими римськими діячами, політиками, іноземними послами. На очах Полібія Рим перетворився на світову геополітичну державу. Як дослідник і вчений, Полібій прославився своєю «Загальною історією» в сорока томах, в якій історик описав події, свідком і

безпосереднім учасником яких він був. Значну увагу дослідник приділяв римській історії. Мислитель намагався з'ясувати причину розквіту Риму і посилення його військової величі, і вважав, що географічне положення Риму, сприятливий клімат, населення та ефективна політична система активно сприяли цьому. Так, поєднання декількох форм правління зміцнювало Римську державу: монархічну владу являють собою консули, аристократичну – Сенат, а демократичну – народні збори, і у певний спосіб усі громадяни Риму, крім рабів, могли брати участь у політичному житті столиці і країни.

Цікаві геополітичні ідеї мав і відомий давньоримський оратор ***Марк Туллій Цицерон*** (106–43 рр. до н.е.). Він був учнем відомих філософів: Федра, Діодота Філона, Посідонія. Цицерон брав активну участь у політичному житті Риму, зокрема був очільником республіканської партії в Сенаті. Після поразки Сенату в боротьбі з Марком Антонієм, Октавіаном Августом та Лепідом Цицерон був убитий під час репресій.

Свої політичні та правові ідеї Цицерон описує в творах «Про державу» і «Про закони». Політика, на думку дослідника, тісно пов'язана з географією, що підтверджується багатьма прикладами. Цицерон зазначає, що кожен, хто намагається створити довговічну державу, повинен ретельно намічати її місце. Так, обираючи місцевість для великого міста, особливо увагу варто звернути на положення поселення щодо моря, бажано наявність річки, джерел з прісною водою, пагорбів і здорового клімату. Мислитель вважав, що для безпеки держави необхідно прийняти хороші закони і правити твердо, але справедливо.

Передові наукові географічні та політичні ідеї мав також і відомий римський географ ***Страбон*** (64/63–23/24 рр. до н.е.). Він активно вивчав наукові ідеї Ератосфена, Гіппарха, Посідонія, Полібія. У своїх працях учений багато уваги приділяє дослідженню особливостей будови Землі, пошуку меж ойкумени (населеного світу), її розподілу на певні частини. На думку Страбона, Земля разом з морем куляста, її умовно можна поділити на п'ять кліматичних поясів та на Північну і Південну півкулі. Він також писав про північне і південне полярне коло, північні і південні

тропіки, екватор. Тобто його ідеї були передовими на той час. На думку Страбона, з п'яти кліматичних поясів два (полярних) є холодними і нежилими, два помірних пояса можуть бути заселеними і жаркий пояс між північним і південним тропіком (екваторіальний пояс) є безлюдним через надмірну зайву спеку. Звичайно, не всі його погляди були правильними, він вважав, що існуюча ойкумена простягається від Іберії (нинішня Іспанія) до Індії, проте тоді він просто не міг більше знати, оскільки греки мали розвинену торгівлю тільки в найближчих регіонах.

Страбон також активно досліджує вплив географічного положення країни на її розвиток. Значну увагу він приділяє наявності моря, річок, озер. Так, на його думку, море визначає обриси суші, робить їх зручними або незручними для проживання. Море в поєднанні з річками, особливостями рельєфу (гори, долини) створює властивості, пов'язані з місцевістю, мінливість яких впливає на розвиток людських суспільств, полісів, держав. Дослідник також зазначав, що погіршення середовища перебування, а також природні катаклізми (землетруси, цунамі, виверження вулканів) можуть уповільнювати розвиток полісів та держав або знищувати країни (Помпеї, Атлантида).

2.3. Геополітичні погляди провідних європейських учених періоду Середньовіччя та Нового часу

Геополітична думка Середньовіччя не мала потужного розвитку, оскільки в цей період панував християнський світогляд, досить сильною була католицька церква, яка суттєво впливала на соціально-політичні процеси і стояла над державністю.

Середньовічна політична та філософська думка розпочинається періодом так званої «апологетики» (від гр. «апологія» – захист), представники якої виступали з обґрунтуванням і захистом християнської віри проти античної філософії.

Наступним періодом був час панування «патристики» (лат. патер. – отець), коли авторитетні християнські мислителі («отці церкви» (pater ecclesiae) Григорій Назіанзін, Василій Великий;

Григорій Нисський) розробляли вихідні принципи середньовічної християнсько-філософської думки.

Пізніше виникає схоластика (від грец. схолас – школа), спрямована на поширення християнських ідей. У цей період активно відкривалися школи, університети, де вивчалося «сім вільних мистецтв», але основним предметом було богослов'я. Основними проблемами, які досліджували схоласти, були: теоцентризм; Бог як абсолютна сила й абсолютна влада; примат віри над розумом, релігії над наукою.

Провідну роль у політичному житті того часу відігравав очільник католицької церкви. Папа Римський мав настільки потужну духовну і світську владу, що міг впливати на призначення монархів, і без його згоди правитель досить часто не міг отримати корони. Якщо якийсь європейський правитель вступав у конфлікт з Папою Римським, то останній міг відлучити його від церкви, і монарх оголошувався поза законом і втрачав все, що мав, його переслідували і могли навіть вбити. Проти влади Папи Римського повстав тільки англійський король Генріх VIII, який проголосив незалежну англіканську церкву, керівником якої він сам і став.

Католицька церква негативно впливала на розвиток наукової думки того часу, на вимогу церкви вона не повинна була виходити за межі релігійних догматів. Відтак ті вчені, які намагалися бути незалежними від церкви, переслідувалися і навіть знищувалися. Згадаймо Галілея, Коперника, Бруно, яких переслідувала церква за їх прогресивні погляди, і Джордано Бруно, як знаємо, навіть спалили на вогнищі. Галілео Галілей був змушений публічно відмовитися від своїх ідей, щоб врятувати своє життя. У період Середньовіччя в Європі практично не розвивалася медицина, оскільки католицькою церквою було заборонено дослідження людського тіла, тому основними методами медицини були лікування травами та кровопускання, останнє досить часто погіршувало стан хворих. Крім того, панувала антисанітарія. Так, у Середньовічній Європі певний час не було прийнято дотримуватися санітарних норм, зокрема часто митися, оскільки з точку зору християнства головне – це турбуватися про свою ду-

шу, а гріховне тіло потрібно тримати в покорі. Це також було причиною поширення чуми та інших хвороб, оскільки криси та миші масово розмножувалися в антисанітарних умовах. Так, масштабна епідемія бубонної чуми, що охопила Європу в середині XIV століття й отримала назву «Чорна смерть», забрала, за різними даними, до 60 % населення європейського континенту. До речі, і парфуми у Франції та інших європейських країнах досить часто використовували, щоб зменшити запах немитого тіла.

Щодо політичної тематики, то основною політичною проблемою Середньовіччя стає питання співвідношення церковної і світської влади, церкви і держави.

Для європейської політичної думки Середньовіччя характерний пошук шляхів взаємодії двох суб'єктів влади: духовної (церква) і світської (держава). Відомий богослов ***Аврелій Августин*** (354–430) відстоював принцип верховності церкви над державою: «Держава, що не підпорядкована церкві, нічим не відрізняється від зграї розбійників». Аврелій Августин досліджував питання співвідношення людської і Божої волі. На його думку, якщо панує тільки Божа воля, то всі дії людей і навіть злочинні визначені Богом. Якщо діє тільки людська воля, то людина робить усе, що хоче. З цієї суперечності Августин вийшов, проголосивши істинними всі Божі діяння і всі Божі істини з урахуванням людської волі. Бог дав людині свободу вибору, і воля людини вільна, але в межах божественного визначення. Наприклад, певні таланти та здібності людини визначає саме Бог, а від людини залежить реалізувати їх чи закопати в землю. Якщо ж людина використовує свою свободу вибору на зло, то нестиме за це жорстку відповідальність.

Інший католицький діяч того часу ***Фома Аквінський*** (1236–1274) сповідував концепцію подвійної істини, яка підкреслювала пріоритетність теології над філософією, кожна з яких мала свою сферу досліджень. Мислитель відстоював незаперечність феодальних законів, неприпустимість їх порушення, тому що вони випливають з волі і розуму Бога. Світська (феодальна) влада освячена, на його думку, Богом, а тому вона пріоритетна.

Дослідник вивчав також сутність людини і підтримував ідею про те, що людина – вільна істота, яка має розум і віру і може пізнавати Божественні закони. Але якщо вона використовує свою свободу волі на зло, порушуючи права інших людей і Божі закони, то буде відповідати і перед суспільством, і перед Богом.

У період Середньовіччя досить розвиненим був арабський світ, колискою якого був Аравійський півострів, розташований у південно-західній частині євразійського материка. Найбільш відомими релігійними діячами та дослідниками того часу були проповідник Мані (216–277), який розробив учення про вічну боротьбу Добра і Зла, Світла і Темряви; філософ Аль-Фарабі (870–950), який спробував створити проєкт ідеального міста-держави; мислитель Нізамі Гянджеві (1141–1209), який викривав жорстокість і насильство правителів, гніт і утиски народу; медик Абу Алі Ібн-Сіна (Авіценна, 980–1037), який намагався розробити проєкт розумного (ідеального) суспільства і держави з ефективною соціальною структурою суспільства (правителі, чиновники, воїни, торгівці, селяни), де кожна соціальна група повинна була виконувати відповідні функції.

Геополітичні ідеї і концепції ісламського світу висловлювали в своїх творах арабські учені, серед яких варто виділити великих мислителів Аль-Фарабі й Ібн-Хальдуна.

Аль-Фарабі (870–950) – арабський мислитель, учений-енциклопедист, досліджував історію та політичний устрій різних народів. Учений підкреслював, що географічні чинники впливають на особливості функціонування суспільства. Людське суспільство, на думку мислителя, це поєднання людей в одному місці проживання, воно є наслідком сукупного впливу географічних і соціальних факторів. Він вважав, що світова спільнота поділяється на окремі народи, які відрізняються один від іншого природним характером, особливостями ментальності та мовою, на які зі свого боку активно впливають географічні чинники. Крім того, Аль-Фарабі поділяв усі держави на великі – це сукупність багатьох народів (імперії), середні – один народ чи одна країна (однонаціональна держава) та малі, що представлені одним містом (поліс). На думку мислителя, і велике, і середнє, і мале суспільства

можуть бути цілком автономні, політично незалежні. Їхня мета – створити максимальні можливості для вдосконалення людей у справах і думках, причому найбільшою «досконалістю» володіла міська громада. Але і міські громади («місто і суспільство») він поділяв за критеріями основної мети, яку визначають їх мешканці. При цьому «місто і суспільство необхідності» має на меті «взаємодопомогу в придбанні (всього того), що є необхідним для існування і захисту тіла». «Суспільство ницості – це таке, мешканці якого допомагають один одному в отриманні чуттєвих задоволень», «суспільство обміну – це таке, мешканці якого допомагають один одному в торгівлі, досягненні заможності і багатства». «Суспільство владолюбства представлене людьми, які допомагають одне одному в досягненні перемоги». «Місто і суспільство честолюбства – це такі, мешканці яких допомагають один одному в тому, щоб їх шанували словом і справою». Найкращим Аль-Фарабі вважав «колективне місто», в якому кожен мешканець повністю вільний робити те, що забажає. Його населення саме обирає собі правителів, які управляють ними відповідно до волі мешканців міста.

Ібн-Хальдун (1332–1406) – відомий арабський мислитель, який написав ряд творів, серед яких виділяємо «Велику історію», а також «Пролегомени». У цих творах містяться відомості про Землю, її кліматичні зони, про різні етноси та народи, їх історію та культуру, їхні сфери діяльності (скотарство, землеробство, ремесла, торгівля), про зв'язок людини і природи. У першому Пролегомені – «Про освоєння людиною світу» – зазначається, що люди, пізнаючи навколишній світ, повинні співпрацювати та об'єднуватися для здобуття їжі і забезпечення оборони. При цьому співпраця і взаємодопомога людей безперервно удосконалюються, що і є шляхом розвитку людства від примітивних форм існування до цивілізації. На думку Ібн-Хальдуна, об'єднання людей у суспільства і держави відбувається на підставі асабії – особливого виду соціальних відносин, що випливають з початкової спорідненості, симпатії до рідних, близьких за духом людей, прагнення уберегти їх від несправедливості і біди.

Боротьба християнства та ісламу

З геополітичної точки зору в період Середньовіччя відбувається потужна боротьба між християнським та мусульманським світом. Як знаємо, в арабському світі панував іслам. Геополітика ісламу реалізовувалася насамперед через ідею Халіфату, що передбачала формування союзу арабських держав, єдиної арабської нації, згуртованої мусульманською релігією, святилища якої розташовані в Мецці – релігійному центрі мусульман і всього майбутнього ісламського світу. На думку прихильників Халіфату, населений світ досі ще не став повністю мусульманським, але метою ісламу є постійна ісламізація народів світу і посилення впливу Халіфату на більшість регіонів світу.

Іслам – досить активна релігія, і мусульмани постійно намагаються навернути представників інших вір чи невіруючих до ісламу. При цьому вони повинні вести постійну боротьбу за віру – джихад, який може бути трьох видів: джихад серця – боротьба зі своїми власними недоліками; джихад мови – заборона у мові вживати нецензурні слова чи слова, спрямовані проти Аллаха; газават (набіг) або фатф (завоювання, перемога). У священній війні заборонено вбивство жінок, дітей, людей похилого віку і священників навіть іншого віросповідання. Проти мирних людей забороняється вести священну війну, вона спрямована тільки проти ворогів ісламу, які несуть пряму загрозу ісламській державі чи паплюжать ісламську віру. Тому атаки терористів проти цивільного населення, жінок, дітей, відповідно до канонів ісламу, не є джихадом. Мусульманські релігійні діячі засуджують тероризм, який перекручує і спотворює ідеї Корану, використовуючи їх для політичних цілей.

Особливу сторінку цього періоду становлять хрестові походи. Мусульмани в цей час захопили значні території, зокрема й Святу землю. Армії мусульман все більше посилювали тиск на Візантійську імперію. 1009 р. халіф фатимідів аль-Хакім бі-Амар Алах віддав наказ зруйнувати Храм Гробу Господнього. І хоча в період правління його сина Храм був відновлений, проте відносини між християнами і мусульманами значно погіршилися. І в цей час виникає ідея звільнення Гробу Господнього від влади

мусульман. Цю ідею активно підтримує Папа Римський, який обіцяє хрестоносцям звільнення від усіх гріхів. Відбулося близько восьми хрестових походів. Був навіть хрестовий похід дітей, коли до Палестини з європейських країн, переважно Франції та Німеччини, 1212 року відправилося близько 50 000 дітей. Похід був досить невдалим, частина дітей загинула, частина – була продана в рабство. І хоча на деякий час Єрусалим і був звільнений від арабів, але більшість хрестових походів були невдалими. 1291 року Палестина остаточно була завойована султаном Єгипту. Обидві сторони зазнали значних людських втрат. Хрестоносці, які повинні були слідувати християнським заповідям, після захоплення деяких мусульманських міст вирізали мирне населення. Під час походів було зруйновано значну кількість історичних пам'яток, бібліотек, палаців. Деякі хрестові походи були спрямовані проти християнських міст. Так, у результаті Четвертого хрестового походу було зруйновано Константинополь, оскільки він заборгував Венеції значні кошти, і керівництво Венеції, яке фінансувало хрестовий похід, спрямувало хрестоносців проти Константинополя. Хоча хрестові походи мали й певні позитивні наслідки, зокрема пожвавилася торгівля на Середземному морі, посилилися італійські міста-держави.

Період Відродження

Поступово вплив католицької церкви послаблюється, оскільки в ній були поширені такі негативні явища, як інквізиція, індульгенції. Католицькі священники досить часто використовували віру для збагачення і стверджували, що без католицької церкви неможливо врятуватися. Стримувався розвиток науки, медицини, мистецтва. Як противага католицькій церкві, виникає протестантизм, який жорстко критикує католицизм, посилюється реформація і настає епоха Ренесансу.

Значного розвитку політична думка отримує в епоху *Відродження.* У цей період теократична парадигма послаблюється, відроджуються ідеї Античності, значно посилюється інтерес до дослідження людини, яка є найкращим творінням Бога. Основною заслугою мислителів цієї епохи є поступовий відхід від

теократичних теорій держави і права, схоластики, здійснюється підготовка ґрунту для нового політико-правового світогляду. У період Відродження поширюється «секуляризація» (відокремлення) релігії від життя суспільства, від науки, відтак проблеми держави, моралі, науки не розглядаються крізь призму теології. Проблеми людини, її положення у світі, свободи, творчості хвилюють таких відомих мислителів та творців того часу, як Леонардо да Вінчі, Томас Мор, Мікеланджело, Еразм Роттердамський, Макіавеллі, Мішель де Монтень та ін.

Найбільш відомим представником цього періоду є італійський дослідник ***Ніколо Макіавеллі*** (1468–1527).

У своїх основних працях «Государ», «Міркування про першу декаду Тита Лівія», «Історія Флоренції» Макіавеллі розробив цілий ряд нових поглядів на політику, владу, державу. Політичні погляди Макіавеллі ґрунтувалися насамперед на реаліях тогочасного політичного сьогодення. Серед його ключових положень варто виділити:

- влада не створюється Богом, а є результат дії реальних земних сил;
- політика – автономна сфера людської діяльності, в якій існують «природні причини» і «корисні правила», що дозволяють прогнозувати розвиток політичної ситуації і вживати необхідні заходи для запобігання реалізації негативних сценаріїв;
- влада не повинна залежати від принципів християнської моралі, досить часто політики керуються різноманітними засобами, іноді навіть і аморальними (жорстокістю, хитрістю, брехнею, демагогією, віроломством тощо). Саме Макіавеллі приписують відомий вислів: «Мета виправдовує засоби», і це положення стало основою макіавеллізму. Варто зазначити, що сам філософ не був аморальною людиною, мислитель просто описував жорстокі реалії, що тоді панували;
- основний стимул поведінки людини – егоїстичний інтерес, кожна людина насамперед думає про себе, відтак держава як спеціальний управлінський інститут повинна обмежувати людський егоїзм і ставити пересічного громадянина в певні рамки;

• держава – це політична організація суспільства, яка має відповідну організовану політичну владу, створює ефективні структури управління, приймає закони, обов'язкові на всій території держави;

• особливості розвитку держави визначаються взаємодією політичних сил у суспільстві і геополітичними умовами, в яких ця держава розвивається.

Отже, в період Середньовіччя панує всесилля католицької церкви й утверджується абсолютна монархічна влада. Проте в епоху Відродження феодальні та християнські підвалини держави піддаються серйозній критиці й обмежується панування церкви в політиці. Тим самим закладається фундамент для переходу людства до наступного періоду свого розвитку – Нового часу, в якому посилюється роль знань та науки як основного інструменту пізнання світу.

Геополітичні ідеї Нового часу

Період Нового часу пов'язаний насамперед з появою національної держави, розвитком науки, виникненням промислової революції. Це період остаточного занепаду Візантії та імперії татаро-монголів на євразійських просторах. Падіння Константинополя під ударами турків 1453 р. і закінчення монгольського ярма після відомого протистояння російських і татаро-монгольських військ на річці Угрі 1480 р. ознаменували початок посилення Оттоманської та Російської імперій на сході Європи і великих просторах Азії.

XV століття ознаменоване також послабленням європейської середньовічної християнської цивілізації і формуванням сучасного західного раціоналізму. Саме XV століття було століттям винаходу друкарства або гутенбергівської революції, що активно сприяло розвитку науки, виникненню масової освіти, зокрема відкриттям нових шкіл, колегіумів, університетів, розквіту мистецтв. XV століття – це століття народження М. Коперника, Е. Роттердамського, Н. Макіавеллі та інших, які підготували передові ідеї щодо значення та ролі людини у суспільному житті, ідеї громадянського суспільства і правової

держави, що становили основу сучасного європейського світобачення.

Змінювалася політична карта Європи. Виникнення національних держав призвело до військово-політичних зіткнень і одночасно посиленню економічних, торговельних, культурних та інших форм взаємодії. З урахуванням усіх чинників можна стверджувати, що сучасний європейський світ, чи навіть у широкому сенсі євроцентричний світ, почав формуватися саме в XV столітті.

Цей процес збігся із значною трансформацією суспільно-політичних відносин, коли на зміну феодалізму починає приходити капіталізм. Ця трансформація привела до грандіозних соціально-політичних, національно-державних, релігійних та інші зрушень і змін, що суттєво перетворили європейський і північноамериканський регіони. Вона мала своїм наслідком виникнення й утвердження нової парадигми світорозуміння, яка суттєво змінила уявлення про людину, суспільство, державу, про їх сутнісні ознаки та взаємодії.

У цей період досить активно розвивалися й ключові імперії – англійська, іспанська, російська, португальська, які поширювали свій вплив на нові регіони. Це також була епоха значних географічних відкриттів, європейські мореплавці разом з християнськими місіонерами несли свої цінності, традиції, звичаї, інструменти, знаряддя та спосіб життя в Африку, Азію, Америку. За образним висловом Гегеля, світ для європейців став круглим. Тим самим було покладено край ізольованості цивілізацій і культур та ініційовано початок тривалого періоду європейського проникнення в неєвропейський світ, початок євроцентристського світу, світу домінування Європи, а пізніше і Північної Америки.

Розглянемо ідеї та погляди ключових представників цього періоду.

Ж.-Ж. Руссо (1712–1778) – відомий французький філософ, політик та просвітитель, який вніс значний вклад у розвиток наукових ідей того часу. Він був одним із авторів теорії «суспільного договору», яка стверджує, що люди домовляються між собою, заключаючи своєрідний суспільний договір, для того щоб створити державу, яка повинна забезпечити їх безпеку і сприяти посиленню

добробуту. Руссо, на відміну від Ратцеля (який пізніше сформулював закон просторового зростання держав), створив закон певного розміру держави, вважаючи, що причини розширення і зменшення державного організму пов'язані з формами державного устрою, зростанням території і значною мірою впливають на тривалість життя надвеликих держав. Потужність держави залежить від величини території і чисельності населення. Важливим критерієм є наявність родючих земель, оскільки це може бути як благом для держави, так і злом. Якщо мешканці держави успішно обробляють землю, то це сприяє зростанню добробуту населення. Проте сусідні держави прагнутимуть захоплювати ці родючі землі, відтак потрібно мати потужні збройні сили, щоб оборонятися. Саме це спостерігаємо на прикладі України, оскільки маємо родючі землі, і всю свою історію повинні були їх захищати від зазіхання сусідів, зокрема й сьогодні також захищаємо від Росії.

Значний внесок у розвиток політичних ідей того часу вніс французький філософ і політолог ***Шарль-Луї де Монтеск'є́*** (1689–1755). Дослідника вважають одним із засновників сучасної географічної школи. Монтеск'є досліджував вплив географічних умов на характер, звичаї і традиції народів, їх господарський і політичний лад. Цю проблематику в певних аспектах вивчали багато вчених і дослідників XIX ст. Чимало в цьому напрямі зробили відомий англійський історик Г. Т. Бокль, французький географ Р. Елізе, американський географ Е. Хантінгтон, відомий російський учений Л. І. Мечников та ін.

Одним із основних творів Монтеск'є є «Перські листи», де дослідник зазначає, що життям суспільства керують не певні випадковості, а чіткі закономірності, які випливають з природних законів. Значною мірою соціальне життя людей зумовлене політичними, географічними, релігійними чинниками. Більш детально цей зв'язок дослідник відображає в іншому своєму творі «Про дух законів». На думку Монтеск'є́, дух законів – це вся сукупність політичних, соціальних, моральних, етнічних, релігійних відносин у суспільстві, що базується на природних законах, обумовлених навколишнім природним середовищем. Тобто людина

вийшла з природного стану і повинна перейти в громадянський, в якому має дотримуватися правил і норм життя цього суспільства. Монтеск'є́ також вводить і природний чинник, вважаючи, що політичні відносини можуть залежати від дії природного, зокрема географічного, чинника. Так, на його думку, у жаркому кліматі країни більш схильні до деспотії, а в помірному кліматі існують досить сприятливі передумови для формування демократичних суспільств. Монтеск'є́ вважав, що закони повинні відповідати не тільки особливостям ментальності, національного характеру цього народу, а й фізичним властивостям країни, її клімату, якостям ґрунту тощо.

У своїй роботі дослідник також намагався вирішити такі проблеми, як вибір місця розташування столиці держави, відношення її могутності до деспотизму або свободи, зв'язок рис характеру народу з ландшафтом і кліматом їх національної території тощо. Так, на думку науковця, в гірській місцевості, пустелях, арктичних регіонах живуть витривалі люди, оскільки в таких умовах виживають тільки найсильніші. На рівнинах живуть толерантні, гостинні люди, оскільки великі простори впливають на їх відкритий характер, у лісах – дещо замкнуті, відлюдькуваті, хоча певний елемент суб'єктивності тут присутній.

Відомий німецький філософ і політик ***І. Кант*** (1724–1804) також активно цікавився геополітичними ідеями. І одним із ключових його творів був трактат «До вічного миру» (1795), де мислитель намагався відобразити основні принципи можливого мирного співіснування держав.

На перших сторінках своєї праці І. Кант спочатку обґрунтовує передумови досягнення «вічного миру». Для цього держави повинні дотримуватися таких вимог: 1) повага територіальної цілісності інших держав і невтручання у їхні внутрішні справи; 2) відмова від різних форм тиску і насамперед фінансового; 3) прагнення до поступового роззброєння і подальшої відмови від постійних армій; 4) відмова від небезпечних видів війн; 5) відмова від погляду на державу як на власність; 6) передача права оголошення війни представникам народу, оскільки війни розв'язують політики, а страждає переважно народ.

Але основною умовою досягнення вічного миру, на думку мислителя, є формування союзу вільних держав, які спільно повинні виробити правила мирного співіснування. На думку І. Канта, окремі держави постійно конкурують одна з одною і це може навіть призвести до збройного протистояння між ними. Але коли вони об'єднаються у певний союз, то уже зможуть домовлятися між собою. Дослідник чітко зазначає, що міжнародне право повинно бути засноване на федералізмі вільних держав. Федералізм Канта має обмежений характер, і єдиною ознакою його є примус до збереження миру. У такій федерації кожна з держав повинна добровільно підпорядковуватися принципам міжнародного права, які б гарантували мир і безпеку кожному з учасників союзу. У своїй праці «Метафізика моралі» Кант зазначав, що такий союз можна було б називати постійним конгресом або добровільним зібранням держав. Важливу роль у створенні цього союзу повинні відігравати розвиток міжнародної торгівлі, взаємні економічні інтереси.

Дослідник також вказував на важливість створення наднаціональних структур, до яких держави б делегували своїх представників і які б узгоджували їхні позиції. Але наднаціональні органи повинні бути не управлінськими, а швидше консультативними. Кант не підтримував ідею створення єдиної світової держави, оскільки це рано чи пізно призвело б до узурпації влади. Важливою умовою досягнення вічного миру, на думку мислителя, є також розвиток правової держави, де всі громадяни мають рівні права перед законом, і держава належно захищає ці права. Ще однією важливою умовою є формування розвиненого громадянського суспільства, в якому громадяни можуть активно впливати на функціонування держави. Кант підтримував ідею щодо створення всесвітнього громадянського суспільства і був переконаний, що кожна людина, дотримуючись моральних імперативів та етичних правил, може стати його членом.

Отже, І. Кант заклав ідеї щодо створення певного союзу чи об'єднання держав, які б сприяли узгодженню інтересів між ними і запобігали можливому виникненню війн. Деякою мірою дослідник передбачив виникнення Ліги націй, а потім і ООН.

Значний внесок у розвиток філософської та політичної думки XVIII–XIX стст. вніс німецький дослідник ***Г. Гегель*** (1770–1831). В основі його вчення лежить концепція Абсолютної ідеї, яка проходить різні етапи свого становлення, але кінцевою її метою є досягнення свободи та самопізнання через людину як вершину розвитку цієї ідеї. Підсумком, кінцем історії Гегель вважав отримання як суб'єктивної, так і загальної субстанціальної свободи, коли відбувається примирення всіх і кожного із самим собою, знаходження гармонії матеріального і духовного, науки і релігії, держави і церкви. Саме досягнення гармонії, єдності протилежностей індивідуального і соціального, соціального і державного, світського і релігійного припиняють діалектичну боротьбу суперечностей і зупиняють історичний процес.

Історію цивілізації та розвиток різних держав він також оцінював через міру досягнення ними мудрості та зрілості. Тому він вважав, що давні східні держави – це період дитинства людства, Греція – юність, Стародавній Рим – змужнілість, Німеччина – зрілість, старість цивілізації. Деякою мірою Шпенглер спирався на ці ідеї Гегеля, коли писав про старість та занепад європейської цивілізації.

Своїми концепціями філософії історії Гегель підготував ґрунт для формування доктрин таких геополітиків, як Ф. Челлен, К. Ратцель, К. Хаусхофер, А. Тойнбі, К. Ясперс, Ф. Фукуяма.

Ще одним відомим мислителем того часу був німецький дослідник ***К. фон Клаузевіц*** (1780–1831). Він є відомим військовим теоретиком та стратегом. Найбільш популярною є його праця «Про війну». У цьому творі Клаузевіц намагався обґрунтувати ключові тактичні та стратегічні засади ведення військових дій. На початку своєї роботи науковець висуває положення про чітку обумовленість війни політикою, що проводиться певною державою у певний час. На думку дослідника, будь-яка епоха має свої власні війни, викликані зміною суспільних відносин, прогресом науки та техніки. Кожна епоха ставить свої завдання перед національною елітою, яка формує політику відповідно до ситуації, що складається. Відтак нові умови диктують зміни у військовій теорії і стратегії. Але завжди саме політика визначає військову

стратегію, геостратегія визначає кількісні та якісні характеристики армії, геополітика диктує застосування армії для вирішення певних національних завдань. Щодо тактики ведення військових дій у конкретному бою, то, на думку дослідника, командир повинен ретельно до нього готуватися з урахуванням усієї можливої інформації про сильні та слабкі сторони як власного підрозділу, так і супротивника, але під час самого бою повинен бути готовий до будь-якого сценарію і здатен приймати рішення в умовах обмеженого часу і не завжди чіткої інформації, оскільки ситуація на полі бою змінюється щохвилини.

Щодо стратегії, то вона у Клаузевіца базується на врахуванні багатьох чинників (моральних, соціальних, математичних, фізичних, статистичних та інших), серед яких він також виділяє «географічний елемент», оскільки кожна війна проводиться в певних географічних умовах, а бойові дії розгортаються на певному просторі. Тому просторово-географічний фактор разом з політичним робить істотний вплив на хід і результат війни і визначає її геополітичний зміст.

Відомий англійський дослідник ***Г. Бокль*** (1821–1862) також вніс певний внесок у розвиток соціальних та геополітичних ідей. У своїй праці «Історія цивілізації в Англії» науковець висвітлює закономірності функціонування суспільства і зазначає, що дії людей у соціумі управляються духовними і фізичними законами і розвиток історії пов’язаний з прогресом у природничих науках, які досить суттєво впливають на розвиток соціуму. Значну увагу Г. Бокль приділяє дослідженню впливу фізичних законів на організацію суспільства і характери людей. Дослідник зазначає, що на розвиток цивілізації впливає ряд чинників, зокрема й таких, як клімат, ґрунт, їжа, природні явища тощо. На думку вченого, від перших трьох чинників безпосередньо залежить «виробництво багатства», тобто матеріальне становище людини. Причому у менш цивілізованих народів приріст «багатства» йде в основному від зовнішніх природних сил («родючості ґрунту»), а у більш цивілізованих – від суб’єктивної, раціональної діяльності, що веде до накопичення знань. Перший приріст має межу, оскільки ґрунти можуть виснажитися, а у другого така межа відсутня, оскільки

знання можуть відкривати нові горизонти. Г. Бокль намагався також дослідити вплив середовища на рівень розвитку і характер народу, особливості споживання їжі в регіонах жаркого і помірного клімату та ін.

Значний внесок у розвиток соціології та політології вніс також відомий англійський політолог і соціолог ***Гербер Спенсер*** (1820–1903). Останній розробив оригінальну власну теорію, згідно з якою суспільство та держава є своєрідним політичним організмом. Дослідник був прихильником теорії Дарвіна і вважав, що еволюція притаманна не тільки природі, а й людському суспільству. Спенсер виділив ключові риси, що характеризують розвиток суспільства як живого організму. По-перше, це постійне зростання, еволюція суспільства. По-друге, на його думку, постійно відбувається ускладнення будови суспільства, виникають нові соціальні групи, нові інститути. Досить важливим є також налагодження взаємозалежності та взаємозв'язку між усіма частинами суспільства, що також характерно і для будь-якого живого організму. Суспільство, як і живий організм, має також певну тривалість життя. Г. Спенсер також виділяв у суспільстві, як і в живому організмі, відповідні системи та «органи», зокрема такі, як мозок, система харчування, розподільна, регулятивні системи інші. Так, на його думку, мозок – це еліта цього суспільства, зокрема ті ж науковці, які пізнають природні та соціальні закони. Система харчування – це селяни, які вирощують різноманітні зернові культури та тварин. Розподільна система – це податкова система, яка збирає та розподіляє фінанси. Регулятивна система – це органи управління держави.

Проте людське суспільство як соціальний організм не є точною копією будь-якого живого організму, оскільки останній є конкретним та індивідуальним, а суспільство – це сукупність індивідуумів, соціальних груп, соціальних інститутів. Особливу роль у суспільстві відіграє активна особистість, і, на думку дослідника, кожна особистість є унікальною та неповторною.

Г. Спенсер також здійснює типологізацію суспільств, він поділяє їх на військові, де ключову роль відіграють силові структури, та промислові, де посилюється роль промисловості та торгівлі, здійснюється вільний обмін послугами.

Погляди Спенсера на суспільство, як на живий організм, мали істотний вплив на формування розуміння сутності суспільства серед представників інших наукових дисциплін. Зокрема, його ідеї суттєво вплинули на теорії класиків геополітики Ф. Ратцеля, Р. Челлена, К. Хаусхофера, Г. Обста та інших.

2.4. Основні геополітичні тенденції XX століття. Нацистська та сталінська тоталітарні ідеології

XX століття було досить неоднозначним в історії людства. Відбувається активний розвиток науково-технічного прогресу, здійснюється ряд відкриттів, розвивається автомобілебудування, суднобудування, авіабудування, людство відкриває все нові і нові горизонти, людина вперше виходить у космос. Водночас відкриваються темні сторони людської цивілізації, еліти провідних держав світу, які повинні бути взірцем для підданих, розв'язують Першу світову війну, приводять до влади більшовизм, який приніс мільйонні жертви. Не до кінця розв'язані суперечності та непоборні амбіції переможців у Першій світовій війні, які вирішили принизити переможених і наклали на них великі контрибуції, привели до влади нацистів, які розв'язали Другу світову війну.

Відтак ряд відомих дослідників відмітили істотні зрушення в духовно-моральному розвитку західного суспільства і розпочали дискусію про кризу західного світу. Наприкінці XIX – початку XX стст. багато видатних діячів того періоду поставили недвозначний діагноз прогресуючій хворобі західної раціоналістичної цивілізації. Це усвідомлення знайшло відображення в творах С. К'єркегора, Ф. Ніцше, О. Шпенглера, М. Бердяєва, К. Ясперса, П. Тілліха, П. Сорокіна, С. Л. Франка та багатьох інших мислителів XX ст. Дух усіх цих робіт найбільш лаконічно і чітко виражений у назві відомої книги О. Шпенглера «Занепад Європи», а також у висловленій П. Сорокіним думці про те, що «творчі сили західної культури в'януть», що «сонце західної культури заходить».

Цю ж думку К. Ясперс у дещо іншій формі сформулював так: після Першої світової війни «з'явилося відчуття кінця людського існування взагалі, трансформації, яка веде чи до знищення, то чи до народження нового. Це ще не було самим кінцем, але знання про те, що кінець можливий, стало всезагальним»[3]. Інший дослідник П. Сорокін у цьому контексті зазначав: «Ми живемо і діємо в один з поворотних моментів людської історії, коли одна форма культури і суспільства (чуттєва) зникає, а інша форма лише з'являється»[4].

І дійсно, кінець XIX – початок XX стст. ознаменувалися кардинальними зрушеннями в суспільній свідомості і суспільно-політичній думці, які дозволяють свідчити про зміни епохального масштабу, які поставили на порядок денний «переоцінку всіх цінностей». Аналіз реальних процесів і явищ, які визначали вигляд розглянутого періоду, переконливо показує, що йдеться не просто про економічні та політичні катаклізми, які є швидше симптомами, ніж причинами більш глибоких змін, що торкнулися цивілізаційних основ життя, системи цінностей, моралі, культури, науки, філософії і релігії.

Як правило, саме переоцінка всіх цінностей лежить біля витоків нового світогляду. Варто зазначити, що саме в цей період відбулися нові відкриття, які якісно змінили наш світогляд, буквально перевернули уявлення про матерію, простір, час. Вони в кінцевому підсумку виявилися своєрідними проявами сутнісної трансформації метафізичних та онтологічних основ людського існування.

Симптомами цієї трансформації стали постмодерні тенденції, тобто своєрідне розщеплення (подібно розщепленню атома), розчленування цілісної свідомості, виникнення і поширення різних, часом найхимерніших ідей, течій, шкіл у культурі, мистецтві, літературі, які стали відомими під збірною назвою

[3] Ясперс К. Смысл и назначение истории: пер. с нем. 2-е изд. М.: Республика, 1994. 527 с.

[4] Сорокин П. А. Социология революции. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 659 с.

«дегуманізація мистецтва», зміна звичних форм життя, втрата стійкості, стабільності, зростання невпевненості та ін., що виявилося і причиною, і наслідком великих світових катаклізмів ХХ ст.

У сфері свідомості провісниками і свідками цих катаклізмів стали «сутінки богів», що проявляють безліч разів і в безлічі форм «смерті Бога» і розбожествлення, десакралізацію світу. А. Камю в цьому контексті писав, що всупереч думці його християнських критиків, Ніцше не виношував планів вбивства Бога. Він знайшов його мертвим у душі своєї епохи.

Особливо тут варто відмітити тенденції та процеси деперсоналізації, що визначають надлом свідомості людей, її вступ у стан якогось потоку, але не в сенсі руху від одного кордону до іншого, а в сенсі якоїсь флуктуації і розрідження, при яких він (потік свідомості) втрачає стійкість, визначеність і передбачуваність.

А якщо немає чітких ідей і цілісного світогляду, то світ занурюється у хаос. Банально звучить твердження, що ідеї і люди, які їх втілюють, керують світом. Причому найчастіше не має значення – істинні вони чи хибні. Мобілізуючі міфи, символи, ілюзії становили один з могутніх чинників історії. Саме їм багато в чому зобов'язані своєю появою колосальні піраміди і сфінкси в Стародавньому Єгипті та гігантські християнські собори в Європі. Їх ім'ям і під їхнім покровом створювалися і знищувалися великі й могутні імперії.

Якщо згадати ХХ ст., то в ньому панували ідеї всесильного людського розуму та науково-технічного прогресу, які хоч і прискорили розвиток людства, але мали і ряд негативних аспектів, так вони значною мірою критикували віру, релігію, моральні цінності. Варто зазначити, що в цілому ХХ ст., особливо першу його половину, можна назвати з точки зору долі ряду країн і народів періодом тривалого, перманентного смутного часу, який зачепив усі сторони й аспекти людського буття. У такі часи нерідко духовні прагнення людей і людських спільнот підносяться на нові висоти або ж настільки нерідко духовні цінності відступають на задній план і їх творці зносяться з п'єдесталів, порушуються звичні ієрархії їх пріоритетів. Страх перед катастрофою звичних способів життя і невизначеним майбутнім може й окрилити,

і паралізувати волю і свідомість людей. Як зазначав К. Ясперс, що все велике є явище на стадії переходу.

В умовах втрати орієнтирів люди схильні в пошуках захисту або гуртуватися навколо старих богів, або зводити на п'єдестал нових кумирів та ідолів, або бездумно занурюватися в безладний, хаотичний потік подій. Саме в такі часи трагедій, лих і переломів створюється найбільш сприятливий ґрунт для появи різних мрій, утопій, проєктів про нові устрої світу. І тоді стає неминучою біда, можливо, вселенських масштабів, якщо ці мрії висуваються людьми, одержимими сатанинськими спонуканнями насильницького ощасливлення людей, спонуканнями влади, панування, підпорядкування всіх людей своїй волі та ін.

Тому не дивно, що кінець XIX – початок XX стст. настільки багатий проєктами, ідеями, вченнями, що пропонувалися як керівництво до пошуків шляхів, за якими Захід може і повинен йти. Хоча О. Шпенглер ставив собі за мету формулювання нової філософії, філософії майбутнього, разом з тим він ставив під сумнів саму можливість будь-якої філософії «на метафізично виснаженому ґрунті Заходу». Але все ж більшість мислителів були переконані у зворотному. Так, видатний представник західноєвропейської громадської думки Е. Гуссерль, називаючи потрясіння на початку XX ст. «кризою заблукалого раціоналізму», пропонував свою феноменологічну філософію як засіб «напоумлення» людства для його звільнення від цього «блудного раціоналізму». З певними застереженнями подібних позицій дотримувалися такі стовпи західної думки, як М. Хайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр та ін.

Передумови виникнення тоталітарних режимів XX ст.

В умовах кризи цінностей західного суспільства, несприятливих економічних та політичних умов, що склалися на початку XX ст. століття, коли після Першої світової війни відбувається зміна політичної карти світу та здійснюється нерівномірний перерозподіл економічних ресурсів, виникають радикальні концепції політичного переустрою світу, серед яких виділяємо більшовизм та нацизм.

Як за своїми цілями (радикальна заміна існуючої суспільно-політичної системи абсолютно новою системою), так і за використовуваними методами (революційний переворот, насильницьке повалення існуючої влади), обидві основні течії тоталітаризму являли собою революційні рухи, оскільки пропонували радикальну зміну існуючої системи шляхом насильницького перевороту. Різниця між ними полягала лише в тому, що соціалістична революція, здійснена в Росії, носила, у всякому разі в теорії, «прогресивний» характер, оскільки керувалася ідеалами загальної рівності, соціальної справедливості, інтернаціональної єдності всіх народів тощо, а нацистсько-фашистські перевороти, вчинені в Італії, Німеччині, Іспанії та деяких інших країнах, – «консервативний» характер, оскільки в їх основі лежали праворадикальні ідеї націоналізму, расизму, імперської великодержавності, апології насильства та ін.

Варто зазначити, що тоталітаризм, який змінив соціально-політичне обличчя людства, є породженням раціоналістичного світорозуміння в європейському його виконанні. Це саме той випадок, коли «сон розуму породжує чудовисько». Це саме той випадок, коли чудовисько XX ст. – Франкенштейн, що з'явився світу в двох головних іпостасях – більшовизмі і нацизмі, – забажав знищити і повністю підпорядкувати собі свого ж творця – західну раціоналістичну цивілізацію. Показавши неспроможність позиції Х. Арендт, яка вважала, що ідеологія нацизму була чужа історії європейської думки, що вона проникла в європейську культуру з якогось таємного концептуального підземелля, Е. Гелнер писав: «Конкретне з'єднання склало цю ідеологію елементів, таких як заперечення універсалізму, твердження культурної згуртованості й одночасно жорстокості, необхідної в боротьбі за існування соціальної дисципліни та ієрархії на противагу анархії ринку тощо, – не може, звичайно, вважатися підсумком європейської традиції, але водночас і не виходить за її межі. Натуралізм цієї ідеології робить її продовженням ідей Просвітництва, її коммуналізм, культ місцевих особливостей

свідчить про її прямий зв'язок з романтизмом, що виник як реакція на Просвітництво»[5].

Додамо до цього, що в закінченому вигляді тоталітаризм являє собою феномен XX ст. Він породжений науково-технічними досягненнями цього століття і викликаними до життя певними формами ментальності. Якщо правильна така точка зору, то можна припустити, що в XVIII ст. неможливо було собі уявити такі аберації XX ст., як нацизм і більшовизм.

На думку ряду дослідників, саме надмірний раціоналізм, коли покладаємося тільки на розум, відкидаючи будь-яку віру чи релігію, призвів до появи антигуманних тоталітарних політичних режимів, для яких цінність людської особистості не має ніякого значення, головне – це сліпа віра у певну ідею та відданість авторитарному лідеру. Секуляризувавши та раціоналізувавши світ, ми, як зазначав П. Тілліх, заглянули в глибини зла глибше, ніж більшість попередніх поколінь. У підсумку відкинули відчуття невичерпної таємничості життя, безумовну відданість ідеї сенсу життя в її божественних проявах. Але виявилося, що це може повернутися до нас у найжахливіших, демонічних формах. І, дійсно, саме раціоналістична цивілізація породила грандіозні аберації, найбільш потворними проявами яких стали нацизм і більшовизм.

Тоталітарні режими, які досягли своєї логічно завершеної форми в нацизмі і більшовизмі, являли собою певною мірою гігантські гнійні нариви на тілі західної цивілізації. У титанічній боротьбі, що розгорнулася на неозорих просторах євразійського континенту, західна цивілізація змогла мобілізувати всі свої здорові сили, всю свою вітальну енергію, щоб здолати сили руйнування. Необхідно врахувати, що ця боротьба, як не парадоксально, пробудила до життя базові компоненти європейської раціоналістичної цивілізації, які внаслідок закону ентропії поступово втрачали творчий, креативний імпульс або навіть хи-

[5] Ґелнер Ернест. Розум і культура: історична роль раціональності та раціоналізму / переклад з англ. С. Савченко. Харків: Видавництво: Акта, 2004. 298 с.

лилися до занепаду. У титанічній боротьбі цим базовим компонентам вдалося здолати тоталітарний метастаз, що вріс у тіло європейської цивілізації.

Усе це свідчить про те, що більшовицький та нацистський тоталітаризм – загальноєвропейський феномен. Можна навіть стверджувати, що він народився в Європі і є потворним породженням Просвітництва, ідей прогресу і модернізації. Усі його різновиди проголошували своєю метою тотальну трансформацію суспільства за допомогою революції.

Нацистська геополітика

Ідейними предтечами нацизму були німецькі мислителі Ф. Ніцше, Ф. Ратцель та К. Хаусхофер.

Фри́дріх Вільгельм Ніцше (1844–1900)

Ф. Ніцше – відомий німецький мислитель, який намагався здійснити переоцінку тогочасних цінностей в умовах кризи європейської цивілізації. Він створив концепції «понадлюдини» та «волі до влади», які успішно використовували нацистами для обґрунтування своєї расової теорії. На думку Ніцше, надлюдина – це людина, якій вдалося подолати роздрібненість свого існування, яка повернула собі світ і підняла погляд над його горизонтом. Надлюдина, за словами Ніцше, це сутність землі, в ній природа знаходить своє онтологічне виправдання. На противагу їй, остання людина представляє виродження людського роду, живе в повному забутті своєї сутності, віддавши її на відкуп звірячому перебуванню в комфортних умовах. Надлюдина, на думку Ніцше, може перебувати над добром і злом, сама визначаючи їхню сутність. Деякою мірою цю тезу також використали нацисти, суб'єктивно визначаючи, що таке добро та зло, винищуючи мільйони людей у концентраційних таборах, оскільки, на їх думку, це є добром для німецької раси, оскільки звільняє для неї життєвий простір.

Ще один важливий принцип для Ніцше – це воля до влади. На думку мислителя, воля до влади – це організуючий принцип усього живого і, ширше, існуючого. Вона також тлумачиться як воля до могутності, цей принцип стверджує творчий характер становлення, в якому розрізнені факти буття знаходять єдину

міру існування. При цьому воля до влади не є свавілля або насильство над сущим, але тільки бажання виконати елементарний борг життя – могти та існувати. Нацисти також використовували цей принцип, щоб обґрунтувати свою тоталітарну владу, для досягнення якої вони використовували аморальні та злочинні засоби.

Фрі́дріх Ра́тцель (1844–1904)

Визнаним патріархом напряму географічного детермінізму в соціальних і гуманітарних науках вважається німецький етнограф і географ, засновник політичної географії кінця XIX – початку XX ст. Ф. Ратцель. Головна заслуга Ратцеля полягала в тому, що він здійснив спробу пов'язати між собою політику і географію, вивчити політику певної держави з огляду на її географічне положення.

Ідеї самого Ратцель зі свого боку базувалися на поглядах І. Канта, В. Фон Гумбольдта, К. Ріттера та інших німецьких мислителів, які значну увагу приділяли фізичному оточенню і його впливу на суспільно-історичний розвиток. Наприклад, на думку Гумбольдта, елементи ландшафту, повторюючись у нескінчених варіаціях, здійснюють значний вплив на характер народів, що живуть у певних регіонах Земної кулі. Відповідно до цього Ратцель розглядав Земну кулю як єдине ціле, нерозривною частиною якого є людина. Він вважав, що людина повинна пристосовуватися до свого середовища існування точно так само, як це робить флора і фауна.

У своїй «Політичній географії», опублікованій у 1897 р., він обґрунтовував тезу про те, що держава є біологічним організмом, який діє відповідно до біологічних законів. Більше того, Ратцель бачив у державі продукт органічної еволюції, укорінений у землі подібно дереву. Сутнісні характеристики держави визначаються її територією і місцем розташування, а її процвітання залежить від того, наскільки успішно вона пристосовується до умов середовища.

Одним із основних шляхів нарощування потужності цього організму, вважав Ратцель, є територіальна експансія чи розширення життєвого простору – Lebensraum. За допомогою цього поняття він намагався обґрунтувати думку про те, що основні

економічні та політичні проблеми Німеччини викликані несправедливими, затісними межами, що стримують її динамічний розвиток. Саме ідеї Ратцеля значною мірою були використані Гітлером для обґрунування своєї агресивної завойовницької політики.

Карл Хаусхофер (1869–1946)

Серед німецьких геополітиків потрібно згадати також Е. Банзе, В. Зіверта, Р. Хенніга, К. Россі, Й. Кюна, К. Фовінкела, К. Хаусхофера. Зокрема, останній здійснив значний внесок у розвиток традиційної геополітики. К. Хаусхофер був одним із засновників Інституту геополітики в Мюнхені та «Журналу геополітики» (1924 р.). Німецький дослідник був різнобічним вченим і цікавився широким спектром проблем. Він вивчав особливості становлення Далекосхідного регіону, зокрема Японії. Серед його робіт можна згадати «Геополітику Тихого океану», «Японську імперію в її географічному розвитку», «Світову політику сьогодні». Німецький дослідник стверджував, що головними детермінантами політичної та історичної долі певного народу є географічне розташування та територіальні характеристики держави.

У центрі уваги К. Хаусхофера і його колег стояло питання про особливості німецької ситуації на той час (Conditia Germaniae), дослідження становища Німеччини серед європейських і світових держав. К. Хаусхофер був прихильником концепції життєвого простору Ф. Ратцеля. Значний вплив на творчість К. Хаусхофера мали також ідеї Г. Макіндера, А. Мехена, Р. Челлена, Дж. Фейргріва. Варто згадати, що дружина Хаусхофера переклала на німецьку мову книгу англійського дослідника Дж. Фейргріва «Географія і світова міць». К. Хаусхофер мав значний вплив на політичне середовище того часу, його ідеї використовували нацисти, а син Хаусхофера Альбрехт мав дружні відносини з відомим нацистським ідеологом Р. Гессом.

Теорія Хаусхофера мала в Німеччині великий успіх; до 1935 року його геополітику викладали у всіх школах Третього Рейху. Вже за часів диктатури в одній із пропагандистських радіопередач Хаусхофер, виправдовуючи культ фюрера, заявляв,

що кожен з нас якоюсь мірою є актором на політичній сцені світу. Він зазначав, що навіть перебуваючи на самому скромному посту, посланому нам Богом, ми внесемо свій внесок у формування майбутнього нашого народу, якщо будемо слідувати за вождем. Не будьте обмеженими, мисліть у масштабах великих просторів і створіть ваше життя за образом нашого фюрера. Деякий час Інститут геополітики Хаусхофера мав широке визнання у вищих ешелонах влади Німеччини, але парадокс полягає в тому, що коли Німеччина почала зазнавати суттєвих поразок у Другій світовій війні, К. Хаусхофер та його син були звинувачені у зраді, змові проти Гітлера і кинуті в концентраційний табір Дахау.

Розглядаючи геополітичну доктрину Хаусхофера, зазначимо, що ключовими його категоріями були «кров і ґрунт» (Blut und Boden), «простір і положення» (Raum und Lage), «сила і простір» (Macht und Raum), «життєвий простір» (Lebensraum). Головним рушієм і ключовим завданням держави німецький дослідник вважав розширення життєвого простору. Завдяки цьому держава посилює свою економічну та військову могутність та стає більш незалежною від своїх сусідів. Досягнення такої свободи, на думку К. Хаусхофера, є показником істинної величі держави. Одним із способів територіального розширення держави є поглинання дрібніших держав, що є близьким до ключових засад соціал-дарвінізму. Нацисти, здійснюючи аншлюс Австрії і захоплюючи Судетську область Чехословаччини, значною мірою керувалися саме цими ідеями.

На відміну від Г. Макіндера, А. Мехена, Р. Челлен, К. Хаусхофер вважав, що періоду панування морських держав приходить кінець і що на світову арену виходять сухопутні держави, зокрема та ж Німеччина. Німецький дослідник оплотом Німеччини вважав Центральну Європу і акцентував увагу на Сході як на головному напрямку німецької територіальної експансії. Ключове гасло нацистів Drang nach Osten запропонував саме Хаусхофер, розглядаючи Схід як життєвий простір, дарований Німеччині самою долею (Schicksalsraum).

К. Хаусхофер стверджував, що занепад Великої Британії та інших дрібних морських держав створив сприятливе середовище

для зміни європейського порядку, зокрема провідну роль в Європі на той час буде відігравати Німеччина. Такий новий європейський порядок призведе до формування нової світової системи, що базується на так званих панідеях. Серед останніх він називав панамериканську, паназійську, панросійську, пантихоокеанську, панісламську і панєвропейську.

Пізніше К. Хаусхофер виділив тільки три ключові регіони, які відіграватимуть провідну роль у світовій політиці: пан-Європа на чолі з Німеччиною, пан-Америка на чолі з США, Велика Східна Азія на чолі з Японією. У цілому ж К. Хаусхофер та його колеги з Інституту геополітики намагалися сформулювати теорії та аргументи, покликані обґрунтувати прагнення Німеччини до панівного становища в світі. Як знаємо, наприкінці Другої світової війни К. Хаусхофер досить жорстко заплатив за свої ідеї.

Гітлерівська геополітика

Гітлерівська геополітика базувалася насамперед на прагненні до подолання почуття національної приниженості і ганьби, що панували в німецькому суспільстві після Першої світової війни. У 1934 р. на партійних зборах Гітлер зазначив, що німці не повинні відчувати себе неповноцінною расою, нікчемною і марною шушваллю, яку може зневажати ногами будь-хто, кому це заманеться. Навпаки, німці повинні відчувати себе великою нацією, якій просто одного разу не пощастило і вона потрапила під провід безумців, але нині цей великий народ знову вільний від колишньої мани. Ставлення країн-переможців до Німеччини здавалося німцям особливо принизливим і підлим з тієї причини, що так раніше поводилися тільки зі слаборозвиненими колоніями Африки або Азії. Версальську систему німці розглядали як серію безпрецедентних актів приниження, викликаних бажанням нашкодити Німеччині. Французький правий публіцист Дріе ла Рошель вдало порівнював Німеччину після Версальського миру з Францією за Наполеона III. Ця Франція через 35 років мріяла про скасування договорів 1815 року і хотіла нового Наполеона, щоб знайти в ньому втіху за втрату колишньої величі. Для Гітлера, однак, ревізія, безумовно, несправедливих Версальських угод була тільки

початком його бачення майбутньої німецької геополітики. Це бачення багато в чому визначалося романтичним прагненням до безмежної експансії, цінність якої в самій експансії і полягало, тому що тільки вона і могла повною мірою забезпечити поступальний розвиток країни. Геополітичну спрямованість Гітлера найкраще описав у 1925 р. один із ідеологів німецької «консервативної революції» Ернст Юнгер, який зазначав, що прагнення в невідомі далі і в безмежне ми успадкували від самої природи нашого національного німецького духу, який допоможе нам у майбутньому сформувати такий імперіалізм, який, не як колишній жалюгідний кайзерівський імперіалізм, концентрувався лише на незначних прерогативах наших прикордонних провінцій або на володінні якимись південними островами, – претендуватиме на все. Гітлер вважав, що майбутнє Німеччини можна гарантувати лише військовими засобами, забезпечивши країні «життєвий простір» на Сході. Це дозволило б Гітлеру розселити «надлишки» населення і гарантувати бажану господарську автаркію. У своїй «Майн-кампф» він писав, що Німеччина або стане світовою імперією, або взагалі перестане існувати. Реалізація цієї мети передбачала відмову від колишніх принципів і норм зовнішньої політики.

Як ми зазначили, Гітлер насамперед керувався геополітичними ідеями розширення життєвого простору. В уявленнях Адольфа Гітлера історія була вічною боротьбою за життєвий простір; майбутнє нації повинні були забезпечити не стільки соціально-економічні перетворення і нововведення, скільки завоювання життєвого простору (це і становило головну мету гітлерівського «соціалізму»). На думку диктатора, не брали участь у боротьбі тільки євреї, які не мали власної території. Гітлер вважав, що саме з цієї причини євреї перешкоджають нормальному ходу історії, борючись за владу іншими засобами, тому їх потрібно винищувати. Крім того, вони вважали себе боговибраним народом, а за концепцією Гітлера таким народом могли були тільки німці, а всі інші нації повинні були або бути знищеними, або стати рабами. Достатня кількість «життєвого простору» з сільськогосподарськими угіддями, сировиною і джерелами

енергії і становило, на думку Гітлера, основну умову існування народу. У певному життєвому просторі проживає певна кількість людей; за нормальних умов населення зростає, і на певній стадії розвитку територіальна «обмеженість» життєвого простору заходить у суперечність зі зростанням чисельності населення. На його думку, при збереженні в Німеччині темпів зростання населення одного разу настане момент, коли німецька територія не в змозі буде це населення прогодувати. Цієї ситуації, на його думку, варто було уникнути будь-якими засобами. Одного разу Гітлер зазначив, що нехай краще на Сході у війні за землю загине три мільйони солдатів, ніж 30 млн німців помруть від голоду. Гітлер не захотів йти за США і обмежитися стратегією економічного підкорення світу, тобто не захотів покладатися на економічну політику, орієнтовану на експорт товарів; таку політику він вважав уявним вирішенням проблеми невідповідності зростаючої чисельності народу і незмінного «життєвого простору», оскільки, на його думку, інші народи теж не сидять, склавши руки, і конкурентна боротьба неминуче виллється в боротьбу за «життєвий простір». У серпні 1927 року Гітлер писав, що є тільки одна можливість подолання суперечності між життєвим простором і чисельністю населення, а саме – експорт товарів. Проте це оманлива можливість, адже не тільки Німеччина йде по шляху індустріалізації, а й Франція, Англія, Італія. А останнім часом до ладу конкурентів вступила і Америка, і тепер найважче полягає не в підвищенні продуктивності праці, а в розширенні збуту. Ось це і є сьогодні головна проблема в цьому світі, який всюди індустріалізується і який бореться за ці ринки. Німеччині з часом буде все гірше через конкуренцію, а також через брак сировини. Тому Гітлер зробив висновок, що стратегія поступового економічного підкорення світу – це ілюзія, і вона не може вирішити геополітичні проблеми Німеччини.

Розширення життєвого простору, на думку Гітлера, можливе різними способами, але одним із головних він вважав війну. Така позиція Гітлера здебільшого примітна тим, що коли він прийшов до влади, Німеччина абсолютно не була готова до нової війни, навпаки, як ніяка інша європейська країна, вона була від

війни далека. Як ми знаємо, за умовами Версальського договору, Німеччині не дозволялося мати потужну армію і військовий флот, використовувати новітню зброю. До того ж, демократична Веймарська конституція і плюралізм, який панував до Веймарської республіки, посилював враження непідготовленості і нездатності Німеччини до війни. Німецькій промисловості, пов'язаній із міжнародним ринком і залежній від нього, війна була зовсім не потрібна. Крім того, Німеччина була порівняно бідна ресурсами і не володіла необхідною географічною глибиною (як СРСР) для відбиття можливого військового нападу. Іншими словами, на шляху реалізації геополітичної лінії Гітлера стояли перешкоди настільки ж серйозні, як і в спробі здійснення расової утопії і перетворення її в практичну політику**.**

У 1924–1933 рр. програму розширення німецького «життєвого простору» на Схід Гітлер зробив догмою нацизму. Затвердження цієї догми вимагало великої роз'яснювальної пропагандистської роботи, оскільки спочатку серед прихильників Гітлера було більше націоналістів, ніж, власне, націонал-соціалістів. Перші думали, скоріше, про помсту Заходу за Версальський договір. Велике значення мали спочатку і ліві націонал-соціалісти, які мріяли про спільний (з Радянською Росією) похід «націй-пролетарок» на Захід. Гітлеру завдяки колосальній силі переконання і пропагандистського дару вдалося перетворити всіх своїх прихильників у «справжніх» націонал-соціалістів, без всяких фракційних відтінків і нюансів.

Уже 3 лютого 1933 року – через чотири дні після призначення канцлером – на секретній нараді Гітлер заявив військовому керівництву, що в майбутньому він не відступить від принципів, викладених у «Майн кампф», і, як і раніше, вважає, що життєвий простір для німецького народу знаходиться на Сході. 5 листопада 1935 року на іншому секретному засіданні Гітлер навіть уточнив термін початку цієї експансії – 1943–1945 рр. З січня 1939 Гітлер почав наголошувати, що німецькі територіальні проблеми навіть при опорі ззовні можуть бути вирішені тільки військовим шляхом; при цьому він передрікав, що майбутня війна буде війною світоглядів, расовою війною. У цей

період свої наміри Гітлер висловлював тільки військовій і партійній верхівці, а народ продовжував переконувати в своїй виключній миролюбності. До війни Гітлер неодноразово заявляв, що у Німеччини немає жодних інтересів на Заході, і вона і в майбутньому не має наміру будь-що там робити. Разом з тим він не втрачав можливості згадати необхідність експансії на Схід. У промові від 23 листопада 1939 Гітлер так виправдовував необхідність боротьби за «життєвий простір»: «Мені дорікають: боротьба і знову боротьба! Але в ній я бачу долю всього сущого. Ухилитися від боротьби, якщо тільки він не хоче бути переможеним, не може ніхто. Зростання народонаселення вимагає великого життєвого простору. Моєю метою було домогтися розумного співвідношення між чисельністю населення і величиною цього простору. Тут без боротьби не обійтися! Від вирішення цього завдання не може піти жоден народ, бо якщо він знехтує цим, то приречений на поступове вимирання. Відмова від застосування насильства означає найбільше боягузтво, зменшення чисельності народонаселення і деградацію. Важливо усвідомити одне: існування держави має сенс тільки тоді, коли воно служить збереженню своєї народної субстанції. У нас йдеться про 82 млн осіб. А це накладає на нас найбільший обов'язок. Той, хто не бере його на себе, не гідний належати до народного організму. Ось що дало мені сили для боротьби».

Відтак Гітлер був переконаний, що війна в будь-якому випадку неминуча і вона повинна насамперед забезпечити Німеччину ресурсами, яких їй не вистачає. Так, 28 квітня 1939 року в рейхстазі Гітлер, заперечуючи Рузвельту, заявив, що США досить багаті сировиною і родючою землею, щоб прогодувати півмільярда людей, а в Німеччині більшості ресурсів не вистачає. Улітку 1941 року, після перших великих перемог у Росії, Гітлер кілька разів повертався до теми сировинних ресурсів: на його думку, сировина, яку німці отримали в своє розпорядження в Росії, мала б слугувати піднесенню німецької економіки. Завоювання «життєвого простору» на Сході мало забезпечити Німеччині настільки ж потужну сировинну і аграрну базу, яка існує у США. Послідовна расова політика повинна була дозволити європейським

країнам уникнути американської гегемонії. Хоча Гітлера захоплювала сучасна техніка США, він відчував повагу до американських економічних успіхів і євгенічних законів (євгеніка – вчення про покращення духовної і фізичної природи людини, наука про штучний відбір людини). Спочатку перед євгенікою стояли гуманні цілі, але в підсумку нею стали зловживати для реалізації расових доктрин. До нацистів це найбільш активно робили в деяких штатах США. Гітлер використав євгенічні ідеї, щоб обґрунтувати свою доктрину німецької раси як вищої арійської раси. Він вважав, що потрібно підтримувати шлюби тільки між чистими арійцями і навіть розробив програму виховання німецьких дітей-сиріт під повним контролем держави. На думку нацистів, представники неповноцінних рас і насамперед євреї повинні бути винищені чи перетворені в рабів. До речі, нацисти також переслідували божевільних, представників нетрадиційних сексуальних меншин, безпритульних, ромів, інших, вважаючи їх неповноцінними людьми.

Не останню роль у процесі мотивування східної експансії відігравали для Гітлера і морально-етичні фактори, хоча сам він був дуже далекий від моралі. Нацистський лідер зазначав: «Не слід забувати, що правителі нинішньої Росії – це заплямовані кров'ю підлі злочинці, покидьки людства, які, користуючись нагодою, в трагічний час зруйнували величезну державу, задушили мільйони провідних інтелектуалів, еліту суспільства, і вже десять років тиранічно правлять країною. Не можна забувати, що правителі Росії належать до народу, який поєднав у собі дику кровожерливість і незбагненне мистецтво брехні, – до міжнародного єврейства».

При цьому Гітлер деякий час досить успішно співпрацював з Радянським Союзом. Як ми знаємо, 23 серпня 1939 був заключний пакт Молотова-Рібентропа, який гарантував нейтралітет Радянського Союзу у разі, якщо Німеччина нападе на Польщу та країни Заходу. Він також містив секретну частину, де розподілялися сфери впливу СРСР та Третього рейху, що дало можливість Радянському Союзу захопити колишні території Російської імперії, зокрема частину територій України, що належали Польщі, території прибалтійських республік та інші. Гітлер також зумів

домовитися з керівництвом СРСР про постачання в Німеччину продовольства та природних ресурсів, використовуючи їх для підготовки до війни з Польщею, Францією, Англією, а потім і самим Радянським Союзом. Що цікаво, навіть 19 червня 1941 року напередодні нападу на СРСР у Німеччину ще відправлялися з радянської території ешелони з продовольством.

Гітлер, обґрунтовуючи свою геополітичну доктрину, вважав, що колишня німецька колоніальна і експансіоністська політика була половинчастою: вона лише незначно розширила національну німецьку територію. Гітлер вважав, що за всю німецьку історію найбільш успішними і значними були такі захоплення: 1) колонізація Баварської Східної марки (нинішньої території Австрії); 2) приєднання і освоєння районів східніше Ельби; 3) створення Бранденбургсько-Пруської держави – центру, навколо якого і відбулася національна консолідація Німеччини. Без перших двох завоювань німецький народ, на думку Гітлера, взагалі не зміг би зіграти жодної ролі. Тому напрям експансії сумніву не викликав, вона повинна була бути спрямованою на Схід, оскільки на Заході всі держави були перенаселені і не мали географічної глибини. У своїх роботах Гітлер писав, що націонал-соціалісти свідомо відмовляються від зовнішньої політики довоєнної пори. Він зазначав, що ми продовжимо з того місця, де закінчилася німецька експансія шість століть потому, у нас немає інтересів на Півдні і Заході, ми звертаємо свої погляди на Схід. Ми маємо на увазі Росію та її сателітів. Організація російської держави не була результатом державно-політичних здібностей слов'янства в Росії, а яскравим прикладом дієвості та ефективності німецького елементу в середовищі неповноцінних рас. Більшовики викорінили весь німецький елемент, на його місце стали євреї. Росіяни не зможуть самі скинути ярмо єврейства, вони не зможуть створити своєї держави. Кінець панування євреїв у Росії буде кінцем і Росії як держави. Як видно з цих рядків, навіть Польща при цьому не згадувалася; Гітлер розглядав її як проміжну сходинку під час вирішення найважливішого і істотного питання про «життєвий простір» за рахунок СРСР.

Проте розпочати свою експансію Гітлер вирішив з найближчих країн. Спочатку він здійснив аншлюс Австрії під захистом прав «німецькомовного населення», яке проживало на цих територіях, і західні країни це «проковтнули», вважаючи, що не потрібно розв'язувати війну з Гітлером, що він скоро сам заспокоїться. Це дуже схоже на захоплення Криму, частини територій Донбасу сучасною Росією під приводом захисту «російськомовного населення».

Ця політика західних країн у той час дістала назву «політики умиротворення», сутність якої полягала в поступках державі-агресору, відмові від застосування крайніх заходів заради досягнення миру, хоча результат може бути зовсім протилежним. Тобто агресор у період цього затишшя може тільки зміцнюватися, що й сталося з нацистською Німеччиною. Типовим проявом «політики умиротворення» було підписання 30 вересня 1938 року Мю́нхенської угоди між керівництвом Англії, Франції, Німеччини та Італії, згідно з нормами якої західні країни погодилися на передачу Німеччині Судетської області Чехословаччини, де проживала велика спільнота етнічних німців. Гітлер спочатку інспірував у Судетській області виступи пронацистських орієнтованих німців, а потім почав вимагати від західних країн, щоб вони висунули ультиматум чехословацькому уряду з вимогою передачі Судетської області Німеччині. Чехословаччина на той час мала потужні збройні сили, які складалися з 45 дивізій, і добре захищений кордон із Німеччиною. Крім того, керівництво СРСР, яке тоді ще не мало договору з нацистською Німеччиною, запропонувало Чехословаччині, відповідно до договору 1935 р., всебічну допомогу. Німеччина на той час мала 47 недостатньо озброєних дивізій. Але під тиском західних країн Чехословацька Республіка змушена була погодитися на передачу частини своїх територій Німеччині, Польській Республіці та Королівству Угорщина. У результаті Чехословаччина втратила близько 1/5 своєї території, майже 5 млн населення (з них 1,25 млн чехів і словаків), а також 33 % промислових підприємств. Прем'єр-міністр Англії Невіл Чемберлен, коли повернувся в Англію після Мюнхену, оголосив усім, що він приніс країнам мир і вгамував Гітлера. Але він

глибоко помилявся. Через деякий час Третій рейх повністю окупував територію Чехословаччини і розпочав війну проти Польщі, а потім Франції та Англії. Але тепер у його руках були ресурси половини Європи. Якщо перед початком агресії проти Чехословаччини Гітлера ще можна було зупинити, але західні країни побоялися це зробити, зрадивши своїх союзників, насамперед Чехословаччину, яка й сама могла дати гідний відсіч Гітлеру, то у 1940 році було вже запізно. Тому той «хибний мир», який приніс Чемберлен Європі після Мюнхенської угоди, досить дорого коштував усьому світу. І сьогодні в умовах, коли путінська Росія хоче загарбати всі території пострадянського простору, досить важливо дати їй гідну відсіч, тому що тирани і агресори розуміють тільки силу. Якщо їх вчасно не зупинити, вони намагатимуться захопити весь світ.

Варто також зазначити, що погляди Гітлера були дещо схожими з ідеями ***Томаса Мальтуса*** (1766–1834), який також акцентував увагу на перенаселенні світу і засобами від нього рекомендував пізні шлюби, обмеження народжуваності та інтенсивний розвиток сільського господарства. Гітлер насамперед шукав вирішення проблеми перенаселення виключно в загарбницьких війнах. Нацистський лідер не застерігав від перенаселення, а бажав його, щоб спонукати народ діяти і захоплювати інші нації. На думку Гітлера, ніби раціональні і чіткі докази Мальтуса насправді були абсолютно помилковими: він, як і Маркс, потрапив у пастку, сформулювавши якісь довгострокові закономірності на основі середньострокових закономірностей, які до моменту їх формулювання вже згасали. Ідеї Гітлера захопили весь німецький народ, а невелика частина німців, яка сумнівалася, відправлялися в концтабори. Себастьян Хаффнер у «Коментарях до Гітлера» писав: «Нині питання “як ми могли?”» – постійно на вустах молоді. Але на той час потрібні були надзвичайна прозорливість і проникливість, щоб побачити в досягненнях і успіхах Гітлера приховані передумови прийдешньої катастрофи, і вже зовсім екстраординарна сила волі, щоб абстрагуватися від ефекту, виробленого гітлерівською логікою і його досягненнями та успіхами. Крикливі і надривні промови Гітлера в наші дні викликають

огиду або мимовільний сміх, а в той час вони мали грандіозний успіх, опираючись на реальні факти зміцнення німецької економіки, яка працювала на війну.

Завершуючи, варто зазначити, що в гітлерівській системі поглядів завоювання «життєвого простору» для німецького народу було обов'язковою умовою як з економічної, так і з расової точки зору. Його система поглядів на проблему «життєвого простору» являла собою вигадливий конгломерат наукових теорій, псевдонаукових уявлень, расових забобонів, сучасної йому політекономії, геополітики, теорії імперіалізму. Завоювання «життєвого простору» було завданням середньострокового планування, а довгостроковим завданням було завоювання світового панування і глобальної гегемонії. Теза про «життєвий простір» зіграла роль інструменту інтеграції партії, а також значну пропагандистську роль. Власне, гітлерівська геополітика на основі расової доктрини була ідеєю фікс фюрера, зосередженням усіх його планів. Її важко оцінити позитивно, бо вона ігнорувала інтереси і існування інших націй; вона свідчила про цілісність підходу до уявної проблеми, але в координатах помилкових цінностей. І сам Гітлер, і весь німецький народ досить дорого заплатили за намагання реалізувати цю хибну геополітичну ідею.

Геополітичні ідеї більшовиків

Головним теоретиком і практиком більшовицького руху був ***В. Ленін*** (1870–1921). Саме під його керівництвом сталася Жовтнева соціалістична революція в Росії (1917 року), яка й привела до влади більшовиків. Щодо геополітичних ідей В. Леніна, то у своїй праці «Імперіалізм як вища стадія капіталізму» (1915) він критикує завойовницьку політику колоніальних держав і висвітлює свою теорію імперіалізму. Згідно з ленінською картиною світу на Земній кулі на початку XX ст. існували колоніальні, напівколоніальні країни (до них Ленін відносив Персію (Іран), Китай, Туреччину) і колонії. Ленін цілком обґрунтовано поділяє колоніальні держави на великі (Англія, Росія, Франція, Німеччина, США, Японія) і малі, які зберігають свої колоніальні володіння, граючи на протиріччях великих держав. На думку дослідника,

колонії малих держав Бельгії, Голландії, Португалії та інших є найближчим об'єктом можливого і ймовірного переділу.

Отже, колоніальна політика, за Леніним, неминуче вела до боротьби за переділ світу, що протікає в мирних і збройних формах, а на початку XX ст. вилилася в Першу світову війну. Особливістю колоніалізму XX ст. є монополізація капіталістичного виробництва і панування спілок найбільших підприємців. Колонії необхідні монополістичним підприємствам як джерела сировини і ринки збуту готової продукції.

Однак у подальшому розвиток капіталізму не пішов шляхом повної монополізації економіки, і більшість законів про державну монополію були скасовані. Більше того, спочатку в США, а потім в інших розвинених країнах було прийнято антимонопольне законодавство. Це серед інших причин дало реальну можливість уже після Другої світової війни почати процес деколонізації.

Після захоплення влади в Росії у жовтні 1917 р. Ленін багато сил і державних ресурсів витратив на підготовку і здійснення світової революції, яка, за теорією К. Маркса і задумами більшовиків, повинна була докорінно змінити картину світу, знищивши клас буржуазії і капіталістичні держави і встановивши безкласовий суспільний лад – комунізм у всесвітньому масштабі. Незважаючи на складні умови громадянської війни, Ленін у 1919 році створив Комінтерн, основною метою якого стало створення комуністичних партій в усіх країнах світу, допомогав їм у партійному будівництві та здійсненні комуністичних революцій.

Іншим відомим революціонером і марксистом був ***Л. Д. Троцький*** (1879–1940), який вважав, що вся людська цивілізація революційним шляхом перейде до комунізму, а ініціаторами соціалістичної революції стануть найбільш розвинені в економічному відношенні країни. Троцький розробив теорію перманентної революції. На думку Троцького, революції набувають перманентного (постійного і безперервного) характеру, коли на історичну арену виходить численний пролетаріат, і зрештою переростають у соціалістичні, метою яких є встановлення диктатури пролетаріату. Ця диктатура і стане знаряддям розв'язання

завдання прискореного проходження етапу буржуазного розвитку і переходу до комунізму. Перманентна революція, за Троцьким, – це революція, що не зупиняється на демократичному етапі, а переходить на наступний, соціалістичний етап, а в зовнішньополітичному плані приводить до війни проти зовнішньої реакції. При цьому один етап перетворення безпосередньо випливає з іншого. Вибухи громадянської війни і зовнішніх війн чергуються з періодами мирних реформ. У геополітичному всесвітньому масштабі це означає, що соціалістична революція, розпочата в СРСР, у подальшому буде поширюватися і охопить інші регіони світу. Л. Троцький був прекрасним оратором і активним революціонером, але не успішним функціонером і чиновником, і програв у закулісній боротьбі за владу Й. Сталіну. Останній після смерті В. Леніна очолив більшовицьку партію і вислав Троцького за кордон. Хоча політик і там продовжував агітаційну, пропагандистську і організаторську діяльність зі здійснення перманентної революції, створивши з цією метою IV троцькістський Інтернаціонал. Він активно критикував політику Сталіна, тому і був убитий за особистим наказом останнього в своєму маєтку в Мексиці іспанським комуністом Р. Меркадером.

Наслідки ідеологічної доктрини марксизму-ленінізму

Більшовицькі лідери Ленін, Сталін та їх продовжувачі, керуючись геополітичними ідеями перемоги диктатури пролетаріату, поширення світової комуністичної революції, винищували всіх тих, хто не погоджувався з їхньою політикою. Саме Сталін, який мав значні геополітичні амбіції, поширив свій вплив на весь світ, разом з Гітлером розв'язав Другу світову війну, в якій загинуло близько 70 мільйонів людей. Звичайно, офіційно війну розв'язав Гітлер, але, відповідно до пакту Молотова-Рібентропа, Сталін поділив з останнім сфери впливу і декілька років поставляв у Німеччину сировину та продовольство, сприяючи перемогам нацистської Німеччини. Лише після нападу на Радянський Союз це постачання було припинено. Відтак виникає запитання, чому більшовицька влада без будь-яких моральних перепон прирекла на вимирання мільйони невинних людей, наголошуючи на тому, яке щасливе комуністичне суспільство всезагальної рівності

вона побудує? Чи керувалася ця влада хоч якимись моральними нормами та цінностями, які могли пояснити такі її жахливі дії. Спробуємо проаналізувати глибинні світоглядні та ціннісні засади ідеології більшовицької влади, на які вона спиралася, здійснюючи страшні злочини.

Більшовики спиралися на ідеологію марксизму-ленінізму, що безпосередньо витікає з матеріалістичної філософської парадигми, яка значною мірою є аморальною і антирелігійною. Сам матеріалізм заперечує існування Бога, душі, оскільки істинним і достовірним з точку зору матеріалістичної традиції є тільки існування матерії, того, що дано нам у відчуттях. А якщо Бога, який завжди виступає вищим ідеалом і орієнтиром для кожної віруючої людини, немає, то на які цінності може орієнтуватися матеріаліст. З точки зору релігії моральні цінності нам даються Богом і людина перед ним несе відповідальність. З точки зору матеріаліста-марксиста моральні цінності створюються людьми, і ними вони ж можуть порушуватись, тому що люди несуть відповідальність тільки перед самими собою, а оскільки людина істота недосконала, то цю відповідальність легко порушити, завжди знаходячи собі певні виправдання. Тому, як зазначав один з героїв Достоєвського, що «якщо Бога немає, тоді все дозволено». І історія засвідчує, що спочатку французькі матеріалісти Гельвецій, Гольбах, Дідро, а пізніше німецькі матеріалісти Маркс, Енгельс та їхні послідовники Ленін і Сталін перебирають на себе функції Бога і самі визначають основні моральні категорії: – що таке добро, а що таке зло. Саме французькі просвітителі та матеріалісти своїми філософськими творами ідейно підготували та теоретично обґрунтували Велику Французьку революцію 1789–1794 років, яка призвела до численних жертв. Адже для матеріалістів людина – це не унікальна і неповторна істота, а просто суміш кісток та м’яса, чи взагалі бездушна істота, подібна до механічних пристроїв, бо душі не існує, оскільки її не можна матеріально відчути чи пощупати руками. Тому життя окремої людини, з точки зору матеріалістів, не є цінністю і заради побудови ідеального суспільства можна жертвувати громадянами заради блага народу. І французькі революціонери успішно жертвували своїми співвітчи-

зниками. Редактор революційної газети «Друг народу» Марат на початку 1790 року писав на її сторінках: «Кілька своєчасно відрубаних голів надовго стримають ворогів суспільства», ще через півроку: «П'ятсот, шістсот відрубаних голів забезпечили б нам спокій, свободу і щастя», в кінці року: « Можливо доведеться відрубати п'ять-шість тисяч голів, але б коли навіть довелося відрубати й двадцять тисяч, не можна вагатися ані хвилини». Інший лідер якобінців Л. А. Сен-Жюст у середині 1793 року зазначав: «Свобода має перемогти будь-якою ціною. Ви повинні карати не тільки зрадників, але й будь-кого, хто є пасивним у Республіці і нічого не робить для неї». Маркс та Енгельс ідейно підготували Жовтневу революцію, лідери якої були гідними продовжувачами своїх французьких попередників, відкидаючи релігійну мораль та створюючи свою концепцію добра та зла, виправдовуючи страшні злочини ідеєю побудови світлого майбутнього всезагального блага.

Добро з точку зору більшовиків – це те, що слугує побудові диктатури пролетаріату та формуванню соціалістичного, а пізніше комуністичного суспільства, а зло – те, що заважає цьому будівництву. Маркс, а пізніше Ленін зазначали, що не існує загальнолюдської моралі, а є тільки класова мораль. Кожний клас (рабовласників, рабів, феодалів, кріпосних, капіталістів, пролетарів) проводить у життя свою мораль, свої етичні цінності. Мораль пролетаріату – етично те, що відповідає інтересам пролетаріату («наша моральність підлегла цілком інтересам класової боротьби пролетаріату»). З цієї точки зору будь-які жорстокі дії морально виправдані, якщо вони направлені на звільнення пролетаріату від експлуатації і сприяють перемозі пролетарської революції, оскільки головною стає класова мораль. Тому якщо ніякої релігії та загальнолюдської моралі не існує, то для здійснення комуністичної революції з подальшою побудовою безкласового суспільства, вільного від експлуатації, можна використовувати будь-які засоби, навіть самі злочинні і аморальні. І Ленін, а потім і Сталін повною мірою впроваджували ці засоби.

Наведу на підтвердження деякі цитати Леніна. «Необхідний нещадний масовий терор», – телеграфував Ленін у 1918 р., даючи

рекомендації щодо придушення повстання селян, – «всіх сумнівних осіб закрити в концентраційному таборі за межами міста». Так і робили. Спочатку концентраційні табори створювалися в зруйнованих церквах і монастирях, потім на Соловецьких островах і пізніше – на території величезного північного архипелагу ГУЛАГ. «Улюбленим» покаранням вождя пролетаріату була смертна страта. Ще в вересні 1917 року в роботі «Грозящая катастрофа и как с ней бороться» Ленин писав: «…без смертной казни по отношению к эксплуататорам (т.е. помещикам и капиталистам) едва ли обойдется какое ни есть революционное правительство (В.И. Ленин, ПСС, т. 34, стр. 174) «Пока мы не применим террора – расстрел на месте – к спекулянтам, ничего не выйдет. Кроме того, с грабителями надо поступать решительно – расстреливать на месте. Пойманных с поличным и вполне изобличенных спекулянтов отряды расстреливают на месте. Той же каре подвергаются и члены отрядов, изобличенных в недобросовестности (В. И. Ленин, ПСС, т. 35, стр. 311–312). «Каждого члена коллегии НКЮста, каждого деятеля этого ведомства надо бы оценить по послужному списку, после справки: «скольких купцов за злоупотребление НЭПа ты подвел под расстрел…» (В. И. Ленин, ПСС, т. 44, стр. 398). Ленін порадив Сталіну під час громадянської війни пригрозити царицинським телефоністам розстрілом, якщо не поліпшиться якість зв'язку між Москвою і Царицином. У багатьох документах Ленін рекомендував і навіть нав'язував використання політики терора і репресій: «Тайно подготовить террор: необходимо и срочно»; «постараться наказать Латвию и Эстляндию военным образом (например, «на плечах» Балаховича перейти где-либо границу хоть на 1 версту и повесить там 100–1 000 их чиновников и богачей)»; «под видом «зеленых» (мы потом на них и свалим) пройдем на 10–20 верст и перевешаем кулаков, попов, помещиков. Премия – 100 000 рублей за повешенного».

Значна частина інтелігенції, яка виступала проти подібних методів, також зазнавала переслідувань. Ленін рекомендував Дзержинському арештувати 30–40 професорів, щоб навести порядок. Частина відомих вітчизняних мислителів і науковців були вислані за кордон. Навіть видатний пролетарський письменник

Максим Горький у ті роки писав у своєму журналі «Новая жизнь»: «Люди Смольного (маючи на увазі Леніна, Троцького, Сталіна та інших) затевают невероятный эксперимент над нашей страной и кончится он может только страшной трагедией. Ленин и его приспешники готовы на любое преступление, они уже отравлены гнилым ядом власти». Але його журнал «Новая жизнь» в червні 1918 року був закритий, а сам письменник був зломлений і змушений співпрацювати з владою.

Леніна можна також вважати ідейним натхненником використання штучного голоду для упокорення населення. Ще під час «царського» голода 1892 року в Надволжі, коли голодувало близько 14 млн осіб, Ленін вважав допомогу голодаючим непотрібною: «Голод служит прогрессу. Разговоры о помощи голодающим есть выражение сладкой, как сахарин, сентиментальности, так характерной для нашей интеллигенции».

19 березня 1922 року в листі членам Політбюро Володимир Ілліч наполягав на необхідності використання масового голоду в країні, щоб обібрати православні храми, розстрілявши при цьому якомога більше «реакційних священнослужителів».

В іншому документі «Посланні В. І. Леніна Ф. Є. Дзержинському від 1 травня 1919 року № 13666/2 зазначалося: «Необходимо как можно быстрее покончить с попами и религией. Попов надлежит арестовывать как контрреволюционеров и саботажников, расстреливать беспощадно и повсеместно. И как можно больше. Церкви подлежат закрытию. Помещения храмов опечатывать и превращать в склады».

Ще Ленін давав вказівки безжально розстрілювати і вішати селян, які ховали від більшовицької конфіскації насіннєве зерно. На ньому лежить відповідальність за голод у Надволжі, коли почастішали випадки канібалізму. В подальшому Сталін успішно використовував ті методи, які пропонував вождь світового пролетаріату, для упокорення населення, особливо під час голоду 1932–1933 років, який був одним із найжахливіших за всю історію людства, коли померло близько 6 мільйонів українців.

Деякі дослідники зазначали, що нібито радянська влада і особисто Сталін не знали про страшний Голодомор 1932–1933 років

в Україні та прилеглих регіонах. Але це не більше ніж певні наукові вигадки чи взагалі наукові фальсифікації на політичне замовлення. Зокрема, американський історик Марк Б. Таугер у своїй книзі «Голод, Голодомор, геноцид?» стверджує, що головними причинами Голодомору в Україні 1932–1933 років були не дії радянської тоталітарної влади, а кліматичні умови. Наведу деякі його твердження. Так, Марк Б. Таугер зазначає, що голод у 1931–1933 рр. виник насамперед внаслідок природних катаклізмів та несприятливих погодних умов. Зокрема, він вважає, що в колишній Російській імперії, включаючи і Україну, випадки масового голоду відбувалися сотні разів, деякі тягнулися упродовж років. Так, на його думку, країна пережила тривалий період повторних випадків голоду протягом двох десятиріч до 1933 року: під час Першої світової і громадянської воєн (1916–1920 рр.) унаслідок розвалу уряду і інтенсивних бойових дій, а також у 1921–1923, 1924–1925, 1927–1929 рр. унаслідок безлічі природних катаклізмів і неврожаїв. За цей період радянський уряд тричі одержував допомогу з-за кордону і розподіляв цю допомогу серед жертв голоду. Реагуючи на ситуацію, що склалася, радянський уряд вирішив спробувати удосконалити радянське сільське господарство шляхом колективізації. З цим твердженням дослідника важко погодитися, оскільки царське самодержавство, яке так критикувала радянська влада, набагато ефективніше подолало голод, ніж це нібито намагалася робити радянська влада.

Саме голод 1932–1933 років повною мірою відобразив злочинну діяльність радянської влади зі створення штучного Голодомору, хоча Марк Б. Таугер з цим і не згодний. Він стверджує, що та політика влади, яку деякі вважають геноцидом, стала відповіддю на події, що відбулися, боротьбою з подолання комплексного і кризового голоду, що загрожував зірвати забезпечення продовольством мільйонів людей. На думку дослідника, керівництво країни порахувало, що селяни ймовірно зможуть знайти спосіб, як прогодуватися в селі, а ось жителям міст сподіватися було ні на що, крім карткової системи. Єдине, чого не зробив уряд, він не оприлюднив факт голоду за межами Росії і не вдався до імпорту продовольства.

На думку Марка Б. Таугера, радянський уряд не визнав факт голоду і не став імпортувати продовольство, оскільки зважав на негативну міжнародну ситуацію. У Німеччині до влади прийшли нацисти, японці окуповували Маньчжурію, а Радянська Армія страждала від дефіциту продовольства (також у результаті голоду). А оскільки Німеччина і Японія в недавніх війнах перемагали Росію, то радянське керівництво боялося вторгнення і не хотіло показатися слабким. З огляду на логіку автора: нехай мільйони людей помирають з голоду – головне, щоб інші країни не дізналися, що радянська влада слабка і при цьому вона продовжує направляти продовольство в зарубіжні країни, а не своїм голодуючим громадянам. Крім того, Марк Б. Таугер зазначає, що радянське керівництво вважало Голодомор штучним. Зокрема, він пише, що коли селяни в 1932 році розповіли Косіору про те, що на їх полях поганий врожай і показали йому річний звіт, він спростував ці відомості, назвавши їх «кулацькою арифметикою». І зробив він це тому, що офіційна статистика свідчила про більш високий урожай. У Сталіна була подібна точка зору. Радянська влада вважала, що селяни чинять опір, ховаючи зерно від заготівок, а на ці дії їх надихають українські націоналісти. Керівництво вважало, що українські націоналісти в союзі з іноземними шпигунами готують повстання проти радянської влади. Ось чому радянська влада ухвалила рішення про арешт націоналістів як осіб, що являли собою загрозу існуванню більшовиків.

На противагу тверджень дослідника можемо зазначити, що розсекречені документи того часу з архівів спецслужб свідчать про те, що радянська влада досить добре була ознайомлена з масштабами голоду в Україні і в прилеглих районах і не тільки не допомагала, а докладала всіх зусиль, щоб погіршити трагічне становище. А арештовували і знищували насамперед тих свідомих українців, які хоч якось допомагали виживати місцевому населенню. Зокрема, в Постанові ЦК ВКПБ та Раднаркому від 14 грудня 1932 року «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та західних районах» зазначалося, що потрібно посилити хлібозаготівлі в регіонах, населених здебільшого етнічними українцями, у зв’язку з недовиконанням плану з хлібозаготівлі, хоча

влада вже знала про поширення голоду в цих областях. Але щодо деяких російських областей, в яких план хлібозаготівель також був не виконаний (зокрема, в Смоленській області він був виконаний на 48 %), ніяких спеціальних заходів не застосовувалося. Свідомий характер дій радянської влади проти голодуючих українців підтверджує також Постанова ЦК ВКПБ та Раднаркому від 21 січня 1933 року «Про заборону виїзду сільського населення України й Кубані за межі своїх регіонів», у якій вводилися жорсткі заходи щодо протидії виїзду українців в інші регіони, які намагалися виїхати, щоб якось врятуватися від голоду. Хоча в сусідньому Казахстані голодуючі казахи могли вільно переміщатися по всій території Радянського Союзу.

В іншому дослідженні білоруського науковця Ю. Шевцов: *«Новая идеология: голодомор»* також зазначається, що радянська влада не спричиняла Голодомор 1932–1933 років. Автор у своїй роботі зазначає, що Великий голод на початку 30-х років був неминучий. Його причина – низький рівень розвитку сільського господарства в СРСР і будь-які серйозні потрясіння, особливо військові конфлікти неминуче викликають голод. Радянському Союзу загрожували в кінці 30-тих років три локальні війни, які мали вірогідність злитися в одну велику – з Польщею, Японією та Середньою Азією. Ці війни неминуче спричинили б за собою повторення голоду, що відбувався за часів громадянської війни.

На думку дослідника, дії радянської влади з індустріалізації країни і створення масштабного товарного механізованого сільськогосподарського виробництва мали на меті покінчити із загрозою великого голоду у принципі і зупинити загрозу воєн з боку сусідів. У ході індустріалізації і колективізації ситуація в селі вийшла з-під контролю керівництва СРСР. Ступінь опору селянства колективізації виявився більш серйозним, ніж очікувалося, контроль над місцевими елітами і «класовою війною в селі» недостатньо ефективним, зовнішня підтримка індустріалізації через те, що в світі розгорталася Велика Депресія, була недостатньою. Виник сильний голод. Радянське керівництво реагувало на нього рефлекторно і виходило з ситуації, намагаючись запобігти поширенню голоду з сіл на міста. Це зробило неминучою локалізацію

голоду у ряді сільських регіонів, одним із яких була Україна. Альтернативою цьому був би голод у великих містах, як це відбулося під час громадянської війни, нова громадянська війна і інтервенція, які б тільки посилили голод. Під час голоду було вчинено безліч злочинів. Ці злочини повинні бути осуджені. Пам'ять про загиблих має бути збережена і увічнена. Але ці злочини ніде не носили характеру геноциду – цілеспрямованого штучного голоду з національною ознакою.

Ю. Шевцов визнає Голодомор 30-х років, але вважає, що тлумачення його геноцидом окремої нації є спеціально створеним міфом українських націоналістів, спрямованим на поглиблення протистояння з Росією. Він вважає, що концепція Голодомору має на меті морально однозначно засудити СРСР і Росію як його правонаступницю. Крім того, Ю. Шевцов взагалі приходить до досить оригінальних висновків, зокрема, він зазначає, що в моральному плані Голодомор як концепт покликаний затьмарити собою моральне значення перемоги Радянського Союзу над нацизмом. Перемога над нацизмом є головним моральним аргументом на користь СРСР. Тим самим концепт Голодомору відкриває можливість переглянути однозначну моральну оцінку коллаборантів часів Другої світової війни. Ця лінія була апробована в 90-х роках у колишніх прибалтійських республіках СРСР. Там вона вже привела до реабілітації і героїзації бійців Ваффен СС і до перетворення ревізіонізму в частину державної ідеології як мінімум Латвії і Естонії. Якщо до аналогічної ідеології перейде величезна за європейськими мірками Україна, це означатиме загрозу перегляду всією Європою однозначного морального засудження нацизму. В тіні «Голодомору» і аналогічного «геноциду» в інших східно-європейских країнах відбувається досить небезпечна і антиєвропейська трансформація Східної Європи. Варто констатувати, що більшість думок автора є абсолютно безпідставними. Зокрема, як можна стверджувати, що Голодомор у концептуальному плані може затьмарити собою моральне значення перемоги Радянського Союзу над нацизмом. Усі ми знаємо, яку велику ціну заплатила Україна та інші народи Радянського Союзу за перемогу у Другій світовій війні. Якщо автор зазначає

про однозначно негативну оцінку коллаборантів часів Другої світової війни, під якими розуміє визвольну боротьбу ОУН-УПА, то ця оцінка є неправомірною і некоректною, оскільки відповідні підрозділи ОУН-УПА боролися за незалежність України, воюючи і проти нацистських окупантів і проти радянської влади. Ті факти, які ніби засвідчують злочини деяких підрозділів ОУН-УПА проти мирного населення, є безпідставними. Зокрема, деякі дослідники зазначають, що представники Буковинського куреня ОУН брали участь у розстрілах євреїв у Бабиному Ярі в Києві. Це аж ніяк не відповідає дійсності, оскільки наприкінці 1941 р. Буковинський курінь був розпущений німцями за націоналістичну діяльність, що йшла врозріз із політикою окупаційної німецької влади, і частина членів ОУН була репресована, зокрема у 1941–1943 роках у Бабиному Ярі було розстріляно 621 член ОУН і серед них відому українську поетесу Олену Телігу разом з чоловіком. Знову ж таки деякі вчені стверджують, що члени 118 карального поліцейського батальйону, у який нібито входили українські націоналісти, знищили Хатинь та інші білоруські села. Але знову ж таки це чергова хибна міфологема, оскільки не відповідає історичним фактам. Зокрема, коли голову військового трибуналу В. Глазкова, що розглядав у 1986 році у Мінську справи зрадників, які здійснили злочини проти білоруського народу під час Другої світової війни, запитали, чи брали участь у знищенні Хатині українські націоналісти, він відповів, що ні, оскільки Хатинь знищували також українці, але поліцаї і зрадники, які зрадою свого власного народу і іншими злочинами хотіли прислужитися нацистам. Але ні Шухевич, ні Бандера, ні інші українські патріоти ніколи не давали клятву на вірність Гітлеру, вони завжди служили тільки українському народові. Знову ж таки ніхто з української влади не стверджує, що голодували тільки українці, голодували й інші народи, але найбільших втрат зазнали саме українці, і це було свідомою політикою тогочасного сталінського режиму, який хотів знищити волелюбний український народ. Згадаймо, що уже під час Другої світової війни Сталін розробляв плани щодо вивезення всіх українців у Сибір. Але йому доповіли, що навіть фізично це неможливо буде зробити,

оскільки потрібно було сотні тисяч ешелонів. Хоча частину українців, які симпатизували ОУН-УПА, все ж таки було вивезено. Були депортовані кримські татари та інші менш чисельні народи. Ці всі незаперечні факти показали всю злочинну сутність більшовицько-сталінської влади, яка заради торжества геополітичної ідеї досягнення світової комуністичної революції не зупинялася ні перед чим.

2.5. Формування та еволюція класичної геополітики

Значний внесок у розвиток геополітики вніс шведський дослідник і політичний діяч ***Р. Челлен*** (1846–1922), який, власне, і ввів у науковий обіг сам термін «геополітика». У своїй основній роботі «Staten som Lifsform» він зробив спробу проаналізувати вплив географічних чинників на особливості функціонування держави. Р. Челлен акцентував увагу на необхідності органічного поєднання п'яти пов'язаних між собою елементів політики: економічної політики, демографічної політики, соціальної політики, кратополітики і геополітики. При цьому він характеризував геополітику як науку, що розглядає державу як географічний організм або феномен у просторі. Р. Челлен був германофілом, він також позитивно ставився до скандинавських країн, тому пропонував створити германо-нордичний союз на чолі з Німецькою імперією для протидії зовнішнім загрозам.

Поряд з Р. Челленом класиками геополітики також вважаються: американський історик А. Мехен, британські дослідники сер Г. Макіндер та сер Дж. Фейргрів, американський дослідник Н. Спайкмен, німецький дослідник К. Хаусхофер та ін. Свої геополітичні ідеї в перші десятиліття XX ст. пропонували Л. С. Емері, лорд Керзон, Й. Парч тощо, хоча роботи останніх носили епізодичний характер і не внесли значних змін в існуючі концепції геополітики.

Значний вплив на формування класичної геополітики здійснили праці американського адмірала ***А. Мехена***, серед яких центральне місце займає книга «Вплив морської сили на історію»

(1890 р.). У той період ця книга мала великий успіх. Тільки в США і Англії вона витримала 32 перевидання і була перекладена майже на всі європейські мови. Англійські рецензенти називали роботи Мехена «євангелієм британської величі», «філософією морської історії». Кайзер Німеччини Вільгельм II стверджував, що він напам'ять вивчив його роботи і розпорядився розіслати їх в усі суднові бібліотеки Німеччини. Надзвичайний успіх мала ця книга в Японії.

Основна ідея А. Мехена полягала в тому, що морська потужність держави значною мірою визначає історичні долі країн і народів. Пояснюючи переваги Великобританії наприкінці XIX ст. над іншими державами її морською міццю, Мехен також виділяв такі чинники, що визначають, на його думку, основні параметри морської могутності: географічне положення країни, протяжність території, природні ресурси і клімат, чисельність населення, національний характер і державний лад. Під час сприятливого поєднання цих факторів, вважав Мехен, у дію вступає формула: N + MM + NB = SP, тобто військовий флот + торговий флот + військово-морські бази = морська могутність.

Свою думку він резюмував так: «Незахоплення окремих кораблів і конвоїв ворога, хоча б і в великій кількості, розхитує фінансову могутність нації, а велика перевага на морі, яка дозволяє встановити контроль над океаном і закрити шляхи, по яких торгові судна рухаються від ворожих берегів до них; подібна перевага може бути досягнута тільки за допомогою великих флотів». З огляду на подібні міркування Мехен обґрунтовував думку про необхідність перетворення США в могутню військово-морську державу, яка, маючи потужний Військово-морський флот, здатна змагатися з найбільшими та сильними державами того періоду.

Істотний внесок у розробку геополітичного трактування зовнішньої політики держав вніс англійський дослідник ***сер Макіндер***. Свої ідеї він представив на засіданні Королівського географічного товариства 25 січня 1904 року. Ключовий термін, який запропонував Макіндер, – серединна земля, або Хартленд як осьова сфера історії. Спочатку як Хартленд Макін-

дер виділяв Центральну Азію, звідки татаро-монголи, завдяки рухливості їх кінноти, поширили свій вплив на Азію і значну частину Європи. Проте в період Великих географічних відкриттів баланс сил змінився на користь приокеанічних країн, насамперед Великобританії. Однак, вважав Макіндер у 1904 р, нові засоби транспортних комунікацій, передусім залізниця, знову змінять баланс сил на користь сухопутних держав.

У XX столітті Хартлендом, на думку Г. Макіндера, був євразійський простір або Євразія. Макіндер оцінював останню як гігантську природну фортецю, непроникну для морських імперій і багату природними ресурсами, яка є «віссю світової політики». У 1919 р., виступивши проти вільсонівського ідеалізму, на основі якого США вступили в Першу світову війну, щоб «покласти край усім війнам» і «врятувати демократію для світу», Макіндер зазначав: «ідеалісти є сіллю землі», але «демократія несумісна з організацією, необхідною для війни проти автократичних режимів». При цьому Макіндер нарікав на те, що політичні моралісти на кшталт Вільсона відмовляються рахуватися з реальностями географії та економіки.

Він сформулював свою геополітичну доктрину, в якій ключовою є теза: той, хто контролює Східну Європу, контролює Хартленд; хто контролює Хартленд, той контролює світовий острів; хто контролює світовий острів, той контролює весь світ. Тому, стверджував Макіндер, для запобігання наступної світової війни необхідно створити блок незалежних країн, розташованих між Німеччиною і Росією, для збереження балансу сил на євразійському континенті.

У 1943 р. в розпал Другої світової війни Макіндер стверджував, що якщо Радянський Союз вийде з війни переможцем над Німеччиною, то він перетвориться на найбільшу сухопутну державу на планеті, в чому цілком мав слушність. Разом з тим він піддав значній ревізії свою первісну концепцію. Тепер, за його схемою, Хартленд включав, крім громіздкого масиву суші Північної півкулі, Сахару, пустелі Центральної Азії, Арктику і субарктичні землі Сибіру та Північної Америки. У цій схемі Північна Атлантика стала «Середземним океаном». Цей простір він роз-

глядав як опорну точку Землі як регіон, відокремлений від іншого головного регіону – мусонних територій Індії та Китаю. У міру нарощування потужності цей регіон, зазначає Макіндер, може стати противагою Північній півкулі. Запропоновану в статті версію Макіндер назвав «другою географічною концепцією».

Безсумнівно, тут автор відмовився від колишнього жорсткого дихотомічного протиставлення сухопутних і морських держав. Оскільки політична реальність довела, що в обох світових війнах континентальні і морські держави перебували у взаємних союзах. Так, англо-російська Антанта 1907 р. не вкладалася в рамки початкової концепції Макіндера. Потрійна вісь Берлін – Рим –Токіо в період Другої світової війни також суперечила його концепції. Перебування океанічних держав США і Великобританії в союзі з континентальним СРСР зовсім підривало його конструкції.

Очевидно, що, не зважаючи на відмінності між А. Мехеном і Г. Макіндером, які робили акцент на морську і сухопутну потужність держав, вони були близькими в своїх основних позиціях. Так, вони негативно оцінювали демократію і критикували принципи ринкової економіки та вільної торгівлі. А. Мехен міг схвально свідчити про використання морської торгівлі як джерела англійської економічної могутності, але в його схемі саме контроль над морями відігравав вирішальну роль у досягненні могутності Британською імперією. А. Г. Макіндер був переконаний в тому, що економічна могутність держави ніяк не залежить від вільної торгівлі. На його думку, класичні теорії поділу праці не тільки шкідливі, але й просто небезпечні, оскільки вільна конкуренція на світових ринках загрожує війною.

Під час та після Другої світової війни в США почали з’являтися нові теорії зовнішньої політики та світового порядку. Серед дослідників цього періоду слід виділити Н. Спайкмена, Г. Уайджерта, Р. Страуса-Хюпе, В. Стефансона, О. Латімора та ін., які прагнули розробити ключові положення американської геополітики, в основі якої лежить ідея про особливу роль США у світі.

Так, Р. Страус-Хюпе зазначав, що в геополітиці важливу роль відіграє ретельно розроблений (master) план розвитку країни,

який передбачає визначення напряму розвитку країни та її зовнішньополітичних орієнтацій, зокрема, з ким дружити і з ким ворогувати. На думку дослідника, під час розробки американської геополітики на передній план висувається питання про відносини з європейськими країнами.

Значну увагу дослідники приділяли силовим методам ведення політики, що пізніше лягло в основу концепту політичного реалізму. Так, Н. Спайкмен зазначав, що у світі міжнародної анархії зовнішня політика повинна мати на меті насамперед поліпшення чи збереження силового потенціалу держави. Саме сила забезпечує здатність держави вести успішну війну, а в географії лежать ключі до проблем військової та політичної стратегії. Територія держави – це стратегічна позиція, оплот держави, її фортеця, яку вона повинна обороняти всіма можливими засобами. Зручне географічне положення сприятиме як здатності вести оборону, так і в разі потреби переходити в наступ. Географія є фундаментальним чинником у зовнішній політиці держав, оскільки цей фактор – постійний. Міністри приходять і йдуть, зникають навіть диктатури, але гори, моря та пустелі залишаються незмінними.

Спайкмен виділяв три великих центри світової сили: європейське узбережжя, атлантичне узбережжя Північної Америки і Далекий Схід Євразії. Хоча він не заперечував і формування нових центрів сили, зокрема, він зазначав значний геополітичний потенціал Індії. На думку Спайкмена, особливо значущим для США є європейське узбережжя, оскільки США виникли як трансатлантична проєкція європейської цивілізації.

Варто зазначити, що у працях більшості американських дослідників акцентувалася увага на зміцненні ролі США у світовій політиці. Проте, на їх думку, вона повинна шукати активних союзників у Європі, і таким може стати насамперед Великобританія. Так, на думку Спайкмена, навіть якби Німеччина і Японія перемогли, то союз з Великобританією давав би можливість їм протидіяти. І знаємо, що завдяки активній співпраці Англії із США стало можливим активна протидія нацистській Німеччині і відкриття Другого фронту, що значно допомогло Радянському Союзу

у перемогах на Східному фронті. Спайкмен дещо переглянув концепцію Макіндера, переформулювавши тези останнього так: «Хто контролює Римленд, той контролює Євразію, а хто контролює Євразію, той контролює долі всього світу».

Ідеї Спайкмена підтримував і розвивав інший дослідник Г. Уайджерт, який вніс значний вклад в обґрунтування лідируючої ролі США в післявоєнному світі. Останній закликав вчитися у німецьких геополітиків, використовуючи їх найкращі ідеї. Проте Г. Уайджерт зазначав, що ні в якому разі не можна використовувати ідеї вищої раси чи агресивного завоювання інших держав. На думку дослідника, світ можна завойовувати прогресивними ідеями, відтак США повинні утверджувати у світі ідеї свободи і демократії, сприяти звільненню Євразії від усіх форм імперіалізму та комунізму. Г. Уайджерт вважав, що США, маючи потужний військово-морський флот і авіацію, зможуть встановити свій контроль над узбережжям євразійського континенту і, заблокувавши євразійський Хартленд, контролювати весь світ.

Як знаємо, після Другої світової війни сформувалася біполярна модель світу, відтак більшість геополітиків у своїх теоріях відображали цю геополітичну реальність. У цей період була розроблена атомна зброя, значно посилилася авіація, виникла космонавтика, що значно вплинуло на військовий потенціал держав. Так, на думку дослідника А. П. Северскі, світ поділений на два величезних кола економічної та військової могутності, сконцентрованих відповідно на індустріальних центрах США і Радянського Союзу. Американське коло покриває більшу частину Західної півкулі, а радянське – більшу частину сухопутного світового острова. Обидва вони мають приблизно однакову силу і, на думку Северскі, в сукупності становлять ключ до світового панування.

Варто зазначити, що більшість дослідників як західного, так і радянського блоку тлумачили світові реальності в контексті подібної біполярної геополітики. Проте в міру послаблення жорсткої структурованості біполярного світу починають формуватися нові центри впливу і це досить суттєво вплинуло на світову геополітичну думку. Так, уже починаючи з 70-х років минулого століття, відбувався відхід від двополюсної (океанічно-континентальної) до

поліцентричної картини світоустрою. Серед дослідників, які відображали ці тенденції, варто назвати насамперед Дж. Кроуна, Х. де Бліджа, Б. Рассела, Л. Канторі, С. Шпігеля, С. Коена та ін.

Так, наприклад, С. Коен виділяв два типи регіонів світового масштабу: геостратегічний і геополітичний. До першого типу він відносив морські держави, орієнтовані на торгівлю і евразійсько-континентальний світ. С. Коен також передбачав посилення регіону країн Індійського океану. На думку С. Коена, світ морських держав включає в себе США, Англію, приморські країни Європи, Південну Америку, Карибський басейн, Магриб, Африку на південь від Сахари, острівну Азію і Океанію.

Континентальний світ, на думку дослідника, складається з двох ключових регіонів – Східної Азії та Хартленда разом зі Східною Європою. Кожен регіон, як правило, має одну ключову країну і кілька малих країн і характеризується політичними, економічними, соціокультурними особливостями. Він передбачав виникнення Євросоюзу, вважаючи його новою наддержавою, за своєю вагою рівновеликими США та СРСР.

На думку С. Коена, ключові геостратегічні регіони відокремлюються один від одного хиткими поясами країн Близького Сходу і Південно-Західної Азії, які тільки нещодавно звільнилися з-під колоніального панування і не досягли значного економічного розвитку і, отже, ще не можуть здійснювати значний геополітичний вплив. Пізніше Коен свідчить про глобальну політичну систему в термінах поліцентризму, виділяючи чотири ключових геополітичних гравців того часу: США, Євросоюз, Радянський Союз і Китай. У цих глобальних рамках, за схемою Коена, існує безліч світових силових осей, які слугують кращою гарантією глобальної рівноваги.

Значний внесок у перегляд традиційних геополітичних ідей в умовах ракетно-ядерного століття здійснив французький дослідник П. Галлуа. Останній піддає критиці принципи географічного детермінізму. На думку П. Галлуа, важливими параметрами геополітичного виміру сучасного світу, крім географічних характеристик держав, є поява і поширення ракетно-ядерної зброї. Саме остання робить рівними між собою держави, які нею володіють,

незалежно від їх географічного положення, розмірів, віддаленості один від одного і т.д, оскільки є руйнівною для всіх. Сучасні дослідники довели, що навіть обмежене використання ядерної зброї може призвести до непередбачуваних кліматичних і природних змін, оскільки величезна кількість сажі і пилу, що підніметься в атмосферу після ядерних вибухів, закриє земну поверхню від сонця на місяці, а то й роки, настане «ядерна зима», яка може призвести до загибелі більшості видів тварин і рослин на планеті. Відтак людство припинить своє існування або буде відкинуте на тисячоліття назад.

Галлуа звернув увагу на те, що буде посилюватися роль засобів масової інформації, які здійснюватимуть значний вплив на політичні процеси та явища. Також, на його думку, будуть розвиватися форми самоорганізації населення, що також матиме вплив на геополітичне майбутнє людства. П. Галлуа також передбачив, що, крім суші, морів і повітряного простору, важливим чинником посилення геополітичного становища держави стане освоєння космічного простору.

Підсумовуючи, зазначимо, що в післявоєнний період почали формуватися нові геополітичні ідеї, які відображали біполярний світовий устрій. Частина політиків акцентувала увагу на важливій геополітичній ролі США як лідера демократичного світу. Поступово почали поширюватися поліцентричні геополітичні ідеї, що відображали формування нових регіональних центрів сили.

Ключові геополітичні ідеї представників цивілізаційного підходу

У двадцятому столітті досить поширеним стає цивілізаційний підхід, представники якого намагалися з'ясувати сутність сучасної цивілізації та цивілізацій минулого, здійснювали типологізацію культур і цивілізацій, визначали спрямованість людської історії. Розглянемо ключових представників цивілізаційного підходу.

О. Шпенглер (1880–1936)

Значний внесок у розвиток геополітичних ідей вніс також відомий німецький дослідник О. Шпенглер. Він проживав у складні

часи, зокрема, коли розпочалася і завершилася Перша світова війна, сформувалася Веймарська республіка, потім до влади прийшли нацисти. Німеччина в цей час переживала значні потрясіння і економічний занепад. Тому певний елемент песимізму та трагічності ми спостерігаємо у його відомій роботі «Занепад Європи». У ній Шпенглер переводить стару геополітичну суперечку про розмежування Європи і Азії, Заходу і Сходу в нову площину. Дослідник вважає, що якщо Захід і Схід – поняття, наповнені справжнім історичним змістом, то слово «Європа» слід було б викреслити з історії, бо воно нічого не означає для націоналіста, за ним не стоїть ніякої нації, більше того, прикриваючись своєю європейськістю, російський народ з часів Петра Великого ототожнює себе з європейськими націями, хоча «російський інстинкт з ворожістю досить правильно і глибоко відмежовує Європу від Росії». Уже тоді Шпенглер відзначав певну ворожість і агресивність російського народу.

Аналізуючи предмет філософсько-культурологічних досліджень Шпенглера, зазначимо, що він ґрунтовно аналізує своєрідність та особливість світових культур (або «духовних епох»), які розглядаються як певні унікальні та неповторні органічні форми. Дослідник жорстко критикує загальноприйняту періодизацію історії на етапи «Стародавній світ – Середні віки – Новий час» (оскільки вона ніякого значення не має для неєвропейських спільнот). Учений пропонує інший погляд на світову історію – як на існування ряду незалежних одна від одної культур.

Шпенглер відкидає теорію поступального історичного процесу розвитку людства і вважає, що більш точними є його міркування про циклічну історію виникнення, розквіту і загибелі численних самобутніх і неповторних культур. До «великих культур», що повністю реалізували, Шпенглер відносить візантійсько-арабську, китайську, вавилонську, західну, єгипетську, індійську, античну, культуру майя, а також російсько-сибірську, яка пробуджується. Унікальність кожної культури забезпечується своєрідністю її «душі»: в основі арабської культури лежить «магічна» душа, античної – «аполлонівська», західної – «фаустівська» і т. д. Кожна культура, на думку Шпенглера, подібно живим організмам,

проходить етап зародження, розквіту, становлення і помирання. Етап помирання, на думку Шпенглера, це перехід від культури до цивілізації і цивілізація розуміється дослідником саме як занепад цієї самобутньої культури.

У другому томі «Занепаду Європи» Шпенглер, як істинний геополітик, пов'язує походження і розвиток людини, примітивних спільнот із ландшафтом, тваринним світом, кліматом, з посиленням контактів між представниками різних племен і субкультур. Але не тільки примітивна культура, яка становить першу еру людства, була детермінована географічними умовами. Друга ера високої культури, протягом якої сформувалося вісім різних цивілізацій, також мала в своїй основі відмінності природнього середовища.

А. Тойнбі (1889–1975)

Арнольд Джозеф Тойнбі – видатний англійський історик, геополітик і соціолог, який народився в Лондоні в родині з середнім достатком. Тойнбі закінчив приватну школу, Оксфордський університет (1911) і Британську археологічну школу в Афінах (1912). Отримавши блискучу класичну освіту, він зайнявся педагогічною діяльністю спочатку як викладач історії коледжу, потім Лондонського університету (1919–1924), де отримав звання професора. У 1925–1955 рр. Тойнбі читав лекції в Лондонській школі економічних наук – одному з найпрестижніших вузів Британії.

Світову популярність А. Тойнбі принесла його праця «Осягнення історії». Розуміння історії за Тойнбі – це переосмислення процесу розвитку людства в дусі цивілізаційного підходу. Тут прослідковується вплив О. Шпенглера, книга якого «Занепад Європи» вийшла за півтора десятиліття до цього й активно впливала на розвиток тогочасної політичної думки. Тому одним із головних завдань, поставлених А. Тойнбі на початку дослідження, було прагнення довести помилковість концепції «єдності цивілізації» і створення теорії безлічі одночасно існуючих цивілізацій. Дослідник вважає, що західне суспільство не є домінуючою цивілізацією, а однією з багатьох. Тойнбі відмовився від позиції європоцентризму, визнавши одночасне існування багатьох розвинених і різноманітних культур, а також наявність такого

культурно-цивілізаційного розмаїття і в минулій історії людства. Отже, дослідження історії велося з позицій поліцентризму і цивілізаційної автономії.

А. Тойнбі класифікував реально існуючі і зниклі спільноти людей і піддавав їх порівняльному аналізу і культурній ідентифікації. В результаті дослідником було виділено дев'ятнадцять типологічних структур або культур, генезис (зародження), зростання, надлом і розпад яких і становлять історію людства. Першопочатково до цих культур входили західна, православна, іранська і арабська (нині вони входять в ісламську), сирійська, індуїстська, далекосхідна, еллінська, індська, китайська, мінойська, шумерська, хеттська, вавілонська, андська (імперія інків), юкатанська, мексиканська (імперія ацтеків), майянська (імперія майя), єгипетська цивілізації. Надалі Тойнбі збільшив кількість цивілізацій до двадцяти однієї, звівши їх до дванадцяти типологій: єгипетська (і споріднена андська), китайська (мінойська, шумерська, майянська), сирійська, індська (хеттська, еллінська), західна, православна християнська в Росії (далекосхідна – Корея, Японія), православна християнська основна, з центром у Греції і Візантії, іранська, арабська (індуїстська), мексиканська, юкатанська, вавилонська.

Рушійними силами історії, а отже і геополітики, у Тойнбі виступають виклики і відповіді. У концепції «виклику – відповіді» він виходить з початкової дуальності всього духовного. Зіткнення Яхве і змія, Господа і сатани, добра і зла, Інь і Янь китайської філософії дають початкові приклади викликів і відповідей. Виклик спонукає до зростання. Відсутність викликів означає відсутність стимулів до зростання і розвитку. При цьому сприятливі географічні та кліматичні умови не завжди сприяють розвитку суспільства. Більше того, комфортні умови середовища гальмують прогрес і заохочують повернення до природи, тут діє правило: «Чим сильніший виклик, тим сильніший стимул».

А. Тойнбі, як і Хантінгтон, вважають, що цивілізації не завжди мирно співіснують між собою, між ними можуть відбуватися і зіткнення. На думку дослідника, можна описати таку геополітичну картину зіткнення цивілізацій: західній цивілізації протистоять

російська, ісламська, індійська, китайська, японська, корейська цивілізації. Здавалося б, історична та геополітична картини світу у Тойнбі не зовсім збігаються – різниця полягає у відсутності мексиканської цивілізації в геополітичній картині. Учений не пояснив причину цієї відсутності. Можливо, він не вважав за потрібне у невеликій роботі аналізувати зіткнення Заходу і Латинської Америки або порахував, що мексиканська цивілізація не протистоїть західній. Не виключений також варіант, що сучасна Латинська Америка є частиною західної цивілізації – адже при ідентифікації мексиканської цивілізації в «Осягненні історії» Тойнбі мав на увазі середньовічні мексиканське, юкатанське і майянське суспільства.

К. Ясперс (1883–1969)

Карл Ясперс, відомий німецький філософ, психолог, геополітик, народився в м. Ольденбурзі (сучасна Нижня Саксонія) в сім'ї юриста, який потім став директором банку. Дід і батько Карла не тільки цікавилися політикою, а й обиралися депутатами ландтагу, а батько ще кілька років поспіль був головою Ольденбургского магістрату. К. Ясперс був різнобічним дослідником і, крім питань філософії, політології, також активно цікавився і психологією. Деякий час він працював професором Гейдельбергського університету.

К. Ясперс був прихильником ліберальної ідеології і з приходом до влади нацистів у нього з'являються серйозні проблеми. У 1937 р. його усувають від викладання, позбавляють можливості публікуватися. Тільки після розгрому фашизму вчений отримав можливість повернутися до викладацької діяльності спочатку в Гейдельберзькому (1945), потім у Базельському університеті (1947). К. Ясперс видає цілий ряд робіт філософсько-політичного характеру: «Про істину» (1947), «Про європейський дух» (1946), «Філософська віра» (1948), «Витоки історії та її мета» (1949), «Розум і антирозум в нашу епоху» (1950), «Про умови і можливості нового гуманізму» (1962).

К. Ясперс належить до провідних філософів Німеччини і Європи. Головною політичною темою його книг, лекцій, виступів по радіо стає боротьба з тоталітаризмом, протистояння війні і

революції. В одній зі своїх останніх робіт «Куди рухається ФРН» (1967) дослідник піддав різкій критиці антидемократизм влади, тенденцію до скорочення прав і свобод громадян у державі.

В основі геополітичної концепції К. Ясперса лежить дослідження всесвітнього історичного процесу, при цьому історія і існування людини тісно пов'язані з певними географічними чинниками: річками, морями, горами, рівнинами, кліматом, рослинністю, ґрунтом. На відміну від циклічного розуміння історії Шпенглером і Тойнбі, у Ясперса історичний процес розвивається лінійно і має вселюдський, глобальний характер. Отже, єдина історія людства має свій початок, кінець і напрямок руху – вісь світової історії.

На думку К. Ясперса, спільною вірою для всієї земної цивілізації стала філософська віра, яка проявилася паралельно в Китаї (вчення Конфуція, Лао-Цзи, Мо-цзи і ін.), Індії (Упанішади, буддизм), Ірані (Заратустра), Палестині (пророки Ілля, Ісайя, Єремія) і Греції (Гомер, Геракліт, Парменід, Платон, Архімед, Фукідід, трагіки). Духовний рух філософів, істориків, письменників, пророків і сформував той тип людини, який здійснює сучасний історичний процес. Осьовий час – це епоха зміни язичництва монотеїзмом, міфологічної свідомості – філософською, це епоха створення релігій порятунку і філософського світогляду, приведення людства до раціоналізму, що визначив шлях розвитку цивілізації. Крім осьового часу, Ясперс виділяв в історичному процесі передісторію, час «великих культур давнини» (Стародавній світ), вік науки і техніки.

Дослідник заперечував європоцентричний характер світової історії. К. Ясперс зазначає, що Азія виступає, порівняно з малесенькою Європою, у всій величі свого цивілізаційного простору, тому не можна ігнорувати величезний неєвропейський світ, більше того, західний світ вийшов з глибин Азії, західна культура, як і всі існуючі сьогодні культури, зародилася із загальних витоків, а протистояння Заходу і Сходу відбувалося в єдиному потоці всесвітньої історії.

Сучасне людство завдяки успіхам техніки, комунікацій, розвитку транспорту і зв'язку, все досконалішим технологіям

освоєння навколишнього середовища робить найвіддаленіші куточки Земної кулі більш доступними і обжитими, а світ – більш єдиним. Політична єдність планети, яку К. Ясперс бачив як рух від національних держав через великі континентальні форми до світової імперії або світового порядку, є тільки питанням часу. При цьому під світовою історією він розумів централізовану всесвітню державу, об'єднану «залізом і кров'ю», а під світовим порядком – добровільну федерацію, створену шляхом переговорів, здатну до самокорекції і змін.

М. Данилевський (1822–1885) – видатний російський філософ, історик, політолог і геополітик, який народився в офіцерській сім'ї, закінчив Царськосільський ліцей і фізико-математичний факультет Петербурзького університету. В молодості дослідник захоплювався ідеями Фур'є і вважав можливим поєднання соціалізму з самодержавством, за що переслідувався царською владою.

У 1871 р. М. Данилевський випустив свою відому працю «Росія і Європа», що мала яскраво виражений геополітичний підтекст. Автор поставив собі завданням дослідити історію народів світу, виділивши певні культурно-історичні типи. Данилевський розділив весь історичний процес на 12 культурно-історичних типів (китайський, ассіро-вавілоно-фінікійський, халдейський, або давньосемітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітський або аравійський, романо-німецький або європейський, мексиканський, перуанський), народи яких розвивалися самостійним шляхом, творячи таким чином історію людства. Причому, на думку дослідника, цивілізації, які вміли зберігати спадкоємність, передаючи культурні досягнення по ланцюжку (єгипетська цивілізація – ассірійсько-вавілонсько-фінікійська – грецька – римська – єврейська – європейська), отримали значну перевагу над відокремленими цивілізаціями (китайською, індійською, мексиканською, перуанською, аравійською). У цьому, на думку Данилевського, полягає суть прогресу Заходу і застою Сходу. Всі культурно-історичні типи у своєму розвитку послідовно проходять стадії народження, розвитку, занепаду і загибелі.

Пізніше М. Данилевський дещо змінює класифікацію цивілізацій або культурно-історичних типів. В основу її покладено чотири типи культурної діяльності людей: 1) релігійна; 2) культурна у вузькому сенсі цього слова (естетично-художня); 3) політична; 4) суспільно-економічна. Цивілізації по-різному проявили себе в реалізації цих видів діяльності. Єгипетська, китайська, вавілонська, індійська та іранська цивілізації не проявили себе повною мірою ні в одному виді діяльності. Їх Данилевський назвав підготовчими або автохтонними. Єврейська, грецька та римська цивілізації реалізували себе тільки в одному з видів діяльності (відповідно в релігійному, культурному та політичному) – це так звані одноосновні цивілізації. Двухосновною цивілізацією М. Данилевський назвав романо-германську, яка реалізувала себе в науковій і промисловій діяльності. До вищої, чотирьохосновної цивілізації з розвиненими релігійними, культурними, політичними, суспільно-економічними типами діяльності людей він відніс Росію, хоча це не зовсім логічно і об'єктивно. Він визначив такі риси російського національного характеру, як звичка коритися, повага і довіра до влади, відсутність владолюбства, відраза до втручання в справи, в яких вони некомпетентні. Такий характер російського народу, на думку Данилевського, є основною причиною відсутності в Росії політичних чвар і гарантією від майбутніх революцій, що ставлять за мету обмеження єдиновладдя, вигнання царської династії, встановлення демократії. Але, на жаль, в цьому він помилявся і революційні події 1917 року, прихід до влади більшовиків спростували його романтичні уявлення про потужну російську цивілізацію.

Контрольні питання до другого розділу

1. Які ключові геополітичні ідеї країн Давнього Сходу?
2. Опишіть погляди давньогрецьких мислителів на геополітику.
3. Які основні геополітичні ідеї панували в період Середньовіччя?

4. Опишіть геополітичні погляди діячів Нового часу.
5. Які геополітичні ідеї пропонував І. Кант?
6. Визначте передумови виникнення нацистської геополітики?
7. У чому полягає сутність нацистського концепту (Lebensraum)?
8. Опишіть расову теорію нацистів.
9. Яку позицію займав В. І. Ленін щодо колоніальної політики?
10. Які геополітичні ідеї В. І. Ленін висловив у роботі «Імперіалізм як вища стадія капіталізму»?
11. Яка наукова і політична позиція Л. Д. Троцького? У чому сенс його теорії перманентної революції?
12. Чому діяльність III Інтернаціоналу, всі ресурси СРСР, військову стратегію і армію, за Троцьким, необхідно підпорядкувати меті здійснення світової революції? Яка позиція з цього питання Й. В. Сталіна?
13. У чому полягає геополітичне значення праці М. Я. Данилевського «Росія і Європа»?

РОЗДІЛ 3
ГЕОПОЛІТИЧНІ ДОКТРИНИ КЛЮЧОВИХ МІЖНАРОДНИХ ГРАВЦІВ

3.1. Геополітична доктрина США в умовах сучасних викликів

Домінуючим трендом міжнародно-політичного життя в XXI столітті стають процеси глобалізації в поєднанні з посиленням регіоналізації, коли ті чи інші регіони значно активізуються, збільшуючи свій політичний і економічний потенціал. В умовах трансформації світової політичної системи особливе значення починають відігравати ключові геополітичні центри сили, серед яких насамперед виділяємо США. На сучасному етапі розвитку США є найпотужнішою в економічному і військовому відношенні країною, яка захищає демократичні цінності у всьому світі і є прикладом для інших країн. Слід констатувати, що з початку зародження американської державності однією із головних консолідуючих ідей була переконаність у винятковості шляхів суспільно-історичного розвитку Америки і її визначна роль у світовій історії. Ця ідея знайшла своє відображення в так званій доктрині Manifest Destiny, яка базується на обіцянках свободи, демократії, досягнення успішної кар'єри, матеріального достатку і т.д. не тільки самим американцям, а й представникам інших народів. Це сучасний популярний міф про новий земний рай, який уже створений у США і до якого можуть долучитися всі інші країни, які приймуть ті цінності, що популяризує Америка. Найбільш концентровано ці ідеї відобразилися в гаслі «американське століття», яке було сформульоване відомим американським магнатом Г. Льюїсом. Він акцентував увагу на тому, що XX ст. повинно стати значною мірою американським століттям.

На думку ряду дослідників, США має сьогодні найбільший потенціал «жорсткої та м'якої сили». Так, відомий дослідник Дж. Най вважає, що найбільший потенціал «м'якої сили» має

США як країна з розвиненою демократією, потужною дипломатією, що створює значні можливості для розвитку кожного. США користувалися в світі значно більшою популярністю, ніж СРСР, який мав також значні ідеологічні напрацювання і деякий час ліві ідеї також були досить актуальними. Тобто Радянський Союз також мав значний запас «м'якої сили», але втратив його внаслідок інтервенцій до Угорщини, Чехословаччини, Афганістану. Дослідник Пол Кеннеді писав, що США, крім «м'якої сили», спирається також на військову потужність та економічний потенціал, які ще довго будуть забезпечувати лідерські позиції країни у світі. Потрібно також позитивно зазначити, що США довгий час успішно поєднували «жорстку та м'яку сили». Зокрема, під час холодної війни Збройні сили США стояли на сторожі демократії, а американські ідеї підточували ідеологію комунізму. І Берлінський мур був зруйнований не артилерійським обстрілом, а зусиллям тих людей, які втратили віру в комунізм.

Проте після розпаду Радянського Союзу Сполучені Штати Америки дещо втратили свій міжнародний авторитет, оскільки політична еліта США вирішила, що після перемоги в холодній війні Америка вже може спочивати на лаврах. За часів адміністрації Буша молодшого відбулося ще більше падіння рейтингу Америки, оскільки американська адміністрація того часу орієнтувалася переважно на силові, а не дипломатичні методи вирішення проблем у деяких регіонах. Так, значне невдоволення у світі викликала Іракська військова операція, яка була проведена США з деякими союзниками без санкції ООН і широкої підтримки міжнародної спільноти. Так, частина науковців та громадських діячів з різних країн світу на Всесвітньому соціальному форумі, що відбувся в лютому 2003 року в Порто-Аллегро, засудила інтервенцію США, зазначивши, що не тільки абсурдно, а й злочинно використовувати мільярди доларів для проведення сумнівної війни, коли ці фінансові ресурси можна було використати на вирішення соціальних проблем, зокрема на освіту, харчування незахищених верств населення. Хоча на сьогодні набагато небезпечнішими є дії деяких авторитарних лідерів, зокрема того ж В. Путіна, який, прикриваючись гаслом захисту

національних меншин, зокрема російськомовного населення в певних регіонах пострадянського простору, практично здійснює захоплення окремих територій незалежних країн (Абхазія та Осетія, Придністров'я, Крим, підтримка війни на Сході України). Для Росії та інших подібних країн не право є силою, а сила є головним правом.

Адміністрація демократа Б. Клінтона також значну увагу приділяла використанню soft power («м'якої сили») як і адміністрація Барака Обами, яка одним зі своїх пріоритетів вважала використання останньої, тобто підвищення міжнародного авторитету країни за допомогою дипломатичного, культурного й інформаційного впливу. В подальшому Д. Трамп покладався більше на «жорстку силу», неодноразово заявляючи про збільшення американської могутності. Нещодавно обраний Дж. Байден заявив, що він віддає перевагу дипломатичним засобам, тобто «м'якій силі», хоча й не відмовляється від жорстких методів, якщо цього потребує зовнішньополітична ситуація. Дж. Байден чітко зазначив, що він хоче значно збільшити геополітичну присутність США у світі, на відміну від Д. Трампа, який був прихильником політики ізоляціонізму і виступав за зменшення втручання США у внутрішні справи інших держав.

Відтак Дж. Байден насамперед ставить завдання поліпшення як «жорсткої», так і «м'якої сили» США у світі, тобто популяризацію цінностей та інтересів Америки як через культуру і дипломатію, так у разі загроз і через «жорстку силу». Дж. Байден є прихильником геополітичного концепту політичного реалізму, згідно з яким держави насамперед керуються власними національними інтересами у зовнішній політиці. Проте він не погоджується з окремими положеннями цього концепту, зокрема пунктом про недостатньо важливу роль міжнародних організацій, оскільки в умовах посилення глобалізації відбувається зростання ролі міжнаціональних об'єднань та наднаціональних утворень.

Дж. Байден є також прихильником геополітичних доктрин Зб. Бжезинського та Г. Кісінджера, які акцентувалу увагу на посиленні ролі США у світі.

На думку Дж. Байдена, ключові завдання, які стоять сьогодні перед американським зовнішньополітичним відомством, це:

1) посилення зовнішньополітичної активності США, зокрема збільшення фінансування на дипломатичну службу та дипломатичні представництва США у різних країнах;

2) активізація відносин зі своїми стратегічними союзниками у багатьох регіонах, зокрема з європейськими, азіатськими партнерами;

3) посилення силових структур, зокрема американської розвідки, яка повинна забезпечувати захист національних інтересів США у різних регіонах світу;

4) пошук ефективних відповідей на ключові виклики сучасності, зокрема посилення геополітичної ролі Китаю, агресію Росії, активізацію мусульманського світу тощо.

Відтак Дж. Байден підтримує використання так званої «розумної сили», про яку в своїх дослідженнях писав Дж. Най, зазначаючи, що в сучасному глобалізованому світі успіх є результатом поєднання військової потужності, економіки та дипломатичних заяв. На думку дослідника, сьогодні найбільш ефективними методами боротьби проти ісламського тероризму є насамперед ідеологічні та культурно-цивілізаційні. Відтак Сполучені Штати повинні стати «розумною силою», поєднуючи «м'яку та жорстку силу», активно використовуючи дипломатію, створюючи свій позитивний міжнародний імідж.

Дж. Байден у своїх заявах акцентував увагу на тому, що сучасна геополітична перевага США визначається поєднанням декількох основних факторів. Це насамперед ефективна дипломатія, глобальна економічна могутність, військова міць, розгалужені системи супутникового зв'язку, провідні позиції у світовій науці і технологіях, привабливість для багатьох людей у різних куточках земної кулі американського способу життя, американської масової культури та ін.

Проте сьогодні в умовах поширення коронавірусної інфекції, коли більшість економік світу занепадає, посилюються гібридні загрози, сучасний світ перебуває в стані невизначеності і трансформації, виникає запитання, чи залишиться США світовим

лідером, чи вистачить сил і засобів, щоб, як і раніше, виконувати функцію захисника демократичних цінностей та прав людини? А можливо настане ера правління тандему США – Китай, або Китай вже готовий виступити одноосібним лідером?

Для того щоб відповісти на ці та інші подібні питання, необхідно коротко розглянути історію сходження США на політичний олімп і причину послаблення його лідируючої позиції на нинішньому етапі. Багато дослідників ставлять запитання: чи закінчилася «ера США»?

Засновник журналу Life, публіцист Генрі Лус (Henry R. Luce) назвав XX століття «ерою США». Після занепаду англійської колоніальної держави в XIX столітті, Другої світової війни США зайняли панівне положення в світовому порядку. Друга світова війна стала вирішальним поштовхом для сходження США на лідируючі позиції планетарного масштабу.

Як відомо, в 1910–1930 роках США перебували в потужній кризі (Great Depression) і тому проводили ізоляційний зовнішньополітичний курс. Одним із вирішальних факторів зміни такого зовнішньополітичного курсу стала атака японцями в 1941 році Перл-Харбора. Відтак США змушені були брати участь у Другій світовій війні. Ініціатором нового курса був 32-й президент США Франклін Рузвельт, який після перемоги союзників у Другій світовій війні зіграв вирішальну роль для висунення США на лідируючі позиції в світі. Завдяки надзвичайним лідерським якостям Франкліна Рузвельта США стали новим лідером світового порядку.

Ухвалення нового курсу і участь у Другій світовій війні на стороні союзників примусило запрацювати оборонну промисловість, завдяки чому почалось відродження економіки США. Крім того, з цією метою США в 1944 році заключили Бреттон-Вудську угоду і тим самим поклали початок становлення долара як світової валюти. Завдяки цьому США вийшли на лідируючі позиції в світовій економіці. Отже, Друга світова війна значною мірою змінила геополітику світової системи і зміцнила позиції США. Переможці-союзники організували в лютому 1945 року Ялтинську конференцію з метою встановлення миру на всій

планеті та обговорення контурів майбутньої світової системи. На цій конференції, де взяли участь Ф. Рузвельт – президент США, У. Черчілль – прем'єр-міністр Великобританії, Й. Сталін – керівник СРСР, були обговорені та визначені долі країн, які зазнали поразки, і долі країн, які будуть звільнені. Були розглянуті питання Східної Європи і Польщі, розподілу сфер впливу в Німеччині, утворення нових міжнародних союзів, доля регіонів Далекого Сходу. Були прийняті доленосні рішення щодо зміни геополітичної мапи світу, тому післявоєнну систему світового порядку називають «Ялтинською системою». Згідно з результатами конференції утворилася біполярна система США – СРСР, почалося протистояння нової морської держави США і нової континентальної держави СРСР. Так розпочалося ідеологічне протиборство капіталістичної системи на чолі з США і соціалістичної – на чолі з СРСР. Біполярнє протистояння, яке називають періодом холодної війни, закінчилося через 46 років розвалом СРСР і соціалістичної системи.

Відомий американський вчений-історик і професор Єльського університету Луїс Джеддіс (John Lewis Gaddis) період холодної війни охарактеризував як так званий мирний період. Рівноважний стан між СССР і США дозволив створити тривалий період мирного розвитку. Після розвалу СРСР і закінчення періоду холодної війни США позбулися головного супротивника в світовому протистоянні. Світова система пертворилась у нову демократичну систему, де всі країни є вільними конкурентами. Розповсюдження ідеї вільної конкуренції в економіці робить світ ближчим, згуртованим і більш вільним, значно розширює територію конкуренції. Проте з поступовим переходом у сучасну вільну систему світ перетворюється на ринок посиленої конкуренції, зникає торгівля між таборами періоду холодної війни і разом з ними – взаємодопомога між союзниками. Тепер у світі залишилися лише запеклі конкуренти. Після періоду холодної війни світ, переходячи на вільну і сучасну систему світового порядку, перейшов у період монополярного правління на чолі з США; і не було країни, яка могла б їм протистояти. Таким чином сучасна вільна система, яка стала центральною системою

світобудови, була американською, і світ став американізованим. Американський вчений, історик і культуролог Моріс Берман зазначив, що якщо XX століття можна назвати американською епохою, то XXI століття – американізованим. Це означає, що Америка входить у світову систему, а світ – в американську. Американський долар і англійська мова, якою користуються американці, стали домінуючими у всьому світі.

Можна підсумувати, що після розпаду СРСР, соціалістичного табору країн Варшавського договору, США позбавилося свого головного конкурента. Історик Ельского університету Пол Кеннеді стверджує, що після періоду холодної війни світова система перетворилася в багатополярну систему на чолі з шістьма країнами чи потужними союзами: США, Європейським Союзом, Китаєм, Росією, Індією, Японією. Однак жодна серед перерахованих країн не могла протистояти США, тому цей період сміливо можна назвати періодом американської гегемонії.

Хоча, на думку провідних експертів, останніми десятиліттями США переживають не найкращі часи: посилюється конкуренція Китаю, інших регіональних центрів сил, активізувалися кліматичні виклики, міграційні проблеми, залишаються актуальними терористичні загрози, а останнім часом головною загрозою є поширення коронавірусної інфекції. Соціальні опитування населення США показали: більшість американців вважає, що міць США в XXI столітті значно послабшала порівняно з XX століттям.

Американський історик, фахівець з військової безпеки і редактор газети «T'eil Merest» Майкл Лінд зазначив, що з 2014 року скінчилася ера, коли інші країни рівнялись тільки на США. Один із відомих політологів і теоретиків з проблем світових систем Еманнуель Уоллерстайн зазначив, що послаблення США – це вже установлений факт; і залишилося тільки визначити, який шлях обрати для найменшого збитку в процесі глобалізації, а також елегантний шлях відходу. Важливу роль у тривалому процесі занепаду США зіграли терористичні події 11 вересня 2001 року, коли число загиблих досягло 2 977 осіб. Ці події також нанесли потужний удар по системі безпеки США. Країна, яка вважалася

найпотужнішою, вільною, демократичною і безпечною, перетворилася в країну зі значними загрозами. Крім того, терористичні події породили нового ворога – тероризм, якому США оголосили війну. 7 жовтня 2001 року США розпочали війну проти талібів в Афганістані. З тих пір вся внутрішня і зовнішня політика були зосереджені на цій боротьбі. Терористичні події 2001 року – це другий випадок за всю історію США, коли була атакована їх власна територія. Перший випадок стався тоді, коли Японія в 1941 році атакувала Гавайський Перл Харбор. Причому атака 2001 року принесла більше жертв, ніж Перл Харбор. Багато аналітиків вважають, що бездарна політика Джорджа Буша молодшого була спрямована лише на боротьбу з тероризмом, чим значно послабила економічну міць країни. Це був визначальний період послаблення позицій США в світі.

Відтак потрібно визначити причини послаблення позицій США на світовій арені в останні десятиліття. Першою причиною послаблення лідируючої ролі США є зміна світової громадської думки. З одного боку, після терористичних атак збільшилася солідарність світової спільноти з США, які постраждали в боротьбі за мир і безпеку. З другого – антиамериканські настрої ісламського світу також почали зростати. Думка світової громадськості також змінилася після військового нападу на Ірак. Якщо раніше вважали, що США бореться за мир і порядок у всьому світі, то після військової операції в Іраці і подій 11 вересня 2001 року, коли була запроваджена жорстка політика Буша щодо боротьби з глобальним тероризмом, почала формуватися думка, що США заради своєї користі можуть вирішувати проблеми, ігноруючи рішення ООН. Так, зокрема, операція в Іраці була проведена без санкцій ООН.

Другою причиною послаблення позицій США є посилення протистояння з ісламськими державами і величезний військовий бюджет. З часів адміністрації Буша світ був поділений на ворогів і друзів. Вважалося, що якщо країна перебуває не на боці американців, то вона автоматично переходить у розряд ворогів. Під час правління Буша ворогами стали такі країни, як Ірак, Іран, КНДР, Куба, Лівія, Сирія. Крім Куби і КНДР, усі інші перераховані

країни є ісламськими. Як заизначив професор С. Хантінгтон, розпочалася нова Христова війна між християнськими та ісламськими країнами, відбулося зіткнення цивілізацій. 1 липня 2002 була оголошена доктрина Буша. Суть її полягала в тому, що зовнішньополітичний курс США ґрунтуватиметься на посиленні військової потужності, а в разі потреби може бути здійснений превентивний удар. Суть доктрини була детально висвітлена в офіційних документах Пентагону під назвою «Стратегія національної безпеки США» у вересні 2002 року. Доктрина Буша заснована на нових принципах: США буде діяти чітко і непохитно, використовуючи військову перевагу, і в разі загрози США буде завдавати превентивних ударів по своїх ворогах.

Відповідно до цієї доктрини США розпочали військові дії в Афганістані проти талібів, які захищають головних винуватців терористичних акцій – Аль-Каїду. В афганській війні за 13 років США втратили 2 215 осіб, їхні фінансові витрати становили 1 трлн дол. США. Ця астрономічна цифра завдала серйозного удару по державній скарбниці і економіці США. Значно послабивши режим талібів, Буш під приводом пошуку зброї масового ураження здійснив напад на Ірак. 22 вересня Кондоліза Райз, радник з національної безпеки, в інтерв'ю газеті Financial Times зазначила, що після знищення режиму Саддама Хусейна США докладе всіх зусиль, щоб побудувати новий демократичний лад, проте це завдання так і залишилося нездійсненим.

У результаті Іракської війни загинуло 4 400 осіб і затрати становили 2 трлн дол. проти запланованих 50–60 млрд. Отже, війна з Іраком принесла США значних матеріальних збитків і падіння іміджу на міжнародній арені. Значні витрати привели економіку США в тяжкий стан, що, в свою чергу, призвело до вагомого зниження витрат на оборону. США прийняли рішення протягом найбільших 10 років скоротити витрати на оборону до 1 трлн дол. У зв'язку з тим, що США витратили величезні зусилля на Близькому Сході, їх позиції в АТР послабилися. Ситуацію намагалася поліпшити адміністрація президента Б. Обами, яка проголосила стратегічний курс на повернення США в Азію. Посилити вплив США в Тихоокеанському регіоні намагався і

Д. Трамп, який у період свого правління зустрічається з керівниками деяких країн «осі зла», зокрема з очільником КНДР Кім Чен Іном, намагаючись домовитися про денуклеаризацію Корейського півострову, хоча стратегічних домовленостей так і не було досягнуто.

Третьою причиною зниження лідируючої позиції США стала валютна криза 2008 року. 15 вересня один із чотирьох найбільших інвестиційних банків США несподівано оголосив про банкрутство. Вибухнула фінансова криза. Починаючи з 2006 року ціни на житло в США почали падати, що призвело до банкрутства найбільших інвестиційних банків. Валютна криза США – це економічна подія, яка викликала значне занепокоєння всієї капіталістичної системи. Криза показала, що фінансовий капіталізм по-американськи зовсім не є безпечним балансиром світової економіки, а навпаки – загрозливою небезпекою. Саме в цей період економічне лідерство США стрімко послабшало, виникло безліч запитань і сумнівів щодо правильності капіталізму по-американськи. Саме в цей період у Китаї з'явилась впевненість у власних силах для боротьби з США за світове лідерство. При завоюванні лідерських позицій США в світі вирішальну роль відіграла демократична система, заснована на вільній ринковій економіці, політичному лібералізмі. Валютна криза 2008 року показала слабкість капіталістичної системи: вона вибухнула не лише в США, але і в багатьох країнах світу. Новий економічний лідер – Китай, який уважно стежив за кризовим впливом, висловив сумніви щодо здатності капіталізму вести всю світову економіку і висунув альтернативну економічну систему – капіталізм за китайським зразком. Отже, Китай у період валютної кризи кинув виклик американській системі капіталізму.

У жовтні 2013 року інформаційне агентство Сіньхуа заявило: «Ера, коли лицемірство країни впливало на весь світ, повинна закінчитися». Під лицемірною країною мали на увазі насамперед США. Це твердження засвідчило, що Китай більше не вважає США єдиним світовим лідером. Він навіть висунув таке твердження: «У новому світовому порядку всі країни повинні

відноситися зі справедливістю і увагою і до слабких, і до сильних країн». Крім того, Китай оголосив США, що наслідки валютної кризи завдали багатьом країнам світу серйозного економічного удару. Пекін також був серйозно стурбований валютною кризою в США, тому що китайська економіка тісно пов'язана з економікою США. Так, у липні 2013 р. Китай володів акціями державної позики США на суму 1 трильйон 2 773 млрд доларів. Навіть Японія, володіючи сумою 1 трлн 1 354 млрд доларів, була лише на другому місці. Такі країни, як Бразилія, маючи облігації держзайму США на суму 2 564 млрд доларів, Тайвань – 1858 млрд, Швейцарія – 1 782 млрд, становили всього лише 20 % того, чим володів Китай. Природно, якщо США спіткає дефолт, то більше всіх постраждає Китай. Тому заступник міністра фінансів Китаю Дзю Кваняо наполегливо зажадав, щоб США з усією серйозністю поставилися до пошуку шляхів виходу з кризи. У 1944 році долар став світовою валютою, але в зв'язку з валютною кризою в США Китай вніс пропозицію про заміну світової валюти на юань. Той факт, що долар є світовою валютою, турбує багатьох. Тому ЄС висунув євро як альтернативу. Китай наполегливо запропонував замінити долар на юань, і вже з деякими країнами Азії укладає угоди з розрахунковою валютою юань.

Сьогодні ситуація змінилася на протилежну. Тепер США звинувачують Китай у поширенні коронавірусної епідемії і вимагають від них фінансових компенсацій. Так, екпрезидент США Д. Трамп постійно акцентував увагу на тому, що нібито коронавірусна інфекція штучно виведена в одній із лабораторій міста Уханя і що Китай спеціально запустив цей вірус з метою послаблення економіки США та інших провідних країн світу. Відтак потрібно констатувати, що в умовах поширення пандемії у США набирає обертів антикитайська кампанія, коли американці подають колективні позови до суду з метою отримання відшкодувань від влади Китаю. Китай сприймає це як недружнє чи навіть вороже ставлення з боку західних країн, які, на думку китайського керівництва, намагаються послабити економічні та політичні успіхи Китаю.

Останнім часом напруженість між цими геополітичними акторами-гравцями почала зростати. Так, у березні 2021 року представники Державного департаменту США на Алясці зустрічалися з керівництвом МЗС Китаю. Американці твердо заявили, що вони стурбовані порушеннями зі сторони Пекіну прав гонконгців, уйгурів, тібетців. Представники США також зазначили, що вони й надалі підтримуватимуть Тайвань, зокрема надаватимуть йому військову допомогу, щоб протидіяти можливій загрозі з боку Китаю. Китайські представники сприйняли ці заяви як втручання у внутрішні справи КНР і порадили американцям розібратися зі своїми проблемами. У підсумку кожна зі сторін залишилася на своїх позиціях.

Відтак потрібно констатувати, що в умовах глобалізації США поступово втрачає лідерські позиції і це знайшло відображення в ключовому документі в сфері оборони і безпеки – в Стратегії національної безпеки США. Так, у Стратегії національної безпеки США від 2015 р. у період правління Б. Обами вперше за часів постбіполярного світу:

• декларується відмова від мети керування світовими процесами;

• визнається обмеженість потенціалу, сил для однобічного керування світом.

Тобто Б. Обама у міжнародних питаннях керувався парадигмами «стратегічного стримування» та «стратегічного терпіння», акцентуючи увагу на дипломатичних шляхах вирішення багатьох проблем. Але певна поміркованість і обережність Обами сприймалася лідерами деяких авторитарних країн як слабкість. Саме впевненість В. Путіна в тому, що США й інші демократичні країни не підуть на жорсткі заходи проти Росії і певною мірою спричинила анексію Криму і тимчасову окупацію деяких районів Донбасу. І, як ми знаємо, деякий час і США, і країни Євросоюзу не приймали ефективних кроків для протидії агресивним діям Росії, зокрема й летальна зброя декілька років не надавалася Україні, бо Б. Обама мав певні побоювання, що США такими діями можуть бути втягнутими в україно-російський конфлікт. І лише

за часів правління Д. Трампа летальна зброя Україні була надана, хоча й під тиском Сенату.

У Стратегії національної безпеки США 2018 року увага акцентувалася на утримуванні лідерства США, керуючись насамперед національними інтересами. Д. Трамп запровадив політику ізоляціонізму та невтручання у внутрішні справи інших країн, за умови якщо вони не несуть загрозу інтересам Америки. Екс-президент також послабив зв'язки США з країнами Євросоюзу. Як ми знаємо, Д. Трамп критикував європейських союзників за те, що вони виділяють недостатньо коштів на утримання НАТО. Д. Трамп також дистанціювався від вирішення багатьох світових проблем. Так, екпрезидент вийшов з Паризької кліматичної угоди, оскільки тривалий час вважав, що глобальне потепління – це видумка науковців.

На відміну від Д. Трампа, Дж. Байден намагається збільшити американську присутність у світі та посилити дипломатичну активність США, про що він говорить у численних інтерв'ю та прописує у відповідних стратегічних документах. Так, у березні 2021 року були прийняті «Тимчасові стратегічні настанови у сфері національної безпеки» (Interim National Security Strategic Guidance), в яких акцентується увага на посиленні більшості загроз і викликів сучасності, які мають транснаціональний характер, що, з одного боку, робить безпеку США дедалі більш залежною від безпеки решти світу, а з другого – вимагає активних американських дій на міжнародній арені. При цьому йдеться як про традиційні державоцентричні загрози, так і більш сучасні нетрадиційні загрози (зміна клімату, пандемії) та виклики (четверта індустріальна революція). Постулюється те, що світовий порядок перебуває в процесі активних перетворень – не в останню чергу через зміну балансу сил на користь авторитарних потуг. Все це в сукупності не залишає США іншого вибору, як проводити активну політику на міжнародній арені, як спираючись на власні силові ресурси, так і відновлюючи старі союзи і розбудовуючи нові партнерства. Лише таким чином США можуть гарантувати національні інтереси і безпеку в умовах гострої конкуренції двох моделей (авторитарної і демократичної) щодо

вирішення нагальних проблем. У документі підкреслюється теза про те, що світ вступив в епоху побудови нового світового порядку і за цих умов США не ставлять собі за мету відновлення того стану справ, який був після Другої світової війни чи після розпаду Радянського Союзу. Натомість США будуть активним учасником побудови нового світового порядку, спираючись на перевірені принципи (демократія і права людини, дипломатія і союзи, підтримання балансу сил у ключових регіонах світу, м'яка сила власного прикладу), що є потужними конкурентними перевагами. Значною мірою йтиметься про масштабний перезапуск та якісне оновлення системи глобального управління для вирішення наявних проблем і суперечностей, які призвели до кризи старого порядку. США мають очолити цей процес і стати його головним рушієм.

Якщо говорити про більш конкретні кроки, то Дж. Байден насамперед акцентував увагу на тому, що американська дипломатія повертається і США будуть посилювати свій вплив у більшості регіонів світу. Дж. Байден пообіцяв активізувати відносини з європейськими союзниками, які були дещо пригальмовані за часів Д. Трампа. Зокрема, Дж. Байден уже відмінив указ Трампа щодо виведення військ США з території Німеччини.

Значні зусилля США будуть приділяти боротьбі за права людини у всіх регіонах світу. Очільник США зазначив, що найбільш масово вони порушуються в тоталітарних та авторитарних країнах. Відтак Дж. Байден пообіцяв бути жорсткішим із Росією та Китаєм, які намагаються посилювати свій тиск на США та інші демократичні країни. Так, щодо Росії Дж. Байден заявив, що він уже не буде з нею загравати, як це робив Д. Трамп. Дж. Байден чітко зазначив, що якщо Росія і надалі буде здійснювати втручання у внутрішньополітичну ситуацію в США, зокрема впливати на виборчі перегони, здійснювати кібератаки на урядові та приватні структури, то отримає гідну відсіч, що зробить ціну за таке втручання досить відчутною для Росії.

Дж. Байден також займе більш жорсткішу позицію щодо Китаю. Новообраний президент США буде продовжувати політику протидії економічному зростанню Китаю. Зокрема, США

вже заборонили експорт у Китай новітніх інформаційних технологій та технологій подвійного призначення. Америка також буде підтримуватиме Тайвань, зокрема через надання військової допомоги. Дж. Байден також активно підтримує захист прав і свобод мешканців Гонконгу як особливого адміністративного району Китаю. Хоча в деяких галузях співпраця з Китаєм буде продовжуватися. Так, Китай є одним із основних зовнішньоекономічних партнерів США, а також одним із головних власників цінних паперів США, відтак він не зацікавлений у значному загостренні відносин між країнами.

Дж. Байден продовжить партнерські відносини з країнами Північно-Східної Азії, зокрема з Південною Кореєю. Він послідовно виступає за денуклеаризацію Корейського півострову. Буде продовжена також економічна і зовнішньополітична співпраця з ключовим союзником США у Тихоокеанському регіоні – Японією.

Дж. Байден виступає за поліпшення відносин з Індією, яка є важливим стратегічним гравцем у Південно-Азіатському регіоні та відіграє роль певної противаги Китаю. Будуть також активізуватися дипломатичні відносини і з Пакистаном, який перебуває в досить напружених відносинах з Індією. У цьому контексті США може відігравати роль посередника і миротворця, сприяючи налагодженню діалогу між цими двома ядерними країнами.

Президент США виступає за продовження стратегічного партнерства з Ізраїлем, який завжди був союзником США у цьому регіоні. Проте адміністрація Дж. Байдена буде також активізувати дипломатичну співпрацю з арабськими країнами, відносини з якими значно погіршилися в період правління Д. Трампа, що було спричинено як перенесенням столиці Ізраїлю в Єрусалим, що обурило весь мусульманський світ, так і ліквідацією за наказом Д. Трампа деяких відомих арабських військових. Так був знищений іранський генерал Касем Сулеймані, якого звинуватили у підтримці тероризму і нападах на американські посольства. Це значно посилило напруження між США та Іраном. Дж. Байден також виступає за поліпшення відносин з Об'єднаними Арабським Еміратами та іншими союзниками в арабському світі. Дж. Байден акцентував увагу також на тому, що

США призупинить продажу зброї Саудівській Аравії, що сприятиме припиненню військових дій у Ємені, оскільки останнім часом цей регіон перетворився в територію масштабної гуманітарної катастрофи.

Дж. Байден пообіцяв посилювати гуманітарну допомогу США у тих регіонах світу, які цього потребують, зокрема у країнах Азії та Африки, що розвиваються. Він також пообіцяв, що перегляне міграційну політику і дасть дозвіл на в'їзд у США до 125 тисяч біженців за рік. Нагадаємо, що за часів Д. Трампа у 2020 році у США в'їхало близько 15 тисяч біженців.

Відтак слід констатувати, що в умовах посилення глобальних викликів та трансформації світової політичної системи Сполучені Штати не готові відігравати роль метрополії як з культурно-цивілізаційних, так й об'єктивних структурно-функціональних позицій. Дослідник Р. Хаас слушно зауважив на високій ймовірності початку періоду безполюсного порядку, що характеризується дифузією сили та впливу, зростанням кількості активних гравців, включаючи недержавних. За оцінкою дослідника, нова епоха у міжнародних відносинах буде позначена активністю десятків акторів, що впливатимуть на світову політичну еволюцію. Ключовою рисою системи визначається втрата національними державами монополії на застосування сили.

Регіональні та всесвітні форуми, неформальні та військові об'єднання, великі міжнародні компанії і навіть окремі території в окремих державах – усе це приклади зростання альтернативних потужностей США у центрах влади. Такі фактори, як посилення економічних позицій інших гравців, зростання фондів національного добробуту у багатьох країнах на трлн дол. щорік, високі ціни на енергоносії також зменшують масштаби впливу американської держави. Поряд із тим переваги високого економічного рівня та політичної стабільності залежать від стабільності всієї системи, відтак й інтереси провідних акторів є спільними. Перш за все щодо участі у глобальних трансферах та потоках різного характеру. У забезпеченні останніх Америка залишається актором, що відіграє ключову роль. Отже, ситуація робить доцільною

підтримку глобальної стабільності зусиллями групи потужних акторів – прихильників мультилатералізму, серед яких США буде відігравати провідну роль. Відтак в умовах трансформації світової політичної системи стратегічне завдання США відігравати в цих процесах якщо не головну, то провідну роль[6].

Національна рада з розвідки США у своїй доповіді «Глобальні тенденції 2025: змінений світ» викладає ту ж ідею більш конкретно. У розділі «Сполучені Штати: менш домінуюча сила» фахівці Ради акцентують увагу на затребуваності США до 2025 р. як регіонального балансира насамперед на Близькому Сході та в Азії. Якщо врахувати, що в Азії перебувають нові глобальні гравці, Китай і Індія, – потенційні конкуренти США, а на Близькому Сході – основні світові запаси енергоресурсів, то це можна розцінити й як заявку на керування не регіональними, а глобальними процесами. При цьому перспективи зменшення американського домінування пропонується трактувати саме у зазначеному стратегами «переході» від домінування до лідерства. Передбачається, що Америка буде менш здібною впливати на інші держави, але водночас володітиме необхідним ресурсом та можливостями, особливим потенціалом схильності активно діяти у світі, що потребуватиме від неї менш зусиль за інших світових гравців, для впливу на поступ світових процесів. Як перспективні позитиви, фахівці також зафіксували адаптивну здібність американської держави та збереження ваги, необхідної для стабілізуючого впливу. Відтак стратегічні ініціативи США, крім використання традиційної військово-силової компоненти, підтримки ринкових принципів світової торгівлі та забезпечення доступу американським компаніям до запасів енергоресурсів, що є основою «жорсткої сили», будуть спрямовані на посилення «м'якої сили», тобто дипломатії, контролю за інформаційними потоками і кіберпростором, вплив на світові тенденції в сфері освіти, науки і культури. Останні редакції стратегічних настанов США констатують курс на збереження лідерської домінанти за

[6] Interim National Security Strategic Guidance. Available at: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf

нових параметрів посилення конкурентності в умовах трансформації світової політичної системи.

Джордж Фрідман, прихильник найбільш оптимістичнішого зі сценаріїв американської перспективи, прогнозує, що значною мірою історія XXI століття буде вибудовуватись впродовж двох основних напрямів боротьби. З одного боку, з метою зменшення впливу Америки менш сильні держави будуть шукати способи утворення коаліцій. З другого – Сполучені Штати будуть винаходити механізми для протидії створення подібних альянсів. Отже, Вашингтону не потрібно вигравати війни як такі, але слід заважати іншим акторам сформувати сили, достатні для об'єднання та удару по США. Так, сьогодні США не повинні допустити формування геополітичного альянсу Китаю, Росії та Ірану, які зможуть об'єднатися для послаблення США, граючи на їх слабких сторонах.

У сучасній геостратегії США також приділяється увага і Україні. Так, США були і залишаються одним із головних стратегічних партнерів України. Реалізація стратегічного партнерства в цьому відношенні з боку США знайшла прояв у декількох ключових напрямах:

• активна дипломатична підтримка України на рівні вищих органів влади США, зокрема Сенату, Палати представників, Адміністрації президента США. Сенатори та інші високопосадовці неодноразово виступили на підтримку України від початку подій, що увійшли в історію як Помаранчевий майдан, Революція Гідності; оприлюднили десятки заяв з осудом політики Росії щодо України, анексії Криму, підтримки бойовиків на сході та відвертої агресії РФ проти України;

• санкції як примус до миру. США активно почали застосовувати санкції проти Росії, починаючи з квітня 2014 р. Під санкції США потрапила низка компаній російського енергетичного сектору, військово-промислового комплексу, фінансові установи, високопосадовці РФ. Уже 16 липня 2014 року США підійшли до третього етапу санкцій щодо ключових секторів російської економіки.

Потрібно констатувати, що, порівняно з країнами ЄС, Сполучені Штати займають досить активну та жорстку позицію щодо

питання Криму та подій на Донбасі. Останніми роками між нашими країнами була поглиблена співпраця у військовій, фінансовій, гуманітарній та інших сферах. Україні надавалася значна фінансова допомога, зокрема кредитних гарантій на 1 млрд дол. і фінансової допомоги на 340 млн дол., включаючи 118 млн дол. на зміцнення безпеки України.

Підтримка України прописується також у ключових стратегічних документах США. Так, у Стратегії національної безпеки США від 2015 р. наголошується на:

• готовності Сполучених Штатів стримувати Росію всіма можливими засобами;

• визнання російської агресії як виклику міжнародній безпеці;

• намірах поглиблювати стратегічну взаємодію Сполучених Штатів із визнаними партнерами в східноєвропейському регіоні. «Ми будемо підтримувати партнерів, таких як Грузія, Молдова, Україна, які зможуть працювати зі США і НАТО, а також забезпечувати власний захист», – визнається в Стратегії[7].

Важливим моментом у залученні США до врегулювання кризи на Сході України є той, що у Сполучених Штатів та їх трансатлантичних партнерів у цілому є спільна позиція щодо вироблення стратегії для вирішення проблеми, тобто і США, і їх європейські партнери підтримують продовження економічних санкцій проти Росії. Проте є й певні розходження. Так, деякі європейські країни, зокрема Німеччина, підтримали будівництво «Північного потоку-2», який несе великі загрози для енергетичної безпеки України, країн Східної Європи та Прибалтики, оскільки Росія зможе постачати енергоносії в обхід України та вищезгаданих країн.

Останніми роками США продовжує надавати Україні значну допомогу. Так, у 2018 році Президентом США був підписаний «Закон про асигнування на потреби Міністерства оборони на

[7] National Security Strategy. February 2015. The White House. Washington Retrie ved from. Available at: http://www.whitehouse.gov/sites/default/files/docs/2015_national_security_strategy.pdf

2019 рік», яким Україні було надано грошової допомоги на суму 250 мільйонів доларів, в яку закладені й кошти на летальні види озброєнь. В оборонному бюджеті на 2021 рік Сенат Сполучених Штатів Америки збільшив до 300 мільйонів доларів фінансову допомогу Україні, з яких 100 мільйонів доларів має бути спрямовано винятково на летальні види озброєнь.

З приходом до влади Дж. Байдена підтримка України з боку США тільки посилюється. Останній завжди був і залишається союзником України. Ще з часів віцепрезидентства під час правління Б. Обами він завжди виступав за підтримку територіальної цілісності і суверенітету України і критикував дії Росії за анексію Криму і захоплення частини територій Донбасу. Варто також згадати, що у своїй передвиборчій програмі переможець президентських перегонів чітко заявив, що виступає за посилення стратегічного партнерства з Україною. У розмові з Е. Макроном Дж. Байден зазначив, що США хоче брати участь у переговорах в Нормандському форматі, виступаючи за повне виведення російських військ з української території. Нещодавно відбулася телефонна розмова В. Зеленського та Дж. Байдена, де останній чітко наголосив на тому, що й надалі буде підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України і за жодних умов не залишить Україну наодинці з авторитарною Росією. Очільник США також висловив сподівання, що Україна й надалі проводитиме реформування ключових сфер суспільного життя та боротьбу з корупційними явища і це стане запорукою економічного зростання нашої країни, а отже, і зміцнення обороноздатності.

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що сьогодні відбувається трансформація світової політичної системи і в цих умовах перед США постає стратегічне завдання – відігравати в цих процесах якщо не головну, то провідну роль. Важливо, що сьогодні американські фахівці акцентують на таких вагомих факторах глобального впливу, як дипломатія, економічний та військовий потенціали, організаційний ресурс, політична культура, наука, володіння секретами геостратегії. Це засвідчує високу ймовірність вироблення більшої тактичної гнучкості у міжнародно-політичних діях американської держави. Тобто передбачається

досягнення згоди на обмеження впливу заради досягнення певної стабільності міжнародної політичної системи. При цьому перспективи зменшення американського домінування пропонується трактувати саме у зазначеному стратегами «переході» від домінування до лідерства. Передбачається, що Америка буде менш здібною впливати на інші держави, але водночас володітиме необхідними ресурсами та можливостями, особливим потенціалом схильності активно діяти у світі, що потребуватиме від неї менше зусиль за інших світових гравців, для впливу на поступ глобальних процесів.

3.2. Геополітичні перспективи країн Євросоюзу і України

Одним із найпотужніших міжнародних об'єднань є Євросоюз. На сьогодні Європейський Союз є найбільшим спільним ринком у світі. Кожне його розширення автоматично підвищує сукупний ВВП. У 2019 році ВВП ЄС (за паритетом купівельної спроможності) становив 13,06 трлн дол., водночас ВВП США $20,4 трлн дол. і ВВП Китаю 6,56 трлн дол. Це робить ЄС привабливою економічною зоною, про що передусім свідчить його перше місце за обсягом прямих іноземних інвестицій на своїй території. Сьогодні Європейський Союз є одним із найпотужніших геополітичних гравців у світі. Разом зі США та іншими союзниками країни Євросоюзу сьогодні намагаються протидіяти геополітичному зростанню Китаю, послаблювати впливи Ірану, інших радикально налаштованих ісламських держав, активно боротися проти експансіоністських зазіхань Російської Федерації.

Потрібно зазначити, що становлення Європейського Союзу відбувалося поступово. Ідея єдиної Європи займала думки європейських політиків тривалий час і лише у другій половині XX ст. вона найшла своє практичне втілення. Сьогодні Європейський Союз – це результат багаторічної інтеграційної діяльності в Європі, зокрема об'єднання європейських країн, які через цілу низку євроінтеграційних дій, зокрема таких, як створення зони

вільної торгівлі, спільного ринку, економічного та валютного союзу, а також шляхом реалізації спільних галузевих політик мають забезпечити безперервне економічне зростання, соціальний розвиток і згуртованість держав-членів. Біля його витоків лежать європейські спільноти, які були створені ще в 50-ті роки минулого століття, на їх створення вплинуло багато різних факторів – як економічних, так і політичних, перш за все пов'язаних з Другою світовою війною та ситуацією, що виникла після її завершення. Як бачимо, європейська інтеграція не може бути породженням однієї політичної волі, для її розвитку необхідні певні характерні умови:

– економічні – можливість взаємодоповнюючого економічного і науково-технічного розвитку, зрощування національних економік з метою подолання суперечностей між інтернаціоналізацією господарського життя та обмеженими можливостями внутрішніх ринків тощо;

– політичні – спільність інтересів з головних питань міжнародного життя, співробітництво у воєнно-політичних союзах, врегулювання територіальних суперечок та інше;

– ідеологічні – наявність спільних духовних цінностей, сумісність соціальних і політичних ідеалів; традиційна взаємодія, взаємоповага, традиційне прагнення до єдності (насиллям або добровільне) тощо.

Серед найважливіших історичних причин європейської інтеграції можна виділити такі:

– потреба взаємного порозуміння між країнами (зокрема Францією та Німеччиною [ФРН, так звана Західна Німеччина]) (європейська політика після Другої світової війни почала ґрунтуватися на спільному економічному функціонуванні та мирному співіснуванні всіх народів);

– сподівання на економічний розвиток та добробут (передбачалося, що співпраця в межах об'єднаної Європи принесе її жителям економічний успіх та стабільність);

– потреба миру та безпеки (прагнення продемонструвати всьому світу категоричну відмову від застосування сили в міжнародних відносинах та реальні гарантії від повторення жорстокості

двох світових воєн; тісна політична та економічна співпраця мала стати ефективним протиставленням поширюваному в деяких європейських країнах комунізму та економічній експансії Сполучених Штатів Америки в Європі);

– утримання економічного та політичного статусу на міжнародній арені (європейські політики і урядовці, усвідомлюючи значне послаблення позицій їхніх країн у світі, розуміли, що лише плідна співпраця може повернути їм вплив, який вони втратили).

Європейський Союз має стратегічне значення для України. Завдяки вільній торгівлі та безвізовому режиму за останні кілька років економіки ЄС і України суттєво зблизилися. Частка Євросоюзу в українському експорті зросла до 45 % в 2020 році порівняно з 35 % чотирма роками раніше. Кількість українських трудових мігрантів в ЄС за цей період збільшилася більш ніж наполовину і становить не менше 60 % всіх працюючих за кордоном. Українські заробітчани активно працюють на економіку ряду європейських країн, особливо Польщі. В умовах поширення коронавірусної інфекції польські роботодавці, особливо представники підприємств харчової промисловості та логістичних компаній, жаліються, що за 10 днів з Польщі в Україну повернулося понад 100 тисяч українців, що становить близько 12 % українських трудових мігрантів. Відразу після закриття кордонів польські фермери звернулися до прем'єр-міністра Польщі з проханням дати можливість залишитися працівникам з України, тому що їх нестача в зв'язку з закриттям кордонів спричинить за собою «крах багатьох галузей польської економіки»[8].

Україна сьогодні також прагне долучитися до Європейського союзу. Процес європейської інтеграції посідає особливе місце серед вітчизняних пріоритетів у системі міжнародних відносин.

Європейська інтеграція України – це складова частина інтеграції України у світовий політичний, економічний та правовий простір, яка передбачає її чітко визначену проєвропейську

[8] Польський бізнес скаржиться на брак українських працівників, їх виїхало 12 %. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2020/04/1/658811/

позицію. Цей напрям інтеграції забезпечує демократизацію суспільства через:

– розвиток громадянського суспільства;

– активізацію ринкових економічних реформ;

– адаптацію населення до західних ментальних цінностей;

– запровадження форм цивілізованої поведінки в міжнародних відносинах;

– адаптацію українського законодавства до законодавства ЄС;

– захист прав і свобод людини;

– економічну інтеграцію та розвиток торговельних відносин між Україною і ЄС;

– політичну консолідацію та зміцнення демократії;

– адаптацію соціальної політики України до стандартів ЄС;

– культурно-освітню, науково-технічну і регіональну інтеграцію;

– галузеву співпрацю і співробітництво в галузі охорони здоров'я, захисту довкілля тощо.

Вступ до ЕС передбачає системне і комплексне реформування більшості сфер суспільного життя. Можливі й певні проблеми на цьому шляху. Так, на думку деяких експертів, зближення з ЄС може призвести до повного занепаду агропромислового виробництва. Проте на прикладі польських фермерів ми можемо побачити, що ці страхи здебільшого безпідставні. Вони також хвилювалися за польський агросектор. Проте ситуація у цій галузі після приєднання до ЕС тільки покращилася. Вони продають свою агропродукцію за брюсельськими цінами і отримують дотації із європейського сільськогосподарського фонду. Слід також згадати, що після року перебування в ЄС Польща мала найвище зростання ВВП, динамічне зростання експорту, зростання зарубіжних інвестицій (інвестиції зросли приблизно на 50 % і становили понад 6 мільярдів доларів США). Крім того, у 2005 році ЕС надало Польщі 25 мільярдів злотих допомоги (5 мільярдів євро), яка пішла на розвиток інфраструктури, підтримку регіонів, запровадження енергоощадних технологій, підтримку освітніх, екологічних проєктів та інше. Яскравим прикладом є також Ірландія, яка завдяки допомозі Євросоюзу перетворилася на

«кельтського тигра». Допомога ЕС для Ірландії з часу вступу (1999 рік) становила 18,5 мільярдів євро.

Говорячи про євроінтеграційні прагнення України, потрібно реально оцінювати наші шанси, оскільки в найближчій і середній перспективі членство в Європейському Союзі є маловірогідним. Дані соціологічних досліджень підтверджують, що український народ готовий до входження в Євросоюз. За даними дослідження соціологічної служби Центру Разумкова, що тривало з 5 до 9 березня 2021 року, понад половина опитаних (59 %) проголосувала б «за» вступ України у Євросоюз на загальноукраїнському референдумі. Проти проголосували б 26 %, інші респонденти не визначилися з відповіддю. Частка тих, хто дотримується думки, що Україні потрібно вступати до ЄС, перевищує частку тих, хто дотримується протилежної думки, у Західному регіоні (відповідно, 84 і 8,5 %) та у Центральному регіоні (відповідно, 63 і 19 %), у Східному регіоні дещо більше тих, хто вважає, що не потрібно вступати (відповідно, 38,5 і 46 %), а у Південному регіоні частки перших і других статистично значуще не відрізняються (відповідно, 41,5 і 42 %)[9].

Щодо вступу України до НАТО, то його б підтримали близько половини респондентів (49,8 %). Проти висловилося 29,8 % опитаних, решта не визначилися.

Тобто бачимо, що українці в більшості підтримують євроінтеграцію, оскільки хочуть жити за демократичними правилами, захищаючи права і свободи людини і принципи верховенства права. Проте, на думку відомого дипломата А. Бутейка, з урахуванням стану економіки, Україна поки що не готова до вступу в ЄС. Ніхто нас там не очікуватиме, якщо економіка не буде реформована, тобто не буде конкурентоспроможною на ринках ЄС. Бутейко вважає, що кандидат до вступу в ЄС повинен здійснити реформи в усіх галузях свого життя, в тому числі в

[9] Ставлення громадян до вступу України до Європейського Союзу (березень 2021 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-/doslidzhennia/stavlennia-gromadian-do-vstupu-ukrainy-do-yevropeiskogo-/soiuzu-berezen-2021r

економіці, екології, щоб вони відповідали стандартам більшості країн. Це тривалий процес – можливо, 10–12 років. Але в цьому напрямі треба діяти щоденно.

Потрібно констатувати, що вступ до ЄС – це довготривалий процес реформування країни та законодавства. Всі процедури, починаючи з виконання всіх пунктів Угоди про асоціацію, подання заявки на звання кандидата на вступ, присвоєння звання кандидата, проведення переговорів та вступ до ЄС, займають багато часу. Наприклад, процес еволюції Хорватії від статусу кандидата до вступу до ЄС зайняв 9 років, а Болгарії – 10. Чорногорія стала кандидатом у 2010 році і поки не є членом ЄС. Україна поки перебуває на першому етапі. Так, 13 липня 2017 на саміті Україна-ЄС в Києві завершено процес ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС і набуття чинності безвізового режиму з Євросоюзом для громадян України.

Не слід забувати про певну «хронологічність» вступу до ЄС. Членство України не може відбутися раніше ніж членство країн колишньої Югославії. Вступ країн Західних Балкан – Чорногорії, Македонії, Сербії, Боснії і Герцеговини та навіть Косово має відбутися раніше, аніж вступ України, колишньої країни Радянського Союзу. В очах європейських партнерів навіть Грузія перевершує Україну у реформуванні країни та досягнутому прогресі. У березні 2016 року Жан-Клод Юнкер заявив, що Україна вступить до ЄС та НАТО тільки через 20–25 років.

Отже, Україні сьогодні потрібно працювати над посиленням існуючої Угоди про асоціацію. Одним із варіантів, на який націлилася Україна, є глибша інтеграція галузевих політик в енергетиці, правосудді, цифровій та митній сферах, а також у кіберзахисті. Потрібно також прагнути до посилення інституційних відносин з ЄС – ширші діалоги з Єврокомісією на рівні міністрів (на цьому шляху вже досягла певного прогресу Грузія). Третій варіант базується на прикладі відносин Норвегії, Ісландії та Ліхтенштейну з ЄС у рамках Європейської економічної зони (далі – ЄЕЗ) і полягає в тому, щоб приєднатися до окремих неформальних зустрічей галузевих рад ЄС. Ще амбітнішою ідеєю може бути приєднання країни-партнера до самої ЄЕЗ.

Відомий дослідник Майкл Емерсон зазначає, що в самому ЄС також вистачає суперечностей, і ніхто до кінця не розуміє, як і коли відновиться розширення на Балканах, що нині перебуває в фазі застою. Одним із варіантів виходу з кризи може стати застосування всередині ЄС підходу так званої «багатошвидкісної Європи» («Multi-speed Europe») щодо єврозони, Шенгену та спільної політики безпеки. Цей концепт вражаюче прогресує останнім часом і полягає у тому, щоб дозволити членам ЄС інтегруватися у ці спільні політики настільки глибоко і швидко, наскільки вони цього забажають, залишаючи іншим можливість наздогнати у будь-який момент[10].

Ряд експертів (П. Ле Гале, Ю. Веселов, А. Мартінеллі) виділяють такі ключові проблеми Євросоюзу: різнорідність ЄС і відмінність в етапах модернізації та адаптації, повільні темпи реформ у «старих» провідних членах ЄС, розрив між політичною елітою та масами, неадекватність ЄС викликам глобалізації, зниження легітимності політичних інститутів ЄС і зменшення взаємної довіри між членами ЄС, слабкі уряди та лідери, невизначеність кордонів і «втома від розширення», проблема європейської ідентичності та один із основних моментів – відсутність привабливого проєкту інтеграції (яким раніше був «загальний ринок»), невизначеність бачення майбутнього Європи тощо.

Зазначимо, що поступово відбувається зменшення ВВП Євросоюзу та уповільнення економічного зростання Євросоюзу. Так, ВВП Євросоюзу було найбільшим у 80 та 90 роки минулого століття. Щодо економічного зростання, то, за даними агентства Bloomberg, у 2018 році економічне зростання в країнах Євросоюзу становило 1,9 %, у 2019 – 1,2 %, а на 2020 рік планувалося зростання ВВП до 1,2 %, але в зв’язку з поширенням короновірусу воно було меншим.

[10] Майкл Емерсон. У напрямку ширшої Європи: як ЄС змінює свою політику сусідства. URL: https://www.eurointegration.com.ua/experts/2019/03/5/7093564/

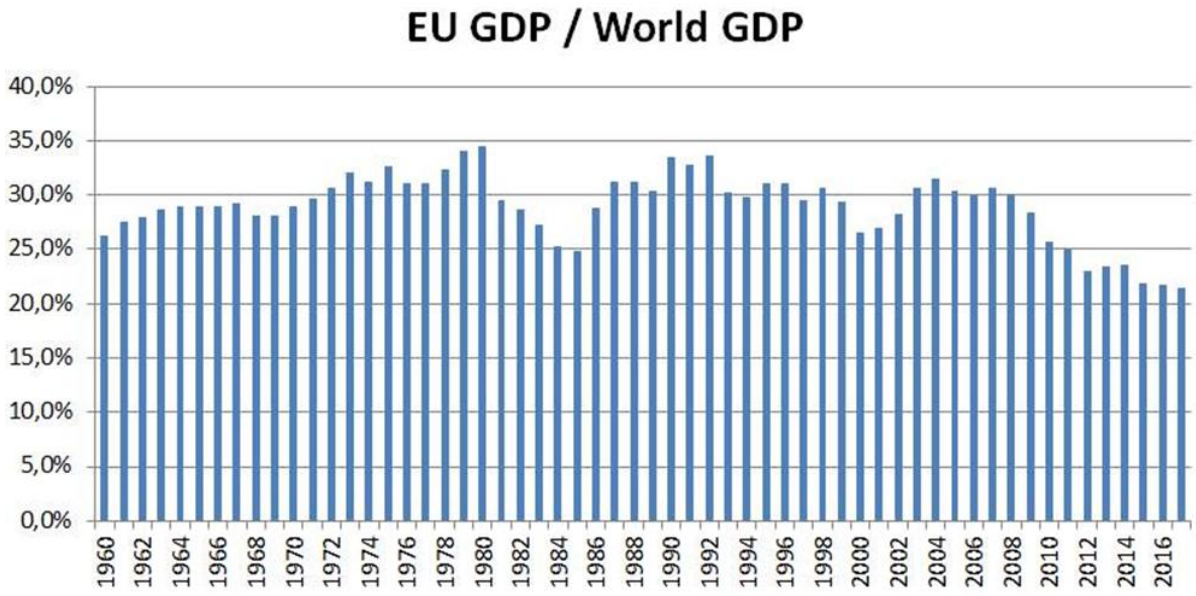

Рис. 3.1. Динаміка ВВП країн Євросоюзу

Кожна з чотирьох провідних економік Європи – Німеччини, Франції, Італії та Іспанії – має свою специфіку і різну швидкість руху. Так, зростання німецького ВВП за 2019 рік не перевищило 0,6 %, у 2020 році воно припинилося, оскільки економіка Німеччини орієнтується на експорт, який становить майже половину німецького ВВП, а в умовах поширення коронавірусу експорт буде зменшуватися. Ситуація у Франції краща, зростання ВВП в 2019 р. спостерігалося на рівні 1,2 %, у 2020 році спостергіався певний спад. Четверта за розміром у ЄС іспанська економіка в 2019 році зросла на 2,2 %, сьогодні також переживає спад. Італійська економіка має одні з найгірших економічних показників в ЄС, оскільки також значною мірою залежить від експорту. Крім того, Італія має значні зовнішні борги. У 2019 році спостерігалося зростання італійської економіки на рівні 0,1 %. Проте ці оптимістичні прогнози не справдилися і, за даними Євростату, валовий внутрішній продукт у 2020 році впав на 6,8 % у єврозоні та на 6,4 % в усіх країнах Євросоюзу.

Для стимулювання економічного зростання ЄЦБ планує реалізувати ряд першочергових заходів. Насамперед це зниження базової депозитної ставки; відновлення купівлі центробанком облігацій на додаток до вже отриманих 2,6 трлн євро; надання кредитним установам нових дешевих позик.

Однією з ключових в ЕС є міграційна проблема. Починаючи з 2014 року в країну Євросоюзу хлинула навала біженців з небезпечних регіонів. Було прийнято зобов'язання в рамках рішення ЄС, згідно з яким має бути переселено загалом 160 тисяч осіб, які будуть розділені між країнами ЕС. Проте деякі європейські країни виступили проти таких ініціатив, які підтримували насамперед країни «старої Європи» – Німеччина та Франція. Так, зокрема в Польщі, Румунії та Угорщині посилюються антимігрантські настрої. Угорський прем'єр-міністр Віктор Орбан декілька разів заявляв, що Угорщина не буде приймати ісламських біженців, оскільки вона не має відповідних фінансових ресурсів, хоча, наприклад, у 2015 році вона отримала близько 6 млрд євро фінансової допомоги від Європейського Союзу. Очільник Польщі заявив, що вони й так достатньо приймають у своїй країні біженців з країн Східної Європи, зокрема з України. Хоча українські заробітчани, яких сьогодні нараховується в Польщі близько 1,5 мільйонів, навпаки, піднімають економіку Польщі. Потрібно зазначити, що Варшава отримала 13 млрд євро фінансової допомоги від ЕС. У цих умовах Брюссель переглядає свою політику щодо цих країн і, зокрема, за недотримання принципу верховенства закону уряди Румунії, Польщі та Угорщини перебувають у полі зору Європейської комісії. Зокрема, нещодавно суд ЄС постановив, що Польща, Угорщина і Чехія, відмовившись від участі у тимчасовому механізмі розселення біженців, порушили законодавство Європейського Союзу[11].

Відтак через міграційну та інші проблеми останніми роками загострюються суперечності між «старою» і «новою» Європою, тобто між країнами, які вже давно в Європейському Союзі і між новими членами. Так, представники країн-засновниць ЕС: Бельгії, Німеччини, Франції, Італії, Люксембурга та Нідерландів запропонували ідею виходу з континентальної кризи на «трьох швидкостях», що відображено в концепції «Сильна Європа в непевному світі». Найшвидше процес реінтеграції може розпочатися саме в «старій Європі», повільніше – в інших регіонах Єврозони,

[11] Суд ЄС: Польща, Угорщина і Чехія незаконно відмовились від розселення біженців. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2020/04/2/7108277/

зокрема в країнах Східної Європи. Звичайно, представники Вишеградської четвірки критикують таку концепцію і вважають, що ця стратегія нівелює гарантії рівноправ'я. Представники Східної Європи у відповідь апелюють до європейських цінностей, закликаючи до перегляду повноважень Брюсселя і Страсбурга. З метою налагодження діалогу представники Вишеградської четвірки започаткували серію зустрічей, щоб сформувати єдині позиції для розмови з Брюсселем, визначати регіональних лідерів (у Вишеградській четвірці – це Польща). За самовпевненим висловом прем'єра Угорщини Віктора Орбана, «політики в Європі короткозорі, але ми – ні».

Досить серйозною в ЕС є демографічна проблема. Останніми десятиліттями спостерігається негативна тенденція щодо депопуляції європейського населення. Так, показник зростання населення в країнах Євросоюзу є досить низьким, особливо порівняно з країнами Азії та Африки. Так, оцінюючи темпи зростання населення земної кулі, слід зазначити, що за останні сорок років народонаселення нашої планети подвоїлося, водночас кількість мешканців європейських країн збільшилася майже на 20 %. Так, за прогнозами експертів, до 2050 року населення Землі досягне рівня 9,7 млрд осіб, водночас як кількість мешканців ЄС наблизиться до 517 млн. Сумарний коефіцієнт народжуваності в ЄС становить близько 1,6, що є недостатнім навіть для відтворення існуючого населення. Поріг заміни поколінь в Європейському Союзі повинен бути не меншим ніж 2,1 дитини на одну жінку. Навіть в умовах розширення ЕС тенденція не змінюється, оскільки долучаються країни з недостатньо високою демографічною динамікою і з старіючим населенням.

Відтак ЄС поступово перетворюється в одне з найстаріших суспільств у світі, в якому буде збільшуватися кількість пенсіонерів і зменшуватися чисельність економічно активного населення. Посилюватиметься напруженість між корінним населенням та іммігрантами, які поступово витісняють корінне населення з його позицій.

Деякі експерти навіть говорять про можливий розпад ЕС. Так, за даними видання Guardian, яке оприлюднило дослідження,

проведене на замовлення Європейської Ради з міжнародних відносин, у ряді європейських країн близько половини опитаних вважають, що розпад ЄС є «реальною можливістю» упродовж наступних 10–20 років[12]. Найбільш вражаючі результати отримані у Словаччині – де 66 % респондентів вважають, що Європейський Союз розпадеться упродовж 20 років та Франції, де цю позицію підтримує 58 % опитаних. З 14 країн, опитаних YouGov, лише у трьох країнах Швеції (44 %), Данії (41 %) та Іспанії (40 %) частка респондентів, які прогнозували розпад ЄС, становила нижче за половину. Також неприємним є той факт, що, за результатами опитування, представники трьох із десяти країн сказали, що конфлікт між країнами ЄС – це реальна загроза.

Зокрема, у Франції та Польщі близько третини виборців вважають, що існує висока ймовірність війни. Особливо сильні такі настрої серед виборців, які підтримують праворадикальні політичні рухи, зокрема такі ідеї підтримують 46 % прихильників Національного фронту та 41 % німців, що голосують за «Альтернативу для Німеччини». Ці дані дещо не збігаються з думкою ряду експертів (А. Мартінеллі, Г. Терборн, П. Ле Гале), які вважають, що найголовнішим досягненням ЄС є мирне співіснування європейських народів, які століттями воювали та знищували один одного. Сьогодні військовий конфлікт між Францією, Німеччиною, Великою Британією або іншими державами неможливо уявити. Уже одне це має вселяти впевненість в європейське майбутнє. ЄС також спричинив економічне процвітання. Після підписання Римського договору в 1957 р. наступні півтора десятиліття виявилися «золотими» з економічної точки зору в історії організації. Країни ЄС скоротили відставання від США за ключовими макроекономічними показниками більш ніж у 1,5 раза: ВВП на душу населення збільшився із 43 % до рівня США (1956) – 68 % (1971), а суспільна продуктивність праці зросла із 49 % (1956–1960) до рівня США до 74 % (1976–1980).

[12] TheGuardian. Majority of Europeans 'expect end of EU within 20 years'. URL: https://www.theguardian.com/world/2019/may/15/majority-of-europeans-/expect-end-of-eu-within-20-years

Проте в цілому серед європейського населення переважає позитивне ставлення до Євросоюзу. Згідно з останніми результатами Євробарометра дві третини європейців задоволені нинішньою політикою ЄС. Це – найвищий показник, зареєстрований з 1983 року. За даними Євробарометра, 51 % респондентів вважають вірогідним, що ЄС через 50 років матиме свого президента, який обиратиметься прямим голосуванням європейських громадян (30 % у це не вірили), а 56 % погодилися із припущенням, що у 2057 р. ЄС матиме власну армію (26 % його відкинули) [Eurobarometer 67, 2007: p. 175–176]. Більше половини мешканців, які визнають імовірним подібний сценарій розвитку громади навіть у такій віддаленій перспективі – це важливий індикатор формування настроїв у настільки проблемно-болісному питанні, як перетворення ЄС на федеративну державу з єдиним лідером і армією.

Ці суперечності можна пояснити тим, що в європейських країнах останнім часом є потужними дві протилежні тенденції. З одного боку, посилюються праворадикальні рухи, які критикують міграційну політику своїх країн і здебільшого підтримують євроскептичні позиції. З другого – значна частина європейців є активними прихильниками єдності Європейського Союзу. Так, 92 % виборців вважають, що у разі розпаду ЄС вони втратять свої позиції.

Головні побоювання висловлювалися з приводу можливості здійснювати торгівлю, подорожувати і працювати в інших країнах ЄС. Громадяни також занепокоєні можливістю втрати єдності у сфері безпеки та оборони. У цьому контексті Марк Леонард – директор Європейської ради з міжнародних відносин (ECFR), заявив, що відповідальність за пробудження «мовчазної більшості» лежить на проєвропейських партіях. Він також зазначив, що проєвропейці повинні запропонувати виборцям сміливі ідеї змін, які емоційно резонують і змусять мовчазну більшість вважати, що варто підтримати по-справжньому європейські партії. Відтак перед європейськими політиками стоїть першочергове завдання щодо консолідації єврооптимістично налаштованих респондентів, оскільки праворадикальні рухи на тлі міграційної кризи та досить

часто при значній підтримці Російської Федерації, яка зацікавлена у послабленні Європейського Союзу, досить успішно проводять передвиборчу компанію і отримують певну кількість мандантів як у парламентах своїх країн, так і у Європейському парламенті.

Останнім часом з'явилися певні проблеми і в секторі безпеки, і оборони. Ці проблеми особливо актуалізувалися після анексії Росією Криму та агресії на Сході України. Це відбувалося на фоні гучних заяв екпрезидента США Д. Трампа, який неодноразово заявляв, що європейські країни повинні значно збільшити фінансування військового блоку НАТО. Відтак європейські країни замислилися над формуванням власного безпекового союзу, але без виходу з блоку НАТО та не порушуючи норм Маастрихтського і Лісабонського договорів, що визначають спільну оборонну політику під егідою НАТО. Тому ЄС повинен дотримуватися зобов'язань, що випливають з Північноатлантичного договору, який для держав, які є його підписантами, залишається «основою їх колективної оборони і форумом для його реалізації» (Договір про Європейський Союз, ст. 42 §7).

Зазначимо, що 13 листопада 2017 року 23 країни-члени ЄС об'єдналися в оборонний союз PESCO (Permanent Structured Cooperation), що є значним успіхом країн ЕС, посилюючи їх оборонні можливості. До сьогодні військову присутність на Сході здійснював лише НАТО, водночас як ЄС обмежувався політичними заходами впливу, зокрема, санкціями проти Росії і структурною підтримкою України. Мета об'єднання – активізація європейської співпраці в галузі оборони і військової промисловості. За допомогою PESCO реалізується можливість спільної розробки групою країн членів-ЄС проєкту майбутнього розвитку, передбачена ще в Лісабонському договорі.

Відтепер бачимо готовність більшості країн-членів Євросоюзу нарощувати зусилля в сфері оборони в політичному, економічному, технічному та фінансовому аспекті, причому робити це всередині самого ЄС.

Це добра новина для ЄС як інтеграційного проєкту, тому що в нього з'являється ще один важливий вимір. Особливо важливим є те, що держави-члени PESCO вступають у цей союз, незважаючи

на різні підходи до політики безпеки: з одного боку, Польща і країни Балтії, які роблять ставку на НАТО, з другого – Австрія і Фінляндія, що не входять до Альянсу. Це дає надію на зближення різних поглядів на проблеми безпеки і виникнення спільного європейського бачення у сфері оборони.

Варто нагадати приклад Польщі, щодо якої до останнього були сумніви, оскільки ми неодноразово були свідками багатьох ірраціональних рішень польського уряду. Однак зрештою уряд Польщі, очолюваний партією «Право і справедливість», ухваливши позитивне рішення, швидше за все, керувався насамперед економічними інтересами, а не амбіціями щодо військової інтеграції в складі ЄС.

І тут виникає питання про неоднакові очікування в різних європейських столицях щодо PESCO. Франція дала зрозуміти, що вважає за краще мати амбітний проєкт з обмеженим колом держав-членів ЄС. Тому буде непросто знайти баланс між гнучкістю і сполучуваністю всередині PESCO.

Водночас європейський оборонний проєкт має допомогти цим державам знайти аргументи у внутрішньополітичній дискусії на користь підвищення витрат на оборону. Це може добре допомогти в таких країнах, як Австрія, Чехія чи Угорщина.

Однак найсильнішою стороною PESCO є можливість об'єднання невеликих груп країн-членів ЄС з метою ініціювання проєктів, які в цілому покликані слугувати цілям оборони ЄС. Для одних країн це можуть бути проєкти у сфері функціональної сумісності військових логістичних операцій, для інших – ініціативи, що дозволяють подолати існуючі недоліки в розвідувальній діяльності.

Не виключена і можливість приєднання в рамках PESCO нових партнерів до двосторонньої німецько-голландської співпраці, що існувала до сьогодні. Ще одним напрямом могли б стати операції і місії, що становлять інтерес насамперед для Франції та Італії.

Саме тому ключовим завданням нового секретаріату PESCO стане правильна розстановка пріоритетів і пошук належного балансу між різними пропозиціями. Від цієї розстановки і залежить успішність європейського оборонного проєкту.

Відтак ми бачимо, що європейські країни зіткнулися з рядом викликів, які вони намагаються вирішити. Потрібно зазначити, що європейські лідери усвідомлюють усю важливість викликів і намагаються їх подолати. Значну увагу тут приділяють інноваційним та інформаційним технологіям. В Європі добре усвідомлюють важливість інвестицій у людський капітал і проводять реформу вищої освіти та науково-дослідного сектора, зокрема, збільшується частка ВВП на фінансування фундаментальних досліджень і НДДКР. Була також реалізована Рамкова програма Європейського Союзу з фінансування науки та інновацій «Горизонт 2020» із бюджетом близько 80 мільярдів євро.

У ЄС також добре усвідомлюють проблему старіння населення і працюють над створенням адекватної системи соціального забезпечення та форм включення на ринку праці (Matsaganis, 2002). Потребує ще відповідної стратегії і значних ресурсів також і міграційна проблема, оскільки вона є однією з найбільш складних і неоднозначних для Європейського Союзу.

Незважаючи на значно вищі темпи економічного зростання у США і Китаї, Євросоюз, проте, має значний економічний потенціал. Згідно з рейтингом журналу «Форбс», серед 100 найбільших компаній світу ЄС має 41, США – 29, Китай – тільки 6, Бразилія – 3, Росія – 1 і немає жодної індійської. У першій тисячі найбільших компаній, американських – 310, в ЄС – 276, Китаї – 45 (тобто в 6 разів менше), Індії – 14, Бразилії – 13.

Структурні відмінності між Китаєм і розвиненими західними країнами настільки великі, що, за підрахунками В. Іноземцева, якщо навіть Китаю вдасться підтримувати з року в рік досягнені ним надвисокі темпи зростання, кожен із китайських громадян щорічно буде ставати на 600 доларів біднішим за середнього американця». Дещо меншою мірою це твердження також справедливо і для порівняння із жителями ЄС.

Таким чином, ЄС має належний потенціал для успішного економічного розвитку в найближчі десятиліття, збереже роль однієї із провідних економік, а, отже, матиме ресурси для геополітичного лідерства.

3.3. Посилення геополітичного потенціалу Китаю

В умовах глобалізаційних викликів Китай посилює свій економічний військовий і геополітичний потенціал. Дослідниця М. І. Гримська зазначає, що «на наших очах Китай перетворюється на повноправного учасника геостратегічної гри в масштабах, адекватних значимості США, а геополітичне протистояння Пекіна й Вашингтона перетворюється у визначальний фактор світової політики»[13]. І це повністю відповідає сучасним реаліям. З 2016 року китайська економіка вийшла на другу сходинку в світі за номінальним значенням ВВП. Сьогодні Китай належить до найбільш швидкозростаючих економік світу, при чому реальне зростання ВВП за період з 1979 по 2016 рік становило в середньому 9,6 %, лише останніми роками його економічне зростання дещо уповільнилося. За 10 років після вступу до СОТ частка Китаю на світовому ринку зросла з 4,3 % до 10,4 %, що зробило Китай першою країною – експортером у світі та другою країною – імпортером. Середнє щорічне зростання товарного експорту становило 22 %, збільшившись у 4,9 раза, а середнє щорічне зростання імпорту склало 21 % і його обсяг збільшився в 4,7 раза[14]. Найбільш значущі напрямки експорту Китаю – США, Гонконг, Японія, Республіка Корея, Євросоюз. Причому, якщо зустрічний європейський імпорт перевищується китайським експортом лише приблизно в півтора раза, то американський – майже втричі, що забезпечує Китаю значний «запас міцності» як у глобальній економіці, так і в світовій політиці, надійно захищає його від спроб тиску з боку США[15].

---

[13] Гримська М. І. Еволюція зовнішньої політики КНР в умовах реалізації стратегії «чотирьох модернізацій»: дис. канд. політ. наук: 23.00.04 / Гримська Марта Ігорівна; ІМВ КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2009. 206, [44] с.

[14] Радзієвська Світлана, Ус Іван, Покришка Дмитро. Глобальні домінанти розвитку Китаю. URL: http://iepjournal.com/journals/26/2017_7_/Radziievska_Us_Pokryshka.pdf

[15] Чень Цзюнь. Структурні зрушення в зовнішній торгівлі КНР в сучасних умовах: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.02; ІМВ КНУ імені Тараса Шевченка. 2016. 18, [16] с.

Стратегічний вплив КНР на світову економіку здійснюється за рахунок цілого ряду чинників і зокрема : збільшення масштабів видобутку сланцевого газу в країні, що призведе до різкого падіння світових цін на газ (загальні резерви сланцевого газу в Китаї становлять 1 300 трлн куб. м); посилення домінуючої ролі Китаю у розвідці запасів та видобутку рідкоземельних металів; виходу КНР у світові лідери з виробництва золота; переміщення центру автомобільної індустрії зі США до Китайської Народної Республіки; динамічного зростання частки Китаю в обсягах споживання світових продовольчих, водних, енергетичних, мінеральних та інших ресурсів[16]. Китай приділяє увагу розвитку нових технологій: біотехнологій, нової енергетики, виробництву високотехнологічного обладнання, екологічно чистого транспорту, нових матеріалів, наступних поколінь ІТ, посилення енергозбереження та захисту довкілля.

КНР бере активну участь у міжнародних та регіональних об'єднаннях, зокрема в регіоні Південно-Східної Азії, а також у АТР. Він активно підтримує такі регіональні об'єднання, як Шанхайська організація співробітництва, БРІКС, АТЕС, АСЕАН-Китай (10+1), АСЕАН-Китай, Японія і Республіка Корея (10+3), Саміт країн Східної Азії. З 1 січня 2010 року набрала чинності Зона вільної торгівлі між АСЕАН і Китаєм, яка з часом може перетворитися у Митний союз і спільний ринок.

Китай також посилює свою військову міць. Країна постійно збільшує свій військовий бюджет. У 2020 році він офіційно зріс до 177 мільярда доларів, хоча, за оцінкою експертів, він перевищує 216 мільярдів, і є другим у світі після американського. Китай послідовно реалізує довгострокову програму будівництва збройних сил, що буде сприяти в подальшому розширенню стратегічних кордонів і життєвого простору. В перспективі до 2050 року в Китаї планують створити армію, здатну перемогти у війні будь-

[16] Китай як локомотив сучасного світу. Частина 1. Геополітичний компас Китаю. URL: http://bintel.com.ua/uk/article/kitaj-kak-lokomotiv-/sovremennogo-mira1/

якого масштабу і тривалості з використанням усіх засобів і способів ведення збройної боротьби.

Потрібно зазначити, що економічне зростання Китаю розпочалося порівняно не так то й давно. До кінця 70-х років економіка країни перебувала в жахливому стані. Лише завдяки реформам Ден Сяопіна, який запропонував побудувати соціалізм з китайською специфікою, економіка почала відроджуватися. Політик запропонував використати елементи західної моделі і здійснити модернізацію ключових галузей суспільного життя (сільського господарства, промисловості, науки і технологій, армії і ВПК), що сприяло побудові суспільства середнього достатку. Внутрішня політика насамперед була спрямована на проведення економічних реформ, відміну колективізації, демонтаж системи комун, реформу системи управління, впровадження приватних підприємств, створення «особливих економічних зон». У зовнішній політиці вищезгаданий політик з одного боку рекомендував направляти зусилля на розвиток відносин із розвиненими країнами, насамперед зі США і Японією, для залучення іноземних інвестицій, а з другого – не втручатися у справи інших держав і керуватися «24 ієрогліфами» Ден Сяопіна. У них зазначено, що у зовнішній політиці Китаю слід «вести себе скромно», «холоднокровно спостерігати», «вичікувати в тіні», «не претендувати на лідерство» і «міцно стояти на ногах»[17]. Ден Сяопін прагнув перетворити Китай у сучасну процвітаючу і могутню державу до кінця XX століття. Значною мірою він досягнув цієї мети.

Ряд футурологів також акцентує увагу на зростаючій ролі Китаю у глобальному світі. Так, згідно з міркуваннями Р. Шапіро, найближчі 20 років економічним світовим лідером стане Китай та деякі інші країни, що успішно розвиваються (Індія, Бразилія інші) унаслідок, перш за все, демографічних причин, які сформують новий економічний ландшафт і зосередять у своїх руках практично все промислове виробництво та значну

[17] Кіктенко В. О. Китай у сучасному світі: мирне піднесення, відродження нації та «м'яка сила». URL: http://sg-sofia.com.ua/kitai-u-suchasnomu-sviti-/mirne-pidnesenia

частину сфери послуг. При цьому США збережуть лідерство у виробництві нових продуктів, залишаться країною передового бізнесу та всесвітнім центром ринку капіталів. Отже, відповідно до розрахунків Р. Шапіро, економічний і разом із ним, геополітичний занепад з усіх нинішніх розвинених світових центрів очікує лише Європу.

Робота Р. Фогеля – Нобелівського лауреата в галузі економіки та професора школи бізнесу Чиказького університету – демонструє таку саму логіку. Основні фактори прогнозу – поточні темпи економічного й демографічного зростання. За його підрахунками, до 2040 р. ВВП Китаю дорівнюватиме 123 трлн дол США – приблизно у 3 рази більше всього світового продукту, виробленого у 2000 р. Але, що найголовніше, Китай перетвориться на надбагату країну з показником у 85 тис. дол. ВВП на душу населення при вдвічі меншому прогнозованому значенні для ЄС – 15[18]. Він також стверджує, що його розрахунки близькі до прогнозів ЦРУ і журналу The Economist. Власне, такий невтішний для європейців результат визначається не якимись приватними проблемами ЄС, а фундаментально нижчою, порівняно зі зростаючими глобальними силами, конкурентоспроможністю Європи, яка старіє і втратила динамізм у розвитку, глобальній економіці тощо. Крім Китаю, до цих сил відносять ще Індію і країни Південно-Східної Азії. Нижче у зведеній таблиці наведено деякі із показників, розрахованих Р. Фогелем[19].

Р. Фогель прогнозує 8 % середнього зростання ВВП на душу населення Китаю до 2040 р., ґрунтуючись на довготривалому тренді 1980–2005 рр. Однак це лінійна модель прогнозу і можна з упевненістю припустити, що його темпи сповільняться. Виходячи з досвіду Японії, де понад 20 років із 1951 по 1973 р. зростання ВВП перевищувало 9 % на рік, та інших країн Південно-Східної Азії, це неминуче (таблиця 3.1).

[18] Fogel R. W. Capitalism and democracy in 2040: forecasts and speculations. Fogel, 2007. P. 88–89.

[19] Там само.

Таблиця 3.1

Демографічні та економічні показники глобальних центрів (регіонів) у 2000 р. і прогноз на 2040 р.

Країна або регіон	Частка в населенні Землі у 2000 р. (%)	Частка в населенні Землі у 2040 р. (%)	Частка світового ВВП у 2000 р. (%)	Частка світового ВВП у 2040 р. (%)
США	5	5	22	14
ЄС-	6	4	21	5
Китай	22	17	11	40
Японія	2	1	8	2
Індія	16	17	5	12
Південно-Східна Азія	6	6	6	12

Адаптовано: Fogel R. W. Capitalism and democracy in 2040 : forecasts and speculations [Fogel,2007: p. 88–89].

Деякі експерти, наприклад Дж. Сорос, вважають, що Китай докорінно зможе змінити фінансову систему світу, долар поступово втратить свої позиції і перестане бути головною валютою світу, але на заміну йому прийде не євро, а юань. Так, філантроп у своєму інтерв'ю «Financial Times» зазначив, що Китай має стати частиною створення нового фінансового світового порядку.

Проте, на думку експертів, Китаю потрібно подолати ще ряд проблем. Економічне зростання Китаю є схильним до тих самих криз, які пережили азіатські експортери в 1990-х роках. Гігантський внутрішній ринок усе ще обмежується бідністю значної частини населення та моделлю споживання, яка не схожа на західну. На відміну від західного суспільства, в Азії споживання не є пріоритетом. (Поширений жарт серед економістів у світі про те, що, «заробивши 100 доларів, американець витратить 110, а китаєць відкладе 60»). Як приклад, можна навести ситуацію з Японією, коли заходи уряду зі стимулювання внутрішнього споживання в 1990-х роках не дали результатів і воно продовжувало знижуватися, незважаючи на гігантські фінансові вливання, які замість споживання перенаправлялись на реінвестування.

У Китаї ще потребують розвитку інформаційні технології, недостатнє покриття інтернетом. Так, у Китаї тільки 28,7 % користувачів інтернет на 100 % населення, у Німеччині – 79 % , Японії – 78 %. США – 77 %. ЄС разом зі США лідирують у наукових дослідженнях і створенні технологій, маючи кожен по 39 % світового цитування наукових робіт, частка Китаю – 1 %, Росії – 1 %, Індії – 0,6 %. Г. Терборн також зазначає, що із 371 нобелівського лауреата 1946–2000 рр. у галузі природничих наук та економіки 59 % представляли американські інституції, 37 % – західноєвропейські і тільки 4 % – весь інший світ[20].

У відповідь на економічне зростання Китаю на Заході та в деяких азіатських країнах, зокрема Японії, сформувалася концепція «китайської загрози». Одним із її фундаторів вважається професор Національної академії оборони Японії Томохаде Мураї, який у свої статтях розглядає Китай як потенційного супротивника Японії. Цю думку підтримує також і американський політолог Аарон Фрідберг, який, розглядаючи перспективи розвитку багатополярної Азії, вважає, що Китай несе загрози азіатській системі безпеки через його швидке економічне зростання і внутрішні регіональні відмінності. Фрідберг також зазначає, що останніми роками посилюватиметься стратегічне суперництво Китаю і США за домінування в Східній Азії. Ряд дослідників для підтвердження цього концепту посилаються на роботи С. Хантінгтона, який зазначав, що конфлікти глобальної політики відбуватимуться між націями і групами різних цивілізацій. Але ці конфлікти будуть не культурно-ідеологічними, а військово-стратегічними, що сформується на основі конфуціансько-ісламського зв’язку, оскільки відбудеться посилення військової потужності Китаю та розповсюдження зброї масового знищення в ісламських країнах. Це «зіткнення цивілізацій» разом зі старим міфом про «жовту небез-

[20] Європа в глобальному світі: експертні та масові оцінки перспектив Європейського союзу (Europe in the Global World: Expert Appraisals and Public Opinion on Development of the European Union. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2913521

пеку» в Гантінгтона обґрунтовується розширенням військової потужності Піднебесної, що тільки підсилює загрозу.

Проте не всі дослідники підтримують цю концепцію. Так, Збігнев Бжезинський у своїх роботах підкреслив важливість американсько-китайських відносин, відкинувши ймовірність того, що комуністичний Китай, який переходить у стан олігархічного націоналізму й етатизму, тим самим обмежуючи свій можливий ідеологічний вплив на світ, зможе в найближчі десятиліття конкурувати зі США. Замість цього Бжезинський пропонує сприяти проведенню політики асиміляції Китаю в широку євразійську рівновагу й одночасно підвищенню ролі Китаю в глобальній системі міжнародних відносин. Отже, у розумінні Бжезинського, Китай не буде ні союзником, ні ворогом США, а тільки важливим учасником розвитку міжнародної системи. На думку З. Бжезинського, основою для зближення США та КНР має стати задекларована Пекіном концепція «мирного зростання» Китаю. Крім того, слід також згадати про нерозривний економічний зв'язок і навіть економічну залежність США і Китаю. Китай має можливість спричинити фінансовий колапс у США шляхом «скидання» американських боргових зобов'язань, а США – через відмову від імпорту з Китаю – викликати кризу китайської економіки.

Економічне та геополітичне зростання Китаю також стримує цілий ряд проблем, які потрібно вирішити. Це насамперед неповний перехід до ринкової економіки, надмірне державне втручання в економіку, в банківський сектор, відсутність верховенства права, порушення прав і свобод людини, велика залежність від експорту, сильне надлишкове кредитування і зростаючий борг, екологічні проблеми.

Аналізуючи позиції Китаю, потрібно зазначити, що його очільники підкреслюють миролюбну сутність Китаю і прагнення до добросусідських відносин з іншими країнами. Так, Голова КНР Сі Цзіньпін під час виступу на XIX з'їзді Комуністичної партії Китаю заявив: «Наш розвиток не несе загрозу для жодної держави. Якого б рівня розвитку не досяг Китай, він ніколи не буде претендувати на становище гегемона, ніколи не буде

проводити політику експансії»[21]. В умовах сучасних викликів керівництво КНР декларує свою готовність на основі п'яти принципів мирного співіснування (невтручання у внутрішні справи інших країн, мирного співіснування, взаємної поваги до територіальної цілісності та суверенітету, взаємного ненападу, рівності та взаємної вигоди) стимулювати формування нового типу міжнародних відносин, що базуються на взаємній повазі, рівності та справедливості. Китай закликає народи всіх країн колективними зусиллями будувати спільноту єдиної долі, створювати чистий та прекрасний світ, де панують мир, безпека, процвітання, відкритість та інклюзивність[22]. Піднебесна наголошує на необхідності поваги до різноманітності світових цивілізацій, виступає за те, щоб спільне існування різних цивілізацій, їхні взаємні обміни й навчання переважали почуття зверхності однієї цивілізації над іншою, викорінювали взаємне відсторонення й протистояння[23].

Відтак у цих умовах пильну увагу всього політичного світу прикуто до сучасного зовнішньополітичного курсу Китаю. Судячи по візитах лідерів Китаю в інші країни і лідерів інших країн у Китай, можна зробити висновок, що у зовнішньополітичній стратегії відбулися витончені зміни. Ці зміни вказують на особливості китайської дипломатії.

По-перше, як і раніше, серйозна увага приділяється відношенням з великими державами. Так, Сі Дзіньпін активно контактує з Росією, США, а прем'єр-міністр Лі Ке Чанг – з Індією, Німеччиною. Китай офіційно відвідав президент Франції.

По-друге, ще більший акцент робиться на збалансованому зовнішньополітичному курсі. Як відомо, китайська дипломатія

[21] Сі Цзіньпін: лідер великої держави в нову епоху. URL: http://ukrainian.cri.cn/841/2018/01/24/2s52660.htm

[22] Китай // Автор проэкта Чжоу Минвэй. Гл. ред. Чжоу Минвэй, Чжан Яньбинь, Хуан Юи. Пекин: Издательство литературы на иностранных языках. С. 101.

[23] Гончарук А. З. Роль і місце Китаю в сучасному світі (до 70-річчя китайської народної республіки). URL: http://sinologist.com.ua/goncharuk-z-/rol-mistse-kytayu-v-suchasnomu-sviti-70-richchya-kytajskoyi-narodnoyi-/respubliky/

завжди надавала чимале значення збалансованим відносинам, і при новій владі Сі Дзіньпіна цей курс отримав ще більший розвиток.

По-третє, у зв'язку зі зростанням ролі країн БРІКСа китайські керівники вже нанесли візит в три з п'яти країн організації – Росію, Індію та ПАР. Сьогодні на світовій арені БРІКС демонструє нові порядки і, цілком можливо, стане «платформою» для становлення Китаю як лідера.

По-четверте, Китай продовжує проявляти зовнішньополітичну активність стосовно сусідніх країн: Російської Федерації, Індії, Пакистану[24] [с. 60].

І нарешті, Китай зміцнює відносини з країнами, що розвиваються. Про це свідчить візит Сі Дзіньпіна в південно-африканські країни і країни Карибського басейну. Велика увага приділяється російському вектору, який спрямований на те, щоб спільно протистояти США і НАТО.

Крім того, Китай, згідно зі стратегією «Західного вектора», значну увагу приділяє західним країнам з метою розширення ринку збуту і залучення ресурсів. Чому на нинішньому етапі, як і раніше, велика увага приділяється Заходу – частково це пов'язано з тим, що в Південно-Східній і Північно-Східній Азії постійно проходять досить жорсткі зіткнення інтересів Китаю з США. Стратегію «Західний вектор», за великим рахунком, можна розділити на три напрямки:

Перший – розвиток північно-західної частини Китаю для зниження різниці в економічному розвитку і рівні життя населення зі східними регіонами, тим самим знижується ризик відділення (автономізації) північно-західної частини від КНР.

Другий – розвиток північно-західної частини Китаю дає можливість тісніше співпрацювати з такими оточуючими країнами, як Афганістан, Пакистан, середньоазіатські та близькосхідні країни. Як відомо, ці країни багаті корисними копалинами,

[24] Кан Ден Сик. Перемены в отношениях Китая и Северной Кореи / Кан Ден Сик // «European Journal of Law and Political Sciences» № 32016 (Австрия), 2016. С. 59–64.

а Китай є їх величезним споживачем. Геополітично Центральна Азія і Близький Схід є дуже важливими регіонами, і історія міжнародних відносин свідчить про те, що хто має вплив на ці регіони, той має великий вплив на Євразійський регіон. Крім того, поки в цьому регіоні вплив США не настільки сильний, як в інших регіонах. За минулі десять років Китай за допомогою Шанхайської угоди наростив у цьому регіоні свій вплив. Використовуючи переваги Шанхайської угоди, Китаю вдалося значно зміцнити свої позиції в Середній Азії, що, в свою чергу, дозволило значно знизити небезпеку виникнення національно-визвольного руху за відділення від Китаю національних меншин. Відомо, що національно-визвольний рух північно-західної частини Китаю тісно взаємопов'язаний з країнами Центральної Азії.

Третій – здійснення стратегії «Західний вектор» дає можливість значно убезпечити транспортний коридор доставки нафти в Китай. Китай хоче значно розширити співробітництво з країнами Африки і Південної Америки, що розвиваються. Стратегія дій щодо Росії і Індії також є частиною зазначеного вектора. В недалекому майбутньому Китай збирається залучити до Шанхайської угоди такі країни, як Індія, Пакистан, Іран. Як відомо, стратегія «Західний вектор» робить акцент на торгово-економічному співробітництві. Китай не випадково спрямовує свої зусилля на «Західний вектор», оскільки в Східній Азії через територіальні, історичні проблеми зберігаються напружені відносини з багатьма країнами: В'єтнамом, Філіппінами, Японією. Але відносини з Філіппінами з приходом до влади президента Дуарте можуть змінитися в кращу сторону. З низкою країн ASEAN відносини теж далеко не найкращі. Зміни зовнішньополітичного курсу Китаю можна охарактеризувати як результат пасивного, водночас і цілеспрямованого курсу активної дії. Зрозуміло й те, що Китаю сьогодні, крім стратегії «Західний вектор», одночасно необхідно вирішувати питання, які є в Східній і особливо в Північно-Східній Азії[25].

[25] Кан Ден Сик. Корейская проблема в контексте трансформаций мировой политической системы: монография. Киев: КНЛУ, 2017. 284 с.

Нині, коли в Європі спостерігається внутрішня криза, США не здатні виконувати роль світового жандарма, Росія відчуває величезні економічні труднощі, Японія переживає економічний спад, для Китаю з'являється хороший шанс для подальшого зростання і виходу на лідируючі позиції. При збереженні нинішньої динаміки через 10–15 років економічна міць Китаю може зрівнятися з США. Китай може по-справжньому стати G2. Без сумніву, у Китаю є свої проблеми – як внутрішні, так і зовнішні. Особливо великі побоювання у політиків викликають внутрішні проблеми, такі як соціальна і територіальна нерівність, дисбаланс у відносинах між центральним урядом і місцевими органами самоврядування, стан національних меншин, екологія, демократизація суспільства і так далі. Іншими словами, Китаю потрібно вирішити ще багато проблем, пов'язаних з реформами, і, звичайно, як і раніше залишається невирішеною проблема приєднання Тайваню.

Однією з ключових зовнішньополітичних стратегій Китаю є ідеологія під назвою «теорія примирення» (2005 р), автором якої є Ху Дзинь Тао. Вона передбачає мир і благополуччя в усьому світі, спільне процвітання і колективну безпеку. Звичайно, мета прекрасна і відповідає інтересам Китаю і інших країн світу. Однак здійснити таку грандіозну мрію одній країні важко, навіть якщо Китай стане наймогутнішою країною світу.

З точки зору теорії міжнародних відносин ця теорія ідеалістична. Але відомо, що здійснення ідеалів завжди базується на реальній дійсності. Відомо також і те, що міжнародні відносини базуються тільки на конкретних діях. Природно, така ідеалістична теорія обов'язково зіткнеться з суворою дійсністю. Китайська ідеалістична теорія міжнародних відносин є дилемою.

У світлі безупинно мінливих міжнародних відносин, які ставлять прагматичні завдання, Китаю доведеться підправити ідеалістичну концепцію. Але, на думку багатьох дослідників, не слід повністю відмовлятися від теорії, оскільки Китай на міжнародній арені проповідує справедливість і рівність. Потрібно занурити цю ідеологію в реальність. Такі події, як затоплення північнокорейського корвета «Чхонан», зіткнення Китаю і Японії

через острови Сенкаку, загострення відносин Китаю з країнами Північно-Східної Азії, загострення відносини з Тайванем, порушення прав людини в Гонконзі, говорять про те, що ідеалістична теорія Китаю зазнає невдачі. Головною причиною краху є відірваність від реальної дійсності.

Отже, можна зробити висновок, що ідеалістична теорія всесвітнього процвітання вимагає корегування, але ні в якому разі не повної відмови. Оскільки сьогодні відбувається перерозподіл сил на світовій арені, слід обрати конкретний стратегічний курс, заснований на прагматизмі з метою досягнення найбільшої користі для своєї країни. Досягнути мети «мирного співіснування» можна за допомогою співпраці, але ні в якому разі не через поступки або зневагу до національних інтересів. Яскравим прикладом є політика «сонячного променя» лауреата Нобелівської премії, президента Республіки Корея Кім Дже Дюна.

Якщо проаналізувати політику нинішнього уряду Китаю, то можна помітити, що всупереч припущенням більша увага приділяється внутрішній політиці, ніж зовнішній. На думку багатьох вчених, зараз Китай перебуває в стані кризи у зовнішній політиці. Адже відомо, що чим економічно потужнішою стає країна, тим менше союзників є на міжнародній арені. Тому щоб стати лідером, необхідно переглянути і прийняти нову зовнішньополітичну стратегію. Іншими словами, Китаю потрібно приділити серйозну увагу зовнішній політиці. Оскільки необхідно вирішити питання FTA з країнами ASEAN, спірні територіальні питання в басейні Південного моря і з Японією, а з країнами Європи – питання торгово-економічного співробітництва, співпраці із захисту оточуючого середовища, з науки і технології, культури, і, звичайно, з прав людини. Китаю необхідно поміняти думку європейців.

Пекін на основі принципів рівності і співробітництва повинен розробити чітку стратегію відносин з іншими країнами і насамперед з США, але при цьому має керуватися інтересами досягнення вигоди для обох країн. І при цьому спільно нести відповідальність за найважчі міжнародні події.

Така стратегія набагато ослабить тиск США на Китай. У відносинах з Росією слід дотримуватися союзних планів і зосередити увагу на розширенні торгово-економічних відносин. Щодо країн Африки і Південної Америки, де зосереджена найбільша кількість «третіх країн», Китаю потрібно розробити зовнішньополітичний курс, заснований на наданні різної допомоги для розвитку цих регіонів. Одними зі складних відносин, як і раніше, залишаються відносини з Японією. Тут не варто загострювати взаємини через спірні територіальні питання, але обов'язково потрібно взяти в свої руки ініціативу в стосунках Китай – Японія. Як кажуть китайці, «не можна впасти в яму, яку викопав Токіо». Щодо Корейського півострова – добиватися денуклеаризації. Для цього необхідно наполегливо вимагати, щоб Кім Чен Ін відмовився від ядерної зброї, став на шлях нормального розвитку і одночасно з РК спільно і цілеспрямовано вів Корейський півострів до об'єднання під егідою Південної Кореї, що на сьогодні є для Китаю найбільш вигідним.

Природно, південнокорейсько-китайські відносини дуже важливі для обох країн. Минуло вже більше 10 років активного розвитку торгово-економічного співробітництва, активно відбувається процес обміну культурними візитами. Однак перед обома країнами стоїть завдання спільного вирішення північнокорейського питання. Відбулися візити глав обох країн. Глава Китаю Сі Дзіньпін після приходу до влади висунув проєкт під назвою «Китайськая мрія», що означає – перетворити Китай у мрію для всіх, щоб весь світ теж поділяв мрію Китаю. І, звичайно, для РК, яка є досить важливим стратегічним сусідом Китаю. Важливим є те, яку стратегію вибере Сі Дзіньпін і Лі Ке Чанг.

Не секрет, що китайське суспільство покладає великі надії на 18-го за рахунком керівника Китаю. Китайці показали, що є реформаторами і досягли чималих успіхів, але поки що, на думку багатьох дослідників, не дійшли до того рівня, якого від них очікували. Вважається, що у керівників Китаю ще є 5–10 років для реалізації грандіозних стратегічних планів. Якщо за цей так званий «випробувальний період» не буде різких змін, то не виключений і варіант зростання соціального незадоволення. Тому вкрай

важливо, яку політику і стратегію застосує уряд Сі Дзіньпіна – Лі Ке Чанга. За твердженням Донг Ві Вона[26], перед урядом Китаю стоїть ряд проблем, які необхідно вирішити протягом декількох років:

– по-перше, вирішення конфлікту між тиском через економічний спад і властивими для уряду прагненнями до політичного успіху;

– по-друге, врегулювання питання екології, яке виявилося набагато складнішим, ніж припускали, в іншому випадку це може призвести до вибуху;

– по-третє, через збільшення різниці в розподілі доходів посилюється різниця між бідними і багатими, що теж може призвести до соціального вибуху;

– по-четверте, непомірно висока ціна на житло різко охолоджує запал молоді займатися підприємництвом і заважає просуватися до «китайської мрії».

Ці проблеми – далеко не повний список тих, які належить вирішити уряду Сі Дзіньпіна – Лі Ке Чанга[27].

На думку багатьох дослідників і політиків, одним із головних заходів, які повинні прийняти нинішні керівники Китаю, є прискорення процесу руху за поліпшення і перегляд відносин між компартією і армією, іншими словами, створення тісних зв'язків між ними. Крім цих завдань, стратегія руху за поліпшення включає ще два моменти. Одним із них є боротьба з корупцією. Другий момент – це удосконалення виконавчих органів, системи компартії Китаю і уряду.

Одним із важливих стратегічних завдань нинішніх правителів Китаю є зниження напруженості в регіоні Південно-Китайського моря. Якщо в вирішенні проблеми Корейського півострова (Північнокорейське питання) Китай відіграє важливу роль, але є стороннім спостерігачем, то в вирішенні проблем регіону Південно-Китайського моря Китай є зацікавленою особою.

[26] 덩위원, 장기표, 한반도의 통일과 중국, – 서울: 2013. P. 90.

[27] Кан Ден Сик. Корейская проблема в контексте трансформаций мировой политической системы: монография. Киев: КНЛУ, 2017. 284 с.

Вирішення проблеми регіону Південно-Китайського моря включає важливу частину національного інтересу. Оскільки зацікавлені сторони також добре розуміють, наскільки це важливо з точки зору національних інтересів, вирішення цього питання для Китаю буде не простим. Проблема ще посилюється тому, що, по-перше, відносини з країнами ASEAN, які розташовані навколо Південно-Китайського моря, а по-друге, тут проходять морські транспортні магістралі і добувають нафту.

Китай, який претендує на лідируючі позиції в світовому співтоваристві, конфліктує з оточуючими невеликими державами. Все це свідчить про гостроту і складність проблеми. Звичайно, та ситуація, яка склалася сьогодні в регіоні Південно-Китайського моря, – результат недостатнього вживання заходів з боку Китаю. Нині для вирішення протистояння в цьому регіоні багато організацій працюють над способом вирішення протистояння. Нещодавно гонконгські дослідники запропонували варіант вирішення проблеми, який полягає в такому: застосувати стосовно Філіппін санкції, а з В'єтнамом співпрацювати для розвитку регіону Південно-Китайського моря. Іншими словами – вирішити проблему не військовим, а економічним шляхом, поєднуючи розробки і розвиток для досягнення успіху. А з другого – таким чином можна покарати Філіппіни, тим самим показавши всьому світу, що не варто конфліктувати з Китаєм.

Об'єктивно вирішення південно-китайських проблем має багато труднощів: по-перше, Китай проголошує зовнішньополітичну стратегію мирного вирішення питання. По-друге, сьогодні для Китаю вирішення внутрішніх проблем стоїть на першому місці. По-третє, хоча військова міць Китаю значно зросла, в разі виникнення воєнного конфлікту необхідна і військово-морська міць, яка поки у Китаю недостатня. По-четверте, оскільки конфліктуючі країни є членами країн ASEAN, то Китаю доведеться конфліктувати з усіма країнами цієї організації, що не входить у його плани. По-п'яте, варто врахувати вплив зовнішніх сил, наприклад США, які зробили Філіппіни базою протистояння з Китаєм.

У вирішенні проблем Північно-Китайського моря Китаю не варто поспішати, але і не потрібно бути пасивним. Звичайно,

Китаю хочеться швидко вирішити цю проблему, але, з огляду на той факт, що тут переплетені інтереси різних країн і Китай ще недостатньо сильний, слід почекати. Це не означає, що вирішення цієї проблеми потрібно затягувати надовго. Тут необхідна ретельна розробка життєздатної стратегії. І при цьому не слід забувати, що головна причина конфлікту – виявлення нафтових покладів і безпека морського шляху, що з'єднує Тихий та Індійський океани. Однозначно зрозуміло, що такі країни, як Малайзія, В'єтнам нізащо не відмовляться від нафтових родовищ. Китаю слід продумати таку стратегію, щоб було вигідно обом сторонам, при цьому забезпечивши безпеку морських перевезень і прийнявши на себе основну частку фінансових витрат.

Також необхідно нарощувати військово-морську міць – не для ведення бойових дій, а для значного поліпшення своїх позицій. Отже, для вирішення конфліктної ситуації в Південно-Китайському морі потрібні конкретні стратегічні шляхи вирішення і прагнення. На думку китайського політичного і партійного діяча Донг Ві Вона, в конкретній стратегії щодо вирішення конфліктної ситуації на Південно-Китайському морі повинні міститися чотири компоненти.

Потрібно заново переглянути правила взаємовідносин з країнами регіону Південно-Китайського моря. В офіційній формі викласти принципи, що стосуються цієї проблеми, а також позиції, вимоги та інтереси з детальними їх описами. Не секрет, що Китай має схильність до принципових рішень щодо суверенних держав і в територіальних конфліктах. Природно, принципи дуже важливі, але не менш важливо знайти методи і способи конкретизації цих принципів і позицій, а також і правильно їх пред'явити. І якщо в територіальному конфлікті за право власності на Південно-Китайському морі не буде достатньої аргументації на користь Китаю, то це може принести тільки шкоду. Останнім часом багато країн намагається вирішити спірні питання на засадах законності. Тому Китаю теж дуже важливо законно аргументувати свої претензії і підстави. Якщо неможливий перегляд законів і правил, то, як мінімум, через офіційну заяву слід оголосити міжнародній спільноті свої позиції. Тільки

так можна буде уникнути зіткнень і перейти до обговорення, або до взаємних поступків.

Створити адміністративну систему реформ і розвитку регіону Південно-Китайського моря. У цьому плані доречним є будівництво нового міста Саньшай.

Спільно з оточуючими країнами цього регіону забезпечити безпеку судноплавства в Південно-Китайському морі. Як відомо, останнім часом розгорівся конфлікт у зв'язку з виявленням величезних запасів нафти і безпеки судноплавства, оскільки цей район з'єднує Індійский і Тихий океани. Ні одна країна (Малайзія, В'єтнам) не поступляться своєю вигодою, і в такій ситуації необхідно або шукати компроміси, що задовольняють усі сторони, або використовувати силовий шлях.

Щодо безпеки судноплавства, слід зазначити, що в цьому питанні необхідно спільно розробити конкретні заходи, при цьому кожна країна повинна внести свій вклад. Але саме Китай повинен понести найбільше навантаження і зіграти ключову роль у практичному здійсненні проєкту.

У вирішенні цього питання велику роль може відіграти нарощення військово-морських і повітряних сил. Це не говорить про те, що Китай захоче вирішити питання тільки військовим шляхом, але зможе значно полегшити його вирішення. Отже, щоб розрядити обстановку в регіоні, одночасно необхідні і прагнення, і план практичного втілення.

І Китай реалізує вже ряд заходів щодо гармонізації ситуації в цьому регіоні. Так, нещодавно прем'єр-міністр КНР Лі Кецян заявив про те, що вже ведуть переговори із державами Південно-Східної Азії щодо кодексу поведінки в Південно-Китайському морі. В результаті перемовин буде вироблений документ, який визначить основні параметри взаємодії в цій частині світового океану, яка є ареною протиріч між прибережними країнами. Переговори мають завершитися протягом трьох наступних років[28].

[28] Проблема Південно-Китайського моря: Пекін зробив важливу заяву. URL: https://glavcom.ua/world/observe/problema-pivdenno-kitayskogo-morya-pekin-zrobiv-vazhlivu-zayavu-544366.html

Зазначені фактори свідчать про те, що у Китаї є ряд внутрішніх і зовнішніх проблем. Хоча до цього часу більше уваги приділялось внутрішнім, але у зв'язку з претендуванням на роль лідера світового суспільства Китаю потрібно більше уваги приділяти зовнішньополітичним питанням.

Однією з важливих зовнішньополітичних завдань для Китаю залишається вирішення проблеми Корейського півострова. Корея, за припущеннями багатьох дослідників, давно вже повинна була воз'єднаною, особливо після закінчення періоду «холодної війни», але до цього часу залишається розділеною. Більше того, над нею нависла загроза ядерної війни. Природно, в цьому питанні бачиться велика частка провини Північної і Південної Кореї, але є і провина оточуючих держав. США, Росія, Китай і Японія були або проти об'єднання, або мало зацікавлені в цьому.

Останнім часом через ракетно-ядерну проблему Північної Кореї почали змінюватися погляди оточуючих великих держав, особливо Китаю, на об'єднання Кореї, що надихає корейців. Є вагомі причини: Китаю набагато вигідніше мати справу з без'ядерним Корейським півостровом, ніж підтримувати Північну Корею, яка володіє ядерною зброєю. Наявність північнокорейського ракетно-ядерного потенціалу є не тільки загрозою для безпеки Китаю і всієї ПСА, а й гальмує економічний розвиток північно-східної частини Китаю. Тому неприпустимим фактором вважається наявність ядерного арсеналу Північної Кореї, виходом із ситуації може бути тільки підтримка об'єднання Кореї під егідою Південної Кореї. Китай офіційно про це не оголосив, але можна припустити, що по-іншому він не зможе виступити. Деякі китайські функціонери вже говорять про це. Так, заступник редактора центрального органу компартії Китаю Донг Ві Он в англомовній статті «Times» написав, що Китай повинен відмовитися від протегування Північної Кореї. З цього вислову вже можна припустити про позицію уряду Китаю щодо Північної Кореї. У цій статті Донг зазначив п'ять причин, за якими Китай повинен відмовитися від Північної Кореї і активно приєднатися до процесу об'єднання Кореї. Донг підкреслив неуникність такого кроку з боку Китаю, тому що об'єднання Кореї під егідою Південної

Кореї відповідає національним інтересам Китаю. Що це означає? Це означає, що Китай повинен припинити допомогу Північній Кореї. Крім того, не тільки з боку Китаю, але і США, Росії, Японії: за різними джерелами ймовірність підтримки процесу об'єднання Кореї зросла. Це досить хороший шанс для корейського народу. Неефективність соціалістичної системи, закритість північнокорейського режиму і внаслідок чого економічна криза – все це призведе до труднощів підтримки режиму, тому Північна Корея за рахунок ядерної зброї хоче подолати ситуацію. Але абсолютно зрозуміло, що саме через розробку ракетно-ядерного озброєння економіка Кореї страждає ще сильніше і посилюється міжнародна ізоляція, підтримувати режим стає все важче. Об'єднання Корейського півострова може вирішити всі ці проблеми. Міжнародні умови для цього складаються достатньо позитивно. Для кардинального вирішення північнокорейської ядерної кризи необхідне об'єднання Кореї[29].

До сьогодні багато політиків не вірили в возз'єднання – не через те, що не хотіли, а через те, що великі держави, оточуючі Корею, були налаштовані проти, особливо Китай, який підтримував Північну Корею. Однак зараз відносини великих країн змінилися, думка корейського народу теж змінюється. Сьогодні вигідний для Китаю момент, щоб відмовитися від Північної Кореї і підтримати об'єднання країни під егідою Південної Кореї. Минуло вже більше 70 років після розколу і більше 60 після укладення перемир'я, тому далі нікуди відкладати возз'єднання, більше не можна залишати в такому положенні народ Північної Кореї, який став заручником ситуації. Об'єднання для корейців – це не тільки піднесення національного духу, це і мир у Північно-Східній Азії, і, більше того, мир і процвітання всієї Земної кулі. В епоху Азіатсько-Тихоокеанської ери об'єднання необхідне для будівництва мирної, демократичної, процвітаючої і зразкової держави. Багато хто говорить, що досить вже мріяти. Для того щоб мрія стала реальністю, необхідно національне возз'єднання

[29] Кан Ден Сік. Еволюція політики КНР щодо Кореї. Східний світ. 2008. № 3. С. 127–131. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/SkhS_2008_3_13

зробити першочерговим завданням і цілеспрямовано до нього йти. Треба запропонувати ретельно розроблений план об'єднання Північної Кореї і створити спільний стабільний інституційний механізм просування процесу об'єднання. Звичайно, у цьому питанні необхідна підтримка і співпраця оточуючих великих країн.

Також необхідно переконати песимістів, які бояться наслідків об'єднання і великих витрат. Адже витрати, пов'язані з поділом, набагато вищі, а витрати задля об'єднання – це, врешті-решт, інвестиції в майбутнє.

Уряд Південної Кореї має співпрацювати не тільки з оточуючими великими державами, а й з усім світом, зокрема і ООН, оприлюднити стратегії об'єднання і отримати підтримку і співробітництво. Необхідно також переконати навколишні великі держави, щоб вони підтримали об'єднання, аргументуючи тим, що Корейський півострів стане суверенним, нейтральним, процвітаючим і мирним.

Необхідно зробити так, щоб весь народ, у тому числі і народ Північної Кореї, виступив за рух об'єднання Кореї. Тут доречно згадати об'єднання Німеччини. Воно відбулося швидко не тільки тому, що була обрана правильна східна стратегія ФРН, але і підтримка оточуючих великих держав і, звичайно, бажання і готовність до змін німців ГДР. Цей фактор відіграв важливу роль.

Режиму Північної Кореї не треба йти до згубного кінця, а, згідно з волею народу, взяти участь в об'єднанні нації. Північнокорейська ракетно-ядерна проблема, з одного боку, несе загрозу війни, а з другого, є прекрасним шансом до національного возз'єднання. Адже відомо, що криза може стати шансом, як і шанс може перетворитися в кризу. Якщо зараз не скористатися наданим шансом, то розкол може зміцнитися і стати національним лихом. Не можна упускати такий історичний шанс. Корейцям необхідно докласти всенародні зусилля для досягнення довгоочікуваної мрії.

Відтак слід констатувати, що зовнішньополітична стратегія Китаю спрямована на реалізацію концепції «мирного зростання» Китаю та налагодження добросусідських відносин з країнами світу. Очільники Китаю підкреслюють миролюбну сутність Китаю.

В умовах сучасних викликів керівництво КНР декларує свою готовність на основі п'яти принципів мирного співіснування (невтручання у внутрішні справи інших країн, мирного співіснування, взаємної поваги до територіальної цілісності та суверенітету, взаємного ненападу, рівності та взаємної вигоди) стимулювати формування нового типу міжнародних відносин, що базуються на взаємній повазі, рівності та справедливості. Китай закликає народи всіх країн колективними зусиллями будувати спільноту єдиної долі, наголошує на необхідності поваги до різноманітності світових цивілізацій, виступає за те, щоб спільне існування різних цивілізацій, їхні взаємні обміни й навчання переважали почуття зверхності однієї цивілізації над іншою, викорінювали взаємне відсторонення й протистояння. Особливу увагу Китай приділяє країнам Південно-Східної Азії. Основним партнером КНР у Південно-Східній Азії є Індія. Незважаючи на суперництво за вплив у регіоні та наявність окремих територіальних проблем, обидві країни не припиняють послідовно розвивати свої зв'язки у торговельно-економічній галузі.

Щодо китайсько-українських відносин, то Китай завжди дотримувався принципів добросусідських та взаємовигідних відносин з Україною. Потрібно згадати, що КНР стала першою серед ядерних держав, які під час відмови України від третього у світі ядерного потенціалу надали нам гарантії суверенітету, територіальної цілісності та незастосування проти України сили чи погрози силою. Сьогодні Китай входить у десятку країн – найбільших торговельних партнерів України. Найбільше Україна експортує в Китай продовольство. На початку листопада 2016 р. посол КНР в Україні озвучив на Першому міжнародному українському форумі Шовкового шляху 2016 – Ukraine Silk Road Forum – пропозиції щодо створення зони вільної торгівлі між двома країнами. Подібна ініціатива потребує зваженого оцінювання з позиції національних інтересів України та перспектив забезпечення економічної безпеки. Тут існують певні ризики, оскільки створення ЗВТ з Китаєм може значно ускладнити практичну реалізацію ЗВТ України з ЄС, тому що у прийнятій у 2006 р. стратегії розвитку зовнішньої торгівлі ЄС було наголошено на необхідності підписання

угод про ЗВТ з багатьма країнами Південно-Східної Азії, крім Китаю. Розрахунки, здійснені європейськими дослідниками, показали, що наслідком укладання ЗВТ буде зростання ВВП Китаю у 2030 на 1,16–1,87 %, водночас як ВВП ЄС може за вказаний період зрости на 0,43–0,76 %[30]. Потрібно прорахувати вплив ЗВТ із Китаєм на стосунки України з США, які є нашим стратегічним партнером і не зацікавлені у посиленні впливу Китаю на Україну. Зокрема останнім часом активно обговорюється придбання Китаєм 50 % акцій «Мотор Січ». Китайська компанія спочатку придбала ці акції, а потім РНБО наклало на них санкції і справа вирішувалася у суді. В подальшому Шевченківський районний суд Києва за поданням СБУ ухвалив рішення про накладання арешту на цілісний майновий комплекс та 100 % акцій АТ «Мотор Січ» та передачу його в управління Національному агентству України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

Це значно послабило інтерес Китаю до України, китайський уряд направив Міністерству закордонних справ України ноту протесту. Хоча США, звичайно, вітало ці кроки української влади. З цього приводу радник Президента США Джон Болтон зазначив, що ця справа несе значні ризики, оскільки, на його думку, Китай веде нечесну гру в США і краде військові технології[31].

Україні також запропонували долучитися до стратегічної ініціативи КНР «Економічний пояс Шовкового шляху», метою якого є створення спільного простору розвитку, який поєднує всі держави континенту, що лежать між Китаєм та Європою. Сукупні інвестиції в межах «Одного поясу, одного шляху» оцінюються в колосальні суми: від 2 до 3,5 трильйонів доларів. Згодом така концепція була доповнена ідеєю щодо створення «Морського шовкового шляху XXI століття», який охоплює континент морем

[30] Tomorrow's Silk Road: Assessing an EU-China Free Trade Agreement. Executive Summary April 2016. The Centre for European Policy Studies (CEPS). P. 29.

[31] США рассчитывают, что «Мотор Сич» не продадут Китаю: есть другие покупатели. URL: https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/12/26/7104618/

і має на меті розвиток берегової інфраструктури задля посилення торгівлі між Азією, Європою, Африкою та іншими регіонами світу[32]. Потрібно зазначити, що концепт «Один пояс, один шлях» є не тільки економічною програмою, а й світоглядною концепцією, спрямованою на те, щоб людство зрозуміло зв'язок і взаємну залежність усіх країн, відійшло від ворожнечі та змогло згуртуватися навколо спільних ідей розвитку і мирного співробітництва.

На початку грудня 2017 року Україна і Китай підписали дорожню карту щодо реалізації ініціатив «Економічний пояс Великого шовкового шляху» і «Морський шовковий шлях», покликаних посилити економічне співробітництво між Європою і Азією. Посол КНР в Україні Вей Ду вказав на те, що цей проєкт немислимий без України. Проєкти в рамках «Шовкового шляху» в перспективі можуть дозволити Україні обійти транзитні обмеження Росії в країни Середньої Азії. Українські урядовці підтримують ці ініціативи. За словами ексвіцепрем'єр-міністра України Степан Кубіва, обсяг торгівлі між Китаєм і Україною повинен бути 10 мільярдів доларів.

$7 млрд Китай готовий вкласти в українські проєкти, серед яких:

- інфраструктура, зокрема портова, а також міст у Кременчузі;
- дорога Одеса-Миколаїв;
- велика окружна дорога навколо Києва на умовах концесії;
- гілка метро у Києві;
- аграрний сектор, включно з інноваційними проєктами «smart farming»;
- енергетика та енергоефективність тощо.

Китайські банкіри також зацікавилися Україною. У кінці 2016 року китайська товарна біржа Bohai Commodity Exchange Co. (BOCE) з річним бюджетом 1 трлн доларів здійснила купівлю Українського банку реконструкції і розвитку, що повинно стати

[32] Гончарук А. З. Роль і місце Китаю в сучасному світі (до 70-річчя Китайської Народної Республіки). URL: http://sinologist.com.ua/goncharuk-/z-rol-mistse-kytayu-v-suchasnomu-sviti-70-richchya-kytajskoyi-narodnoyi-/respubliky/

першою ластівкою економічної експансії Китаю в нашій країні в рамках реалізації державної програми «Один пояс, один шлях», яка передбачає виділення $1 трлн китайських інвестицій в 60 країн світу для відновлення «Великого шовкового шляху». Банк буде вкладати кошти в АПК, машинобудування, інфраструктурне будівництво, розробку корисних копалин, створення нових банків і бірж, що буде сприяти залученню інвестицій в Україну. Корпорація ядерної промисловості Китаю і український концерн «Ядерне паливо» обговорюють інвестиції в сумі $600 млн на добування урану в Кіровоградській області.

3.4. Зростання геополітичної ролі Індії

Дедалі сильнішим гравцем на геополітичній мапі Азії стає Індія з п'ятитисячолітньою історією, яка демонструє сьогодні світовій спільноті свій значний економічний потенціал та безпосередньо впливає на регіональну та світову політику. Сучасна Індія – провідний лідер у південноазіатському регіоні; належить до десяти держав, які розвиваються найшвидше; і за макроекономічними показниками займає у світі четверте місце після США, Китаю та Японії. ВВП Індії становить сьогодні $10,505.28 трлн. Сьогодні індійська економіка одна з найбільш швидкозростаючих у світі. Звичайно, поширення коронавірусної інфекції її загальмувало, проте її потенціал й надалі зберігається. Індія володіє складною структурою економіки, в рамках якої поєднуються як традиційні, так і сучасні її елементи. У країні завершується перехід від економіки автарктичного типу до відкритої ринкової економіки, інтегрованої в світовий ринок.

Це потужна космічна держава, яка має одну з найбільших армій у світі і власну ядерну зброю. Відомим на весь світ є також Боллівуд, на якому знімається близько 1 000 фільмів у рік. Індійські фільми були досить популярні у Радянському Союзі. Останніми роками індійські фільми почали зніматися також і в Україні.

Індія одна з потужних фармацевтичних кран світу, вона виробляє близько 10 % загальносвітової фармацевтичної продукції.

Фармацевтичну продукцію експортують у більше ніж 200 держав світу, в тому числі й в США та країни ЄС. Саме в Індії розташована найбільша за межами США кількість сертифікованих фармацевтичних компаній.

Потрібно зазначити, що потужний розвиток економіки Індії розпочався ще на початку 90-х. Відбувся ряд реформ у різних галузях суспільного життя, було здійснено реформування підприємств державного сектору економіки, проведено лібералізацію торгівлі та інвестицій, «сільську індустріалізацію», забезпечено зменшення бюрократичного контролю. Уже на початку 2000-х продукція більшості індійських промислових підприємств відповідала світовим стандартам.

До основних конкурентних переваг економіки Індії відносять:

– молоде населення і високу чисельність працездатного населення;

– швидку інтеграцію національної економіки у світовий ринок;

– високу частку працездатного населення, яка володіє англійською мовою;

– високий рівень інвестування в економіку.

Але в індійській економіці є і недоліки, а саме: високий рівень бідності населення, низький рівень розвитку інфраструктури, відсутність якісного рівня освіти в сільських районах, внаслідок дефіциту бюджету – недофінансування державою сектору освіти й охорони здоров’я, дискримінація щодо жіночої половини населення. Індійська економіка розвинена досить нерівномірно, в її структурі присутні диспропорції між чисельністю працівників, зайнятих в окремих секторах економіки, і обсягами виробленого в них ВВП. Так, структура ВВП включає в себе три великих сектори: послуги, промисловість і сільське господарство. В останні роки саме сектор послуг Індії стрімко розвивається. До основних галузей сектору послуг, які демонструють найбільше зростання і оцінюються іншими країнами як досить перспективні, відносять: ІТ-послуги та ІКТ (інформаційні послуги, розробка ПЗ, інтеграційні інформаційні системи, інтернет-

послуги, інформаційна безпека і цифровий контент); фінансові послуги (розвиток мікропідприємств, наукові інновації, транскордонні операції, онлайн-торгівля, розробка нових фінансових моделей). Вклади ІТ-компаній у Бангалорі, Трівандруме і Ченнаї перевищують позначки в 9 % від ВВП. Ключовим елементом цього сектору є мережа технопарків, діяльність яких спрямована на розвиток високотехнологічного експорту. Сьогодні Індія – це країна високих технологій. А це – імідж Індії на міжнародній арені. На весь світ є відомим Бангалор – Кремнієва долина Індії. Відомі індійські ІТ-гіганти Infosys, TCS, Tech Mahindra відкрили свої офіси в інших країнах. Частина індійських фахівців працюють у всесвітньо відомих компаніях Microsoft (36 %), NASA (32 %). В Індії активно розвиваються також біотехнології. На розвиток індійських стартапів у галузі біотехнологічних препаратів було залучено інвестицій на суму 2,8 мільярда доларів.

Науково-технологічна революція, що відбувалася в Індії, повинна була також змінити світогляд, стереотипи мислення мільярдної нації, оскільки до цього часу тут існує кастова система, досить сильними є різні релігійні забобони. Навіть сьогодні час від часу в деяких індійських провінціях відбувається саті – релігійне самогубство дружини після смерті чоловіка, оскільки індуїсти вважають, що жінка повинна супроводжувати чоловіка і в іншому світі. Відомий індійський політик Абдул Калам зазначив: «Кожен індієць має відчувати власну відповідальність за подальшу долю рідної країни. Недостатньо сказати “моя Індія велика”, слід зробити щось для зростання її величі».

Індія має також потужну транспортну галузь. Зокрема, вона входить до першої п’ятірки держав світу за довжиною залізниць. Тут активно розвивається відновлювальна енергетика. У багатьох містах вуличні ліхтарі працюють на сонячних батареях чи отримують електроенергію з вітряків.

Сектор промисловості також відіграє важливу роль у структурі ВВП Індії. Оголошена прем’єр-міністром Нарендра Моді кампанія Make in India повинна перетворити Індію в світовий виробничий цех. «Я говорю світу: робіть в Індії! Продавайте де завгодно, але робіть тут! У нас є для цього і майстерність,

і талант! Ця країна – ваша. Немає ніякої необхідності їхати звідси. Ми хочемо, щоб індійські компанії перетворилися в компанії транснаціональні! » – заявив прем'єр.

За задумом програма Make in India допоможе перетворити країну в одну з лідируючих світових промислових держав. Досягти цієї мети уряд передбачає за рахунок залучення інвестицій у 25 ключових галузей економіки. Вихідним пунктом усіх концептуальних побудов індійських економічних стратегів залишається прихильність Індії ідеї неприєднання, яка в нових умовах трансформується в поняття «стратегічна автономність». Необхідність цієї трансформації пояснюється новими можливостями, що виникли у зв'язку з вибуховим зростанням економічного потенціалу країни, а також зміною міжнародної обстановки.

Індія має значний демографічний потенціал. У ній проживає 1 мільярд 210 мільйонів осіб (за переписом 2011 року), а це близько 20 % усього населення планети. За офіційними даними, безробіття на 2018 рік становить 5 %, проте, за даними експертів, її показники значно перевищують позначку 10 %, перш за все, за рахунок прихованого безробіття та неповної зайнятості. Слід зазначити, що демографи прогнозують зростання молодого населення Індії і через 5–7 років в Індії буде проживати третина жителів Індії у віці від 15 до 34 років і населення країни має всі шанси стати наймолодшим у світі. Міжнародні консалтингові та аудиторські компанії KPMG прогнозують, що саме в Індії проживатиме чверть населення планети працездатного віку. Істотною перевагою Індії є висока чисельність працездатного населення: у 2016 р. вона перевищила 500 млн осіб, що відповідає другому місцю в світі. Основна мета, яку Індія бачить сьогодні, це підтримка високих темпів економічного зростання і модернізація економіки, що дозволить у майбутньому вирішити численні проблеми, що стоять перед країною, серед яких – створення робочих місць і усунення крайньої бідності.

Як відомо, Індія – це найбільша демократична державу в світі. Хоча багато демократичних інститутів, як наприклад парламент, родом із Великобританії, проте ряд демократичних традицій мають також і індійське коріння. Ще в епоху Вед в Індії

існував інститут асамблеї, учасники якого обирали царя. Громадська асоціація, яка несла відповідальність за управління столицею, називалася міською радою. На нижньому рівні управлінські функції належали сільським радам. Для вирішення нагальних проблем скликалися сходи. Про традиції їх проведення йшлося ще в Ведах. Багато з названих інститутів збереглися і до сьогодні, зазнавши лише змін, які відповідають сучасним потребам. За словами відомого політолога Уілла Дьюрант, Індія – це прабатьківщина демократії. Форма правління залежить насамперед від міцності традиції загального виборчого права. Великобританії знадобилося більше ніж сто років для того, щоб ввести його. Однак Конституція Індії одразу надала таке право всім громадянам держави.

Звичайно, це був ризикований крок, якщо врахувати, що величезна кількість людей жила під гнітом відсталості, злиднів і неписьменності. Але це був також і акт довіри. Індійський виборець виправдав довіру: на всіх виборах, які проводилися в державі, він демонстрував виключно політичну зрілість і високий рівень правової свідомості. Індія також здійснила ряд заходів, які були спрямовані на вдосконалення своїх інститутів. Наприклад, був знижений віковий ценз виборців з 21 до 18 років, щоб розширити участь молоді у виборах. Серед обговорюваних заходів – зменшення розмірів виборчих округів. Так як розширення кількості депутатських місць у Народній палаті на сьогодні є проблематичним, необхідно, ймовірно, провести реорганізацію, яка забезпечила б представництво за общинними, мовними та іншими ознаками і дозволила депутатам парламенту підтримувати більш тісні зв’язки з виборцями. Досі у великих штатах їм це не завжди вдавалося. Децентралізація влади – це ще одна з проблем, якою протягом тривалого часу займається уряд Індії.

Водночас, незважаючи на успіхи в структуруванні внутрішньополітичного життя, Індія – країна, в якій процвітає бідність. За останні роки умови життя в найбідніших регіонах країн, що розвиваються, не покращали, а навпаки, погіршилися: у 2018 році в країнах, що розвиваються в умовах глибокої бідності, жило близько 2 млрд осіб – приблизно чверть світового

населення. Приблизно половина з них припадає на Південну Азію. Крайні форми бідності характерні в основному для сільських районів, хоча багато бідних людей живе і в містах. Низька тривалість життя, неякісне і недостатнє харчування, відсутність освіти і важкі житлові умови – найактуальніші проблеми в сільській місцевості. Велика частина бідняків припадає на райони, де не вистачає орних земель, часті посухи і повені, продуктивність сільськогосподарської праці низька. Жінки зазвичай перебувають у більш несприятливому становищі ніж чоловіки, оскільки стикаються з економічними та релігійно-культурними проблемами, які невідомі навіть знедоленим чоловікам. Тривалість їх робочого дня, як правило, довша, а заробітки нижчі.

За останніми даними в Індії третина населення проживає за межею бідності. Це третина домогосподарств, які ще до 2011 року не мали електропостачання, а дві третини – страждали від постійних відімкнень електрики. Проте потрібно зазначити, що поступово в Індії зростає відсоток заможних людей та середній клас. Нині в країні 300–400 мільйонів осіб, які живуть на рівні американського середнього класу. Це високоосвічені мешканці, які говорять кількома мовами та є недорогими фахівцями. Вже сьогодні Індія – найбільша у світі нація, яка розмовляє англійською. Збільшується також і кількість заможних жителів Індії. Якщо в 2008–2009 роках в Індії було 84 тисячі таких власників, то на сьогодні їх кількість майже подвоїлася. Це найбільший приріст з усіх країн.

Автори доповіді «Глобальні тенденції – 2030: альтернативні світи» прийшли до висновку про те, що в країнах, що розвиваються, розміри середнього класу збільшаться як в процентному співвідношенні, так і в абсолютному. Відповідно, зміниться і структура глобального споживання: якщо зараз за рівнем глобального споживання товарів і послуг лідирують середні класи Сполучених Штатів Америки, Європейського Союзу та Японії, то в майбутньому картина стане прямо протилежною – на частку ЄС і США залишиться всього близько 15 % світового споживання; Індія, Китай та інші азіатські країни стануть споживати більше 70 % вироблених у світі товарів і

послуг. При цьому в довгостроковій перспективі Індія може навіть обігнати Китай.

Як вже зазначали, що в зовнішньополітичній сфері Індія керується ідеєю «стратегічної автономності»[33]. До своїх головних зовнішньополітичних інтересів, які визначаються завданнями економічного розвитку країни, Індія відносить забезпечення доступу до енергетичних і сировинних ресурсів, захист інтересів мільйонів індійських громадян, які працюють за кордоном; підтримання свободи морського судноплавства, захист індійських зарубіжних інвестицій, забезпечення свободи торгівлі. У новій міжнародній обстановці на місце колишньої концепції неприєднання, метою якої було прагнення не втягнутися в протиборство двох наддержав, прийшла політика продуманого використання складної системи коаліцій і домовленостей в умовах, коли нові наддержави – США і Китай – навряд чи будуть здатні забезпечити повне домінування в світі, як це було в період холодної війни. При цьому ключовим завданням Індії є створення ситуації, коли жодна держава не зможе чинити на неї небажаний вплив або змушувати її діяти всупереч власним інтересам. Найважливішим зовнішньополітичним ресурсом і унікальною перевагою Індії вважається світова громадська думка про те, що Індія нікому не загрожує і не прагне до експансії. Завданням індійської зовнішньої політики є максимально активне використання в своїх інтересах цього глобального консенсусу. Зворотним боком медалі є думка про Індію як про країну, яка проявляє пасивність у зовнішній політиці і не схильна завдавати нікому шкоди навіть у тому випадку, якщо її інтереси серйозно порушуються. Відносини з Азіатським регіоном розглядається індійськими стратегами як зона, що має найбільші економічні можливості для Індії як з точки зору розвитку торговельних відносин, так і як найважливішого джерела інвестицій в індійську економіку. Основним полем своєї

[33] Кан Ден Сік. Міжнародно-політичні чинники врегулювання корейської проблеми [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політичних наук: [спец.] 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / МОН України, КНУ імені Т. Шевченка. К., 2018. 37 с.

дипломатичної активності в регіоні Індія вважає активну участь у діяльності основних економічних і політичних міжнародних організацій, особливо в регіоні АТР. Індія є учасником таких міжнародних об'єднань, як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Світова Організація Торгівлі (СОТ), Рух неприєднання, ЮНІСЕФ, ВООЗ, є країною-спостерігачем у Шанхайській організації співробітництва ШОС. Важливу роль відіграє розвиток контактів з партнерами по БРІКС (група з п'яти країн: Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південно-Африканська Республіка). Досить потужні економічні зв'язки Індія має з Китаєм. КНР вважається одним із найбільших торговельних партнерів Індії. Наприклад, обсяги взаємної торгівлі становлять близько 80 млрд дол. США. Подальшому збільшенню зазначеного показника сприятиме розпочатий у 2011 році китайсько-індійський стратегічний діалог, який сприяє виведенню відносин сторін на якісно новий рівень. Так, протягом найближчого часу товарообіг між Китаєм та Індією планується довести до 100 млрд дол. США за рік. Крім того, розвивається співпраця сторін у військовій сфері, що була офіційно започаткована 2006 року в рамках відповідного меморандуму між оборонними відомствами двох країн.

Потрібно констатувати, що основна боротьба за вплив в Азії буде розгортатися саме навколо того, хто і в яких саме міжнародних організаціях і коаліціях братиме участь. З урахуванням того, що Азія залишається полем для суперництва між Китаєм, який має переважаючий, порівняно з іншими країнами, економічний і стратегічний вплив, і США, які прагнуть зберегти значиму роль в АТР. Багато азіатських країн розраховують на те, що Індія буде відігравати більш суттєву економічну та стратегічну балансуючу роль у регіоні. Провідні експерти пропонують активніше використовувати пов'язаний із цим додатковий політичний ресурс для розвитку зв'язків з азіатськими країнами, значимість якого досі повною мірою не враховувалася. При цьому наголошується, що для отримання стратегічних переваг в азіатському регіоні Індії необхідно нарощувати свій військово-морський потенціал. Китай сприймається в Індії як головний зовнішньополітичний і стратегічний противник, оскільки є єдиною країною, яка здійснює

замах на індійський геополітичний простір. Причому індійські експерти припускають, що економічне і військове відставання Індії від Китаю буде зростати. У застарілому прикордонному конфлікті з Китаєм, який, на думку індійських експертів, не буде вирішено ще багато років, стратегією Індії має бути утримання нинішньої лінії протистояння на північному сухопутному кордоні і одночасне нарощування своєї військово-морської переваги на південних морських кордонах країни.

Особливістю нинішнього суперництва з КНР у військово-морській сфері вважають те, що, хоча Китай намагається скоротити своє відставання від Індії в цій галузі, він у найближчі роки буде зосереджений на забезпеченні свого домінування в Жовтому, Східно-Китайському і Південно-Китайському морях, а також у Тайванській протоці. Індійський океан поки не займає провідного місця в китайських пріоритетах. Індія має скористатися цим «вікном можливостей», щоб наростити свої військово-морські сили в Індійському океані й одночасно зміцнити відносини з країнами, що протистоять Китаю на морських акваторіях, щоб максимально відвернути увагу Китаю від Індійського океану. У політичній сфері Індія побоюється вступати в пряму конфронтацію з Китаєм. Вона виходить з того, що в цей момент Китай не розглядає Індію як загрозу своїм інтересам, але допускає, що в союзі з іншими потенційними супротивниками Китаю вона могла б створювати проблеми для КНР. У цих умовах завданням індійської дипломатії є створення диверсифікованої мережі відносин з впливовими геополітичними гравцями, яка змусить Китай проявляти стриманість у відносинах з Індією. При цьому їй необхідно уникати таких партнерських відносин, які могли б бути сприйняті Китаєм як потенційна загроза. Визнаючи, що Індії навряд чи вдасться швидко переламати тенденцію до наростання дефіциту в двосторонній торгівлі з Китаєм, позбутися залежності від китайського імпорту і змінити несприятливу для себе структуру торгівлі (експорт ресурсів в обмін на готову продукцію), то їй в такій ситуації потрібно домагатися від Китаю політичних поступок у тих сферах, які цікавлять Індію. Великою проблемою в Індії вважають і надмірну залученість у двосторонні економічні зв’язки

китайських держкомпаній, які завдяки підтримці китайських держбанків з легкістю виграють тендери з найбільших індійських інфраструктурних проєктів. Не маючи можливості боротися з цією тенденцією, Індія, на думку експертів, могла б хоч обумовлювати допуск китайців до великих проєктів різних економічних і торговельних поступків.

Весною 2020 року почала зростати напруга в Тихоокеанському регіоні, зокрема сталося декілька збройних сутичок на кордоні між Китаєм та Індією. Вони були спричинені тим, що кожна зі сторін має своє розуміння лінії проходження кордону, оскільки ці країни мають один з найдовших у світі недемаркованих кордонів. Розглядаючи історію китайсько-індійських відносин, слід зазначити, що час від часу між цими країнами виникали збройні сутички. Найбільше збройне протистояння між цими країнами відбулося в 1962 році, яке закінчилося на користь Китаю, оскільки його війська зайняли більшість спірних територій. Проте значна частина кордону залишалася недемаркованою. Відтак у 1988 році сталися нові військові сутички між сторонами у долині Сумдоронг Чу. Оскільки військовий потенціал обох країн на той час був приблизно однаковим, то сторони домовилися про припинення військових дій і налагодження довгострокових відносин, що було вигідно обом країнам. І Індії, і Китаю на той час потрібно було посилювати власну економіку. Крім того, Індія зайняла мовчазну позицію щодо Тібету, де порушувалися права корінних жителів з боку Китаю, відтак останньому це було вигідно. Але останніми роками економічний потенціал Китаю значно збільшився, так у 2019 році китайський ВВП зріс до 14 трлн доларів, а індійський становив близько 2,7 трлн доларів. Відтак у цих умовах Китай посилює тиск на Індію, зокрема він прагне також захопити й деякі спірні території. В цих умовах Індії потрібно застосовувати багатовекторну стратегію, лавіюючи між ключовими геополітичними гравцями в цьому регіоні.

Певні надії Індія покладає і на США, хоча й з великою обережністю, оскільки вона не хоче провокувати Китай. Принципові підходи Індії до партнерств і союзів на міжнародній арені, викладені в «неприєднання 2.0», навряд чи дозволяють США

розраховувати на тісне зближення з цією країною на антикитайській основі. Союзницькі відносини з США, якби вони були встановлені, несли у собі ризик того, що Індія може виявитися постраждалою стороною в разі, якщо американо-китайські відносини з певних тактичних міркувань стануть поліпшуватися. Також незрозуміло, як поведуть себе США в разі, якщо виникнуть загрози інтересам Індії з боку Китаю. Крім того, Індія абсолютно не зацікавлена в тому, щоб передчасно нарощувати антагонізм у відносинах з КНР. До факторів, що перешкоджають встановленню союзницьких відносин з США, індійські експерти відносять те, що американці зазвичай надмірно вимогливі до своїх союзників і водночас з обуренням ставляться до їх зустрічних побажань і вимог. Крім того, історичний досвід засвідчує, що країни, які вступали у формальні союзи з США, стикалися з поступовою втратою власної стратегічної автономності. Тому, роблячи висновок, можна сказати, що для обох країн краще бути друзями, ніж союзниками. У принципі індійські стратеги вважають корисним активізацію зацікавленості у розвитку партнерських відносин з великими державами. Однак найбільші переваги, на їхню думку, можна отримати саме від дипломатичних ігор навколо перспектив стати чиїмось потенційним партнером. Це дозволяє отримати вплив як на країни, які шукають дружби з Індією, так і на ті держави, проти кого це партнерство може бути направлено.

Останнім часом в Індії посилилося внутрішньополітичне напруження, зокрема відбулися протестні акції, пов'язані з прийняттям Верхньою палатою індійського парламенту «Закону про громадянство», згідно з яким громадянство Індії можуть отримати вихідці з Пакистану, Бангладеш, Афганістану інших сусідніх країн. Головною умовою для них є те, що вони можуть вільно сповідувати ряд релігій (індуїзм, зороастризм, християнство, сикхізм), але тільки не іслам. Опозиція сприйняла цей закон як дискримінаційний щодо мусульманської меншини і вивела на вулиці десятки тисяч протестуючих. Значна частина протестуючих незадоволена також припливом бідних мігрантів, особливо з такої країни, як Бангладеш. Це підтверджується тим, що найбільші протести відбуваються у регіонах, що межують із Бангладеш.

Потрібно зазначити, що в Індії значна кількість індійців перебуває за межею бідності і ледве виживає, а коли мігранти отримають громадянство, то вони отримають рівні права з місцевими мешканцями і стануть конкурентами у боротьбі за робочі місця. Проти закону виступили й міжнародні правозахисні організації, зокрема Human Rights Watch заявила, що прийняття цього закону порушує права мусульман і є порушенням міжнародних зобов'язань Індії.

Але щоб зрозуміти мотивацію депутатів індійського парламенту, потрібно добре орієнтуватися у внутрішньополітичній ситуації в Індії. Індійська націоналістична партія «Бхаратія Джаната», представники якої здебільшого й голосували за цей закон, зазначає, що він дасть можливість мігрантам, які потерпають від мусульманських переслідувань, легалізуватися. Слід констатувати, що в Індії сформувалася досить потужна антимусульманська ідеологія, що спричинено рядом чинників. Так, за останній рік в Індії сталося декілька значних терактів, в яких загинуло близько 50 осіб. Наймаштабнішим був теракт 14 лютого 2019 року, спричинений ісламським терористом-смертником, який призвів до смерті 40 індійських військових. Оскільки смертник був з табору бойовиків, який знаходився на території Пакистану, то це призвело до збройної сутички між цими країнами. Потрібно нагадати, що Індія, де переважаюча релігія індуїзм, досить довго перебуває в протистоянні з мусульманським Пакистаном внаслідок боротьби за спірний штат Джамма-Кашмір. Відтак більшість індійських політиків досить негативно ставляться до представників ісламу, оскільки бояться посилення терористичних загроз.

У геополітичному контексті Індія не хоче посилення не тільки Пакистану, а й інших мусульманських країн, які борються за лідерство в азіатському регіоні, зокрема й Саудівської Аравії, яка виділяє значні кошти на підтримку мусульманських організацій у цьому регіоні, на будівництво мечетей, мусульманських культурних центрів тощо. Індія прагне стати потужним регіональним і навіть світовим лідером. Останнім часом покращилися відносини Індії з США. Вона проявляє значний інтерес

до Транстихоокеанського партнерства, яке активно лобіює США. Натомість відносини з Китаєм залишаються складними, оскільки, з одного боку, Китай найголовніший партнер Індії, а з другого – претендує на деякі індійські території і ще до цього часу спостерігаються певні прикордонні суперечності. Крім того, Китай підтримує Пакистан, що Делі звичайно не подобається. Щодо Росії, то співпраця з нею була налагоджена ще за часів Радянського Союзу і сьогодні продовжується, особливо в ядерній галузі. Але останніми роками відносини з Росією дещо ускладнилися, особливо після того, як Москва з Пекіном на саміті БРІКС не підтримали включення до резолюції саміту пункту про засудження підтримки Ісламабадом терористичних організацій.

Щодо україно-індійських відносин, то нинішній зовнішньоекономічний вектор України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні чітко вказує в напрямку Республіки Індія, яка є одним із найважливіших та найбільших торговельних партнерів України в регіоні Південно-Східної Азії. Відносини України з Індією були далеко не безхмарними. Так, у середині 1990-х рр. Україна заключила контракт на постачання бронетехніки до Пакистану, що викликало значне незадоволення Індії. Україна також негативно поставилася до здійснених Індією в 1998 році випробувань ядерної зброї.

Проте, починаючи з 2000-х років, співпраця з Індією активізувалася. Так, Індія підтримала вступ України до СОТ, між нашими країнами був підписаний двосторонній протокол про спільний доступ на ринки товарів та послуг. Співпраця з Індією відбувається в більшості сфер суспільного життя: політичній, економічній, науково-технічній, оборонній, освітній, культурній. Домінуючу роль у розвитку сучасних українсько-індійських відносин відіграє інтенсивна торгово-економічна співпраця. Так, нинішній стан і динаміка розвитку двосторонніх зв'язків дає змогу стверджувати, що Індія впевнено посідає місце одного з важливих експортних ринків України в Азії (близько 4 % загального обсягу українського експорту). Досить активно Україна з Індією співпрацює на фармацевтичному ринку. Впродовж останніх років відсоток індійських компаній на українському фармацевтичному

ринку становить до 7 % і в подальшому буде тільки зростати. Досить значною є співпраця у військовій галузі. До основних напрямів співпраці у сфері ВТС належать: постачання запасних частин, комплектуючих, контрольно-перевірочної апаратури для обслуговування та проведення відповідних робіт на техніці вітчизняного виробництва; надання послуг з усіх видів ремонту та модернізації вищезазначеної техніки; постачання сучасних систем озброєння і військової техніки (ОіВТ), налагодження їх спільного виробництва, передавання технологій тощо. Українська сторона реалізує з Індією ряд перспективних проєктів у сфері військово-технічного співробітництва. Серед них варто відзначити такі:

• ремонт, переобладнання та модернізація парку літаків Ан-32 індійських ВПС. Виконання робіт відбувається як в Україні, так і на авіазаводі індійських ВПС у Канпурі;

• реалізацію низки домовленостей між українським спецекспортером (ДГЗП «СпецТехноЕкспорт») та індійською Організацією оборонних досліджень і розробок (Defence Research and Development Organization, DRDO);

• участь перспективних двохтактних двигунів українського виробництва у програмах модернізації існуючого парку бронетехніки Збройних сил Індії. Зокрема, успішне випробування пройшли українські двигуни 3ТД"2 для індійської бронетехніки (БМП"2).

Значна співпраця відбувається і в металургійній, енергетичній, автомобілебудівній галузях. Українські виробники брали участь у тендерах в енергетичному секторі Індії, будівництві ліній електропередач, металургійній і коксохімічній галузях. Український уряд підтримав купівлю індійською компанією «Мітал Стілс» контрольного пакета акцій Криворізького металургійного комбінату. Україна також закуповує автомобілі та маршрутки, зроблені на базі індійської автомобільної компанії Tata Group. Також потрібно позитивно відзначити, що у 2011 році індійська сторона оголосила про рішення виділити 1 млн дол. США на реалізацію чорнобильських проєктів.

Активізується співпраця між Україною і Індією в космічній сфері. Потрібно зазначити про ефективну співпрацю Індійської

організації космічних досліджень (ISRO) та Державного космічного агентства України над розробкою двигуна «Жасмін». Індія планує долучити ряд відповідних українських підприємств у рамках реалізації індійської місячної місії «Чандраян 2».

Відбувається також активна співпраця в освітянській галузі. Щорічно близько 1 000 індійських студентів отримують освіту в українських вищих навчальних закладах, а у 2016–2017 рр. навчатися в Україні виявила бажання рекордна кількість індійських студентів понад 4 000 осіб.

Наші країни також співпрацюють і в аграрному секторі. Індія на сьогодні є одним з найбільших експортерів з України соняшникової олії, гороху, інших бобових культур. Ця країна має значну потребу в продовольстві, відтак вона б хотіла взяти в оренду землю сільськогосподарського призначення. Індія пропонує Україні також інвестиції для модернізації заводів із виробництва міндобрив.

Досить перспективним може стати поєднання зусиль країн у сфері ІТ. Зокрема, українці славляться розробками апаратного забезпечення, а індійці – програмного забезпечення і вмінням його просувати на ринку.

Налагоджуючи україно-індійську співпрацю, потрібно враховувати певні геополітичні чинники, зокрема неврегульованість індійсько-пакистанського конфлікту, напружені відносини між Індією та Бангладеш, потужне представництво на індійському ринку Росії та Китаю. Слід констатувати, що Індія сьогодні значною мірою орієнтована на Росію і досить часто підтримує, зокрема, й ті російські резолюції, що стосуються українського питання. Так, останнім часом Індія підтримала Росію, не проголосувавши за українську резолюцію щодо порушення прав людини на Кримському півострові. Проте нам потрібно продовжувати і навіть активізувати діалог з Індією, оскільки в нас може бути багато спільних інтересів. Нові тенденції розбудови всеохоплюючого українсько-індійського партнерства вбачаються сьогодні у розвитку структури двосторонньої торгівлі та вдалому використанні конкурентних переваг економік двох держав.

3.5. Геополітичне зростання Японії та «Азійських тигрів»

До «Азійських тигрів» ми відносимо нові індустріальні держави Азії – Сінгапур, Сянган (Гонконг), Республіку Корея і Тайвань, що останніми десятиліттями швидко розвиваються.

У кінці 90-х років минулого століття найвищі темпи зростання економіки серед країн Південно-Східної Азії мав Сінгапур (14 % на рік) здебільшого завдяки залученню іноземних інвестицій (близько 3 млрд на рік). Сінгапур активно використовує новітні технології. Сьогодні тут один з найвищих показників у світі щодо використання роботів у промисловості. У Сінгапурі також активно розвивається нафтопереробка, зокрема знаходиться третій за розмірами центр нафтопереробки у світі після Х'юстона й Роттердама (понад 20 млн тонн сирої нафти щорічно). У Сінгапурі активно розвиваються науковмісні галузі високих технологій. За рівнем комп'ютеризації та впровадження роботів він посідає друге місце в Азії після Японії. Велика кількість ТНК із США і Японії контролюють економіку країни.

Гонког – це частина КНР, проте він має широку автономію, яку час від часу Китай намагається обмежити. Тайвань також значною мірою залежить від КНР і має проблеми з юридичним визнанням, проте де-факто є незалежною державою. Потрібно зазначити, що завдяки ефективним економічним реформам, успішній боротьбі з корупцією «Азійські тигри» спромоглися за останні десятиліття перетворитися з відсталих країн на передові країни Азії. Цьому сприяло декілька чинників, передусім жорстка економічна політика урядів і допомога розвинених країн.

Останнім часом у Гонконзі посилилися протестні настрої у відповідь на намагання Китаю обмежити права його мешканців. Нещодавно парламент Китаю прийняв новий закон про національну безпеку Гонконгу, де чітко вказується, що Гонконг територіально належить до Китаю, та забороняються будь-які заклики до відокремлення від Китаю та виступи проти чинної влади. Як знаємо, в 1997 році Британія передала Гонконг Китаю з умовою, що останнім буде виконуватися угода «одна країна – дві системи».

Цю передачу також активно підтримували США та інші демократичні країни. Західні країни сподівалися, що Гонконг, впроваджуючи демократичні традиції, буде позитивно впливати на Китай. Хоча останні події засвідчили, що навпаки Китай намагається обмежити права гонконгців. Але слід зазначити, що Китаю також вигідно існування демократичного Гонконгу, оскільки близько половини компаній, що знаходяться в Гонконзі – це китайські компанії і вони користуються всіма перевагами ринкової економіки. Крім того, навіть коли на Китай накладаються певні санкції з боку США то на Гонконг вони не поширюються, оскільки між Гонконгом та США діють особливі економічні відносини. Тому введення прямого правління над Гонконгом Китаю не вигідне. У Гонконзі також знаходиться близько 1 300 американських компаній, які також працюють і в Китаї. Їх влаштовує нинішній статут-кво Гонконгу. Хоча в світлі нинішнього протистояння з Китаєм США хоче переглянути свої відносини з Гонконгом, оскільки боїться, що американські компанії можуть тут постраждати. Д. Трамп уже декілька разів закликав їх повернутися на батьківщину. Хоча американському бізнесу це не вигідно, оскільки робоча сила в Гонконзі та в Китаї дешевша, ніж у США.

Протести у Гонконзі мають широкий міжнародний резонанс. Держсекретар США чітко зазначив, що дії Китаю спрямовані на обмеження чи навіть скасування автономії Гонконгу, відтак його спеціальний статус у відносинах зі Штатами ставиться під загрозу. Більшість західних країн підтримують боротьбу гонконгців за свої права. Підтримують їхні дії й українці, порівнюючи їх з Помаранчевим майданом та Євромайданом. Росія закликає Китай до більш рішучих дій проти протестуючих. На стороні Гонконгу знаходиться також Тайвань, який перебуває в особливих відносинах з Китаєм. Тайвань має багато спільного з Гонконгом, оскільки також прагне послабити тиск Китаю. Проте Тайвань має більше переваг ніж Гонконг, оскільки у нього підписаний договір із США про військову допомогу, яку вони повинні надати у разі ескалації відносин з Китаєм. Відтак Китай веде досить обережну політику щодо Тайваню, проте не забуваючи декларувати про те, що Тайвань це також територія Китаю. Відтак й

надалі спостерігаємо, що ситуація в цьому регіоні залишається напруженою і розв'язання її потребує зважених і обдуманих кроків з боку всіх геополітичних гравців, інтереси яких перетинаються в цьому регіоні. Так, в умовах виборчих перегонів у США екпрезидент Д. Трамп намагався використати китайську карту для зміцнення своїх політичних позицій у США, формуючи з Китаю образ зовнішнього ворога, щоб консолідувати американців. Проте важливо, щоб дії політиків США не переходили певну межу і не призвели до посилення ескалації чи навіть збройного протистояння з Китаєм, оскільки це може призвести до непередбачуваних наслідків для всієї світової спільноти.

Японське технологічне чудо

Японія – одна з найбільш промислово розвинених та технологічно оснащених країн світу. Сьогодні вона, як перспективний партнер, викликає інтерес багатьох країн світу.

Кінець 80-х років був ознаменований для японської економіки небаченим підйомом цін на внутрішньому фондовому ринку, ринку нерухомості й інших ринків капіталів, що одержав назву «економіки мильної бульбашки» (bubble economy). Це сприяло збільшенню попиту на різноманітний асортимент дорогих товарів і послуг, що здебільшого були статтями імпорту. Проте 1991 рік замінив «зліт економіки» на тривалий економічний спад, з якого Японія почала виходити тільки наприкінці XX сторіччя.

Перелічені події викликали у японців зростання споживчої свідомості, а як наслідок – принципові зміни у системі збуту та інших аспектах ділової активності Японії.

Фундаментальними принципами післявоєнної японської економіки були:

1. Тісна співпраця підприємств, постачальників, дистриб'юторів, банків і великих фінансових груп кейрецу (Міцубісі, Сумітомо, Фуйо, Міцуї та інші).

2. Кооперація роботодавців і профспілок.

3. Всебічна підтримка починань підприємців державними службовцями («господарчий патріотизм»).

4. Система найму робітників на все життя на великих підприємствах. Середина 90-х років минулого століття стала найбільш вдалим періодом для іноземних підприємців, що вирішили вести справи в Японії.

Основною перевагою такого співробітництва було зняття багатьох бар'єрів, які перешкоджали проникненню іноземних компаній на японський ринок. Незважаючи на відсутність стійких тенденцій до зростання національної економіки, відбувається подальше збільшення інтересу японських підприємців до інвестування капіталу в країни Східної Європи і, у т.ч. в Україну, що спостерігається за останні роки.

Сьогодні Японія є одним із лідерів у світовій науці та техніці. Це дає змогу Японії дотримуватися курсу на науково-технічну і технологічну незалежність, яка ґрунтується на існуючій фінансово-економічній незалежності.

Чинниками подальшого успішного науково-технічного розвитку Японії є такі явища й процеси:

– інформаційно-технологічна революція, що спирається на розвиток сучасної комп'ютерної техніки, оптико волоконних телекомунікаційних та світових інформаційних систем і потужних баз даних;

– «мехатронна» революція (японський термін «мехатроніка» – від термінів «механіка» та «електроніка»), що ґрунтується на всебічному впровадженні електронних чипів і мініатюрних процесорів у традиційні види машин і механізмів, а також розширенні сфери застосування роботів;

– розширення можливостей ринку конструкційних матеріалів, яке відбувається завдяки успіхам матеріалознавства;

– біотехнологічна революція, яка пов'язана з розвитком генної інженерії, дослідженням структури ДНК, розвитком нових технологій у сільському господарстві, медицині, фармацевтичній промисловості;

– перебудова світової енергетики, що ґрунтується на впровадженні енергозберігаючих технологій і розвитку альтернативних джерел енергії;

– освоєння Світового океану та космічного простору, що потребує нових рішень і витрат на розвиток машинобудування, матеріалознавства, приладобудування та ін.

Учені Японії вважають, що існуючі провідні групи товарів, з якими країна присутня на світових ринках, не можуть довго залишатися рушійною силою розвитку економіки і забезпечення експорту. Тому ведеться постійний пошук нової техніки і розробляються нові технології для перспективних галузей і виробництв.

Для господарства Японії часів інформаційно-технологічної революції характерна ресурсозберігаюча модель розвитку, однак проблеми організації раціонального місцевого природокористування та віднайдення можливостей імпорту сировини та енергоносіїв залишаються.

Обмежені можливості географічного середовища Японії змушують шукати найдоцільніші схеми використання територій, у т.ч. сільськогосподарських угідь, лісів, ресурсів будівельних матеріалів, прісних вод на островах і ресурсів, вод навколишнього океану; джерела поповнення нестачі місцевих ресурсів (особливо мінеральних) імпортом палива, сировини для виробництва конструкційних матеріалів, необхідних сільськогосподарських продуктів.

Реалізуються заходи з мінімізації витрат господарства на сировинну складову: впровадження енерго- та матеріалозберігаючих технологій у всі види виробничої діяльності, організація повторного використання ресурсів шляхом глибшого перероблення сировини та утилізації відходів.

За умов, коли сотні мільйонів тонн стратегічно важливої сировини країна змушена завозити з-за кордону, особливо гострими стають проблеми національної економічної безпеки. Заради її підтримання на належному рівні державні інституції захищають інтереси країни засобами економічної дипломатії, але найдієвішим засобом є диверсифікація ринків. Жодна країна не може вважати себе монополістом у поставках сировини, напівфабрикатів або готових товарів на ринок Японії. Широка географія ринків сировини дає змогу японським корпораціям у разі зміни

політичної ситуації в певній країні покрити втрати розширенням використання інших джерел.

У міжнародних відносинах Японія прагне налагоджувати мирні добросусідські відносини з іншими країнами, особливо в цьому регіоні. Проте до цього часу залишаються прохолодні чи навіть напружені відносини з Російською Федерацією. Нещодавно зовнішньополітичне відомство Японії висунуло претензії до Росії щодо повернення південних Курильських островів, зазначивши про це в щорічній доповіді «Синя книга з дипломатії», де було вказано на важливість відновлення суверенітету над північними територіями. Росія на це негативно відреагувала, відзначивши, що це чергові провокації з боку Японії. Проте В. Путін не відкидає можливості передачі декількох островів Японії, про що навіть декілька разів публічно заявив. Такі заяви відразу викликали протести у націоналістичних російських колах, які жорстко закликали не віддавати ні клаптика російської землі. І. Гіркін заявив, що якщо російська влада віддасть Курили, то потім прийдеться віддавати Придністров'я, Абхазію, Калінінград, а то й справа дійте до повернення Криму. Проте Путін недаремно зробив цю заяву. Справа в тому, що Японія займає досить жорстку позицію щодо України, вказуючи, що вона завжди дотримується принципів суверенітету та територіальної цілісності України і не визнає анексію Криму. Відтак Японія повністю підтримує всі санкції проти Росії і, зокрема, не видає віз мешканцям Криму з російськими паспортами, що дуже засмутило очільника Кремля.

Путін хоче поліпшити відносини з Японією, зокрема у своєму виступі на засіданні Східного економічного форуму очільник Кремля заявив, що Росія буде прагнути до укладення мирного договору з Японією, хоч це буде зробити не так то й легко. Потрібно зазначити, що до цього часу між Росією і Японією не підписано мирний договір ще з часів закінчення Другої світової війни, оскільки питання Курильських островів залишається відкритим. Тому, озвучуючи позицію Кремля, очільник російського МЗС Іванов заявив, що Росія готова говорити про повернення Японії островів Ітурупу і Кунаширу, але за умови, якщо Японія підпише з Росією мирний договір і не буде претендувати на інші

острови Курильської гряди, на Південний Сахалін та займе більш добросусідську позицію щодо Росії, тобто буде визнавати міжнародні дії Росії, зокрема й анексію Криму.

З одного боку Японія й хотіла б повернути собі острови Ітурупу і Кунаширу, які до Другої світової війни належали їй, проте вона хоче також відновити суверенітет над островами Шикотан і Зелений, оскільки, на думку японців, вони також належать до складу префектури Хокайдо. Крім того, якщо Японія погодиться на пропозиції Росії і визнає анексію Криму та інші протиправні дії Росії, то це значною мірою підірве її міжнародний авторитет, на що Японія, для якої досить важливо «зберегти своє обличчя», тобто завжди дотримуватися своїх зобов'язань і мати позитивний імідж у світі, ніколи не погодиться. Крім того, слід зважати також на те, що Росія досить часто не виконує своїх міжнародних зобов'язань, перекручуючи чи свідомо порушуючи їх. Так, Росія грубо порушила Будапештський меморандум, гарантом якого вона була, заявивши при цьому, що вона заключала його не з нинішньою владою України, тому зобов'язань перед нею не має. Знову ж таки Росія хоче, щоб Японія уже сьогодні змінила свою позицію щодо Криму, а потім уже вони будуть вести переговори про повернення спірних островів. Слід зазначити, що ряд експертів не вірять у те, що Росія хоче їх повернути Японії, оскільки це буде не вигідно Росії у військовому плані, так як біля цих островів розташовані глибоководні протоки, що робить їх зручними для виходу російських підводних човнів у Тихий океан.

Відтак ситуація на Далекому Сході залишається для Росії не досить сприятливою, а їй бажано налагодження вигідних економічних відносин з Японією. Вона може й піти на певні поступки цій країні, зокрема закріпити статус цих островів як спільний протекторат, демілітаризована зона чи спільний російсько-японський технопарк. Необхідно згадати, що певні прецеденти вже були, оскільки знаємо, що росіяни задля налагодження добросусідських відносин з Китаєм віддали йому певну частину спірної території, а значні території були передані Китаю в довгострокову оренду і Китай час від часу підтримує Росію у міжнародних структурах чи займає нейтральну позицію. Але

щодо Японії, така стратегія поки що не спрацьовує і вона займає чіткі проукраїнські позиції[34].

Досить актуальним для Токіо є стабілізація ситуації на Корейському півострові. Японія бачить себе політичною державою XXI століття, налагоджує свої відносини з Північною Кореєю і прагне до встановлення дипломатичних відносин, чим у зовнішньополітичному плані остаточно вирішує післявоєнні питання і забезпечує собі стратегічну базу на території Північної Кореї, необхідну для просування на азіатський континент, Сибір[35].

Японська політика щодо Півночі вписується в загальну систему спільних дій між США, Республікою Корея, Японією і гармонійно поєднується із зусиллями Півночі і Півдня, Півночі і США щодо налагодження відносин у короткостроковому плані. Але в середньо- і довгостроковому планах Японія має намір посилити свій вплив не тільки на півострові, але і в Південно-Східній Азії в цілому, спрямувати зусилля на розвиток східного узбережжя, на вихід до континенту.

Уже більше ста років США проводять у ПВА політику в тісному співробітництві з Японією. В цьому плані США продовжують сприяти посиленню впливу Японії на Корейському півострові. Вони проявляють найбільш доброзичливе ставлення до Японії серед усіх чотирьох активних гравців простору ПСА.

Дискримінація з боку США щодо Кореї достатньо помітна. Наприклад, у середині 1970-х років США зірвали план самооборони президента Пак Чжон Хі, який передбачав розробку ядерної і ракетної зброї, а в 1991 році відмовили в самостійній переробці ядерних відходів. Водночас США ще в 1950-ті роки надали Японії не тільки право переробки ядерних відходів, а й право володіти

[34] Чупрій Л. В. Чи поміняє Японія підтримку України на Курильські острови? URL: https://matrix-info.com/chy-pominyaye-yaponiya-pidtrymku-/ukrayiny-na-kurylski-ostrovy/

[35] Кан Ден Сік. Міжнародно-політичні чинники врегулювання корейської проблеми [Текст]: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політичних наук: [спец.] 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / МОН України, КНУ імені Т. Шевченка. К., 2018. 37 с.

збагаченим ураном, якого достатньо для виробництва сотні ядерних боєголовок.

США спонукають Японію до участі в системі протиракетної оборони, до посилення самооборони Японії, що не може не турбувати Китай і Корею. Зокрема, після подій 11 вересня Японія направила в Індійський океан конвойні кораблі, тральщики, транспортні кораблі, що підпорядковуються Національним морським силам самооборони. Японія також направила військові загони в Ірак. Японські офіційні кола не тільки відкрито наполягають на праві на самооборону, але і демонструють своє прагнення до нарощування військової і політичної сили. США заявляють про готовність нести відповідальність за регіональну безпеку спільно з Японією, що не може не турбувати.

Пробний запуск ракети Північною Кореєю, ядерні випробування, вторгнення північнокорейського судна в територіальні води, ядерна криза – все це дає підставу для зміцнення сил самооборони Японії і підштовхує японські консервативні сили до переозброєння під приводом стримування Півночі. Японія під гаслом протистояння можливим провокаціям з боку Півночі посилила лазерні функції системи оповіщення, запустила військово-розвідувальний супутник власного виробництва, збільшила військові витрати, направила військовий корабель і загони самооборони за кордон, прийняла відповідні закони щодо надзвичайних обставин, вивчає можливість приєднання до плану протиракетної оборони, планує підвищення якості морських сил тощо.

Політика щодо Північної Кореї стала предметом угоди між трьома країнами – Республікою Корея, Японією і США. Крім того, між Японією і Республікою Корея налагоджено військовий обмін і співробітництво, а в разі можливих конфліктів між ними США можуть зіграти вирішальну роль і завчасно усунути причини розбіжності[36].

[36] Кан Ден Сік. Міжнародно-політичні чинники врегулювання корейської проблеми [Текст] : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня д-ра політичних наук: [спец.] 23.00.04 «Політичні проблеми міжнародних систем та глобального розвитку» / МОН України, КНУ імені Т. Шевченка. К., 2018. 37 с.

Аналізуючи японсько-українські відносини, потрібно зазначити, що Японія визнала незалежність України 28 грудня 1991 року та встановила дипломатичні відносини з нею 26 січня 1992 року. 1995 року Україна відкрила своє посольство у Токіо.

У жовтні 2019 року В. Зеленський з візитом перебував у Японії. Під час візиту японська сторона підтвердила незмінність своєї політики щодо підтримки суверенітету та територіальної цілісності України, високо оцінила зусилля української влади щодо реалізації всебічних реформ в Україні та акцентувала увагу на готовності офіційного Токіо продовжити політику підтримки цих реформ.

Японія досить далека від нас географічно, але виробами її промисловості заповнена вся Україна, і збільшення обсягів японських інвестицій, і розширення сфери співробітництва мало б величезне значення для розвитку вітчизняної економіки. Внесок Японії тільки у вирішення проблем, пов'язаних з наслідками катастрофи на Чорнобильській АЕС, становить понад 100 млн доларів. Помітними для України є кроки японського уряду, спрямовані на підтримку охорони здоров'я, культурної сфери, масштабних інфраструктурних проєктів. Заснований у 2003 році за участю Посольства Японії в Україні та ЛСА Українсько-японський центр НТУУ «КПІ» сформувався як важлива культурна, освітня і гуманітарна складова в загальній архітектурі співробітництва між нашими країнами.

Тому японські компанії, які виробляють запчастини для автомобілів, будують свої заводи в Україні. Компанія Yazaki мала бізнес в Україні вже давно. Після 2014 року Fujikura та Sumitomo Electric Industries теж побудували свої заводи в Україні.

Крім того, корпорація Sumitomo придбала місцеве підприємство, яке виробляє обладнання для сільського господарства. Інші японські компанії безпосередньо інвестують у сільськогосподарський бізнес в Україні. Це підтверджує, що японський бізнес став інвестувати значно більше, ніж раніше. Проте розвиток українсько-японських зв'язків в економічній сфері дотепер стримується низкою істотних факторів. Серед них одними з найбільш

специфічних і значущих факторів є: відсутність довіри з боку японського партнера до України як до країни можливих інвестицій, що базуються на сприйнятті японцями реалій нашого громадського життя з погляду оцінювання політичної й економічної ситуації в Україні; мовний бар'єр; особливості японського бізнесу-етикету і національної психології; інші специфічні стримуючі фактори культурного або психологічного характеру, що не мають безпосереднього відношення до сприйняття японцями політичних або економічних реалій України.

Основними аргументами перспективності співробітництва України з Японією є декілька моментів, зокрема Японія є однією з найбільших за обсягом ВВП економік у світі, однією з найбільш технологічно розвинених країн, що при співробітництві дало б українському бізнесу можливість оновити повною мірою технологічний сектор ринку. Ще одним вагомим чинником є можливість розвитку інноваційної сфери діяльності завдяки новим ідеям та знанням східного партнера. На заваді налагодження тісних зв'язків з японськими партнерами стоїть необізнаність українських підприємців у тонкощах бізнесового співробітництва з цією країною, а саме: бізнес більшою мірою ніж у країнах Європи чи Північної Америки базується на особистій довірі до партнера; неформальний психологічний аспект співпраці високо цінується і є основою побудови ділових відносин; постійність – ще один важливий елемент, що допомагає зацікавити майбутнього партнера до довготривалих відносин. За словами посла Японії в Україні Тецуо Акіями, в Японії не вистачає інформації про Україну. Україні потрібен бренд, який створюватиме позитивний імідж країни. Він зазначає: «З Україною має щось асоціюватися: як вино із Францією, шоколад з Бельгією, так, наприклад, мед з Україною. Ми зараз також визначаємо, в чому полягає функція України. Адже 55 % діяльності ваших компаній – це агросфера. Як ми можемо їм допомогти та розвиватися далі. Україна має гарне геополітичне розміщення в центрі Європи, а в нас також є партнери в Європі. Можливо, ми скористаємося цим, і Україна буде платформою

для створення або започаткування чогось нового. Наприклад, нового напряму в інвестуванні»[37].

Японські партнери насамперед займаються складанням прогнозу на тривалу перспективу, а отже, дослідивши більшість із наших підприємств, одразу зауважать аспект нестабільності в економічному розвитку. Японські компанії свідомо уникають надто великих прибутків, адже за їх традиційною свідомістю такі прибутки приховують за собою можливість здійснення незаконних операцій, що викликає недовіру у визнаних економічно стабільних підприємств. Українському бізнесу бракує знань та нових ідей, якими володіють розвинені держави Сходу та які розкривають нові можливості щодо досконалішого та глибшого розуміння понять «перспективний бізнес» та «гармонія і стабільність ведення бізнесу». Партнерство з Японією – це вдалий старт на шляху до закріплення України на світовому ринку.

Південна Корея

Однією з передових розвинених країн на сьогодні є Південна Корея. Завдяки швидкому економічному зростанню її називають одним із «Азіатських тигрів». Нині розмір ВВП країни у доларовому еквіваленті посідає 11 місце у світі та становить 2,319 трлн дол. США (2019 р.). Зростання економіки два роки поспіль становить 2,8 %. РК посідає 6 місце у світовому експорті товарів і послуг, 9 – у світовій торгівлі.

Багато в чому вона схожа на Україну, займає важливе геостратегічне положення, відтак тут перетинаються інтереси ключових світових гравців. Корейський народ як і український толерантний, добросусідський, працьовитий, проте, на відміну від українців, має високий рівень корпоративної культури і державницьку політичну еліту. Завдяки ефективним політичним і економічним реформам Південна Корея демонструє рекордні

[37] Щоб успішно експортувати до Японії, треба не тільки бути ввічливим, а й мати правильний імідж. URL: https://landlord.ua/news/shhob-uspishno-/eksportuvati-do-yaponiyi-treba-ne-tilki-buti-vvichlivim-a-y-mati-pravilniy-/imidzh/

темпи економічного розвитку. Південна Корея з 1980 року по 1996 рік збільшила свій ВВП в 9 разів з 68 млрд дол. США до 603 млрд дол. США. Корея – експортоорієнтована країна. За таким показником, як експорт товарів на душу населення, Південна Корея займає одне з провідних місць у світі. Вона імпортує сировину і виробляє продукцію вторинної переробки, яка часто йде на експорт. Частка обробної промисловості в експорті Кореї становила 88 %, а експорт високотехнологічної продукції – 33 %, що є досить високими показниками.

Уряд Республіки Корея активно підтримує інновації та впровадження інформаційних технологій. Загальні інвестиції в розвиток науки і технологій становлять 3,5–4 % від ВВП, що є також одним із найвищих показників серед інших країн світу. Для порівняння Україна витрачає на розвиток науки та новітніх технологій 0,4–0,6 % від ВВП. Південна Корея досягла успіхів у створенні унікальної інноваційної системи саме завдяки великим і безперервним інвестиціям у розвиток людських ресурсів та науково-дослідницьких і дослідно-конструкторських розробок (НДДКР). Тобто курс на індустріалізацію, коли йдеться про введення сучасних засобів виробництва, одразу було поєднано з курсом на модернізацію людських ресурсів. Інноваційні мережі виникли переважно у високотехнологічних галузях, таких як біотехнологія, інформатика й зв’язок. Вони відзначаються високою спеціалізацією, підтримують тісні зв’язки з вищою школою, державними НДІ й приватними фірмами. Як правило, вони схильні до географічної консолідації й діють у рамках регіональної агломерації. Прикладом можуть бути Долина Даедеок, Технопарк Похан і Долина Тегеран навколо Сеулу, що тією чи іншою мірою розбудовуються за принципом Силіконової долини у США.

Так, корейське наукове містечко Даедеок є відомим у всьому світі, воно фінансується як з боку держави, так і приватних високотехнологічних і венчурних фірм. Для підтримки новітніх розробок у Кореї був прийнятий закон про наукові й технологічні інновації, сформовано п’ятирічний план наукових і технологічних інновацій, який передбачав створення багатьох цільових програм. Це сприяло розвитку малого й середнього бізнесу і на

сьогодні в країні нараховувалося понад 3 млн малих і середніх підприємств (МСП). У країні ефективно функціонують чеболи – групи формально самостійних фірм, які є власністю певних сімей під їхнім єдиним адміністративним і фінансовим контролем (Самсунг, Хюндай, Даевоо та ін.). Вони активно функціонують як всередині країни, так і проникають на нові зовнішні ринкові ніші і приносять значні надходження в бюджет країни.

У міжнародній політиці Республіки Корея дотримується принципів добросусідських відносин і невтручання у внутрішні справи інших країн. Особливо важливі для Південної Кореї є відносини з Китаєм та США. Стратегічний альянс зі Сполученими Штатами є і залишатиметься наріжним каменем політики безпеки Південної Кореї як це передбачено угодою про взаємну оборону між США і РК (1953 р.) [38]. Водночас більш відкрита політика щодо КНДР та прихильність ідеї мирного діалогу з Північною Кореєю, яку сповідує чинний президент РК, кардинально відрізняється від позиції нинішньої адміністрації Білого дому, яка наголошує на завершенні політики «стратегічної витримки» щодо режиму КНДР. Саме така позиція Президента РК може дещо ускладнити та вплинути на відносини сторін. Разом з тим Мун Чже Ін називає політику своєї попередниці щодо КНДР не достатньо ефективною, звинувачуючи її у суттєвому послабленні міжнародних позицій РК та втраті ініціативи та власної безпекової позиції у відносинах зі Сполученими Штатами. Також він критикує американську сторону, яка за тиждень до президентських виборів у РК у травні 2017 р. домовилася з попередньою владою РК та розпочала розгортання у Південній Кореї американської системи протиракетної оборони THAAD (Terminal High Altitude Area Defense, Протиракетного комплексу рухомого наземного базування для висотного позаатмосферного перехоплення ракет середньої дальності). Це рішення викликало численні протести всередині країни та особливо жорстку позицію щодо цього питання з боку КНР.

[38] Кан Ден Сік. Об'єднання Кореї: теоретичні та практичні аспекти [Текст]: навч. посібник для студ. вищих навч. закладів. К.: Ленвіт, 2008. 146 с.

Заклик Мун Чже Іна щодо перегляду співпраці в рамках існуючої ПРО (відсутність намірів щодо розміщення на території країни додаткових комплексів THAAD) та в цілому угоди зі Сполученими Штатами знайшла позитивну підтримку у КНР.

Налаштованість Сеулу на мирний діалог з КНДР також відповідає позиції китайського керівництва щодо врегулювання ракетно-ядерної програми Північної Кореї та пошуку шляхів мирного розв'язання триваючої кризи у відносинах сторін. Чільний президент РК підтримує заклик Китаю щодо обмеження тиску на КНДР. Такі дії, на його думку, можуть призвести до того, що Кім Чен Ин відмовиться від подальшої дестабілізації ситуації на півострові, припинить провокації у вигляді запуску ракет, що в цілому сприятиме конструктивному діалогу.

Південна Корея бере участь у діяльності багатьох міжнародних організацій, серед яких – Організація Об'єднаних Націй, Світова організація торгівлі, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд, ЮНЕСКО, Організація Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС), Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), Саміт країн Східної Азії, Форум «Азія-Європа» (АСЕМ), Азіатський банк розвитку. РК входить до країн «Великої двадцятки», АСЕАН+3 (Японія, КНР, Корея), Східно-Азіатського саміту, Групи 77 (G-77 або «Група сімдесяти семи») та інших міжнародних і регіональних інституцій. Основною політико-безпековою проблемою для зовнішньої політики Республіки Корея є міжкорейські відносини і ядерна програма КНДР.

На думку дослідника В. Ткаченка, корейський досвід засвідчує, що необхідно прискорено розвивати внутрішній ринок і сприяти розвитку малого бізнесу. Як показав досвід, Південна Корея зобов'язана своїм рівнем технологічного розвитку й потужному обсягу індустріалізації сильній освітній базі й орієнтованій на зовнішній світ стратегії розвитку. Звідси й два уроки, які ми можемо запозичити із досвіду Південної Кореї. Перший, що лише людські ресурси є ключовими для науково-технічного розвитку й економічного зростання країни. А другий – що ніщо не зможе краще мотивувати приватний бізнес вкладати гроші у

розвиток технологій, ніж дійсно ринкова економіка, а не засилля олігархів.

Життєво важливою проблемою для Південної та Північної Кореї є об'єднання країн. Вирішення цієї проблеми сприятиме реалізації таких завдань:

1) процвітання і подальше збереження національних почуттів єдиної нації з єдиною мовою і культурою;

2) звільнення від страждань і трагедій мільйонів розділених сімей;

3) збереження миру і спокою на Корейському півострові;

4) створення економічно потужного соціального суспільства;

5) створення мирної атмосфери не тільки в Південно-Східній Азії, але й у всьому світі.

Звичайно, щоб об'єднатися, потрібно розробити відповідну стратегію, з якою погодилися б лідери обох країн, і прорахувати витрати. Не можна не враховувати і той факт, що витрати на об'єднання – це витрати певного періоду, а користь – на довгі роки. Навіть важко уявити всі позитивні наслідки, що випливають з об'єднання країни. Директор дослідницького центру з питань об'єднання Джон Сен Хун зауважує, що ми не підрахували витрати, понесені за 70 років розколу, тому якщо зникне загроза війни, протистояння й інші фактори, то вигода буде значно більшою, ніж розраховані дані.

Досить позитивно на процес об'єднання можуть вплинути світові геополітичні гравці, насамперед США та Китай. Для покращення відносин з Китаєм лідер Північної Кореї після значної перерви здійснив візит у КНР. Зустріч Кім Чен Іна з Сі Дзіньпінем показує, що стратегія Кім Чен Іна аж ніяк не проста. Північна Корея вже до початку Пхенчанской олімпіади отримала комфортну позицію для ведення переговорів з Китаєм, РК, США. І в цьому ланцюгу стратегії Кім Чен Ін насамперед вирішив відвідати Китай. Зрозуміло, що Кім Чен Ін, який після сходження на вищу посаду в 2011 р. ні разу не залишав межі Північної Кореї, відвідав Китай, маючи на меті налагодити колишні стосунки з КНР, отримати підтримку Китаю і виробити тактику в переговорних процесах з РК і США. Також не виключений

і варіант офіційних або неофіційних зустрічей з союзником – Росією. Необхідно зазначити і враховувати той факт, що РК і США приступили до спільного військового навчання, яке було відкладено у зв'язку з проведенням олімпіади[39].

Щодо україно-корейських відносин, то Корея одна з перших азійських країн визнала незалежність України і 10 лютого 1992 р. між двома державами було встановлено дипломатичні відносини. Південна Корея завжди підтримувала суверенітет і територіальну цілісність України, а Україна завжди була активним прихильником встановлення миру на Корейському півострові. За період нашої співпраці продовжується активний політичний діалог, налагоджується торговельно-економічне співробітництво, активізуються культурні та гуманітарні зв'язки, зокрема й в сфері освіти і науки, формуються інституційні механізми співробітництва.

Республіка Корея посідає п'яте місце серед торговельних партнерів України в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні після Китаю (6,5 млрд дол. США), Індії (майже 2,4 млрд дол. США), Індонезії (2,11 млрд дол. США) та Японії (736 млн дол. США). Активно наші країни співпрацюють у транспортній галузі. Так, Україна закупила десять швидкісних поїздів Hyundai Rotem, які курсують між містами України. Близько 600 українських фахівців ефективно працюють у центрі досліджень і розробок Samsung Research and Development Institute Ukraine. За підсумками 2019 р., країни Азії, включно з Республікою Корея, є ключовими партнерами України у регіональній структурі товарообігу сільськогосподарської продукції, частка яких становить 40,9 %[40].

На сьогодні у нашій країні працюють 28 підприємств з корейським капіталом, у т.ч. найбільші корейські компанії – Samsung Electronics, LG Electronics, POSCO Daewoo та Hyundai Corporation. Так POSCO Daewoo став одним з головних гравців на ринку експорту українського зерна.

---

[39] Кан Ден Сик. Корейская проблема в контексте трансформаций мировой политической системы: монография. К.: Изд. центр КНЛУ, 2017. 284, [51] с.

[40] Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Кореєю. URL: https://korea.mfa.gov.ua/spivrobitnictvo/400-torgovelyno-jekonomichne-spivrobitnictvo-mizh-ukrajinoju-ta-korejeju

Відбувається активна співпраця в космічній галузі. Серед здобутків у цьому напрямі слід зазначити запуск у 2006 р. корейською стороною багатоцільового супутника Koreasat-5 за допомогою української ракети-носія у рамках проєкту «Морський старт». У 2013 р. було успішно здійснено перший запуск корейського супутника дистанційного зондування Землі KOMPSAT-5 (Arirang-5) за допомогою української ракети-носія «Дніпро». Також було здійснено ще два запуски супутників: науково-технологічного супутника STSAT-3 та супутника KOMPSAT-3A[41].

Продовжується співпраця і в сфері освіти. На сьогодні ряд південнокорейських і українських вищих навчальних закладів плідно співпрацюють, організовуючи студентські та наукові обміни. У ряді країнських ВНЗ, вивчається корейська мова, традиції цієї країни.

Близько 1000 українських студентів та учнів вивчають корейську мову в 10 вищих навчальних закладах і освітніх установах, зокрема в Київському національному лінгвістичному університеті, Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, Київській гімназії східних мов.

У провідному вищому навчальному закладі Республіки Корея – Університеті іноземних досліджень «Ханкук», у 2009 р. було відкрито першу і єдину в країні кафедру українських досліджень у рамках Центрально- та Східноєвропейських студій цього ВНЗ, де близько 80 корейських студентів вивчають українську мову, історію, культуру, звичаї.

Активно наші країни працюють і в сфері культурного обміну. 17 березня 2017 р. у Києві на Хрещатику було відкрито Корейський освітній центр, який повинен сприяти просуванню корейської мови та культури, популяризації корейських традицій серед українців, розбудові контактів та співробітництва між корейськими та українськими освітніми установами, поглибленню наукової співпраці між країнами, організації різноманітних заходів і програм. Корейська громада в Україні має свій Культурний

[41] KOMPSAT-3A. С. 40. URL: https://eos.com/kompsat-3-3a/

центр (у рамках якого діють Корейський діловий клуб, Корейський молодіжний центр та здійснюється видання «Мугунхва» – в перекладі з корейської – «вічно квітуча троянда»). Менші за розміром корейські регіональні організації є в інших містах України, головним чином у місцях компактного проживання населення корейського походження (Харкові, Дніпрі, Херсоні, Миколаєві, Запоріжжі, АР Крим).

На міждержавному рівні сьогодні ефективно діють:

1. Міжурядова українсько-корейська комісія з питань торговельно-економічного співробітництва.

2. Спільний українсько-корейський комітет з науково-технічного співробітництва.

3. Спільна українсько-корейська комісія зі співробітництва у сфері оборонної промисловості та матеріально-технічного забезпечення.

Проте звичайно цього недостатньо і нашим країнам потрібно активізувати співпрацю у різних галузях. За словами колишнього прем'єр-міністра Південної Кореї Чон Ун Чхана (Chung Un-chan, перебував на посаді у 2009–2010 рр.) під час П'ятого економічного форуму Україна – Корея (липень 2017 р.): «Україна розташована в стратегічно важливому регіоні Євразії і має багаті природні ресурси. Республіка Корея вважається для України перспективним партнером з економічного співробітництва. Аналогічним чином Корея також є хорошим стратегічним партнером України у сфері інфраструктури, традиційної та альтернативної енергетики, фінансів, сільського господарства, будівництва, інформаціно-комунікаційних технологій (ІКТ) та інших сфер»[42].

У подальшому необхідно посилити діалог між нашими країнами з метою планування та реалізації як короткострокових, так і довгострокових проєктів у науково-технічній, торговельно-економічній, культурно-гуманітарній сферах та інших галузях. На урочистому прийомі з нагоди 25-ї річниці встановлення

[42]Далекосхідний вектор як важливий елемент зовнішньої політики України: аналіт. доповідь / [Кононенко К. А., Гончарук А. З., Кошовий С. А.]; за заг. ред. К. А. Кононенка. К.: НІСД, 2017. 66 с.

дипломатичних відносин Республіки Корея та України посол Південної Кореї в Україні Лі Янг-Гу зазначив, що слід дотримуватися трьох принципів: орієнтованість на цінності, на глобальність та на майбутнє. Орієнтованість на цінності – це спільне процвітання, інтеграція та більше того – миротворчість. Орієнтованість на глобальність, яка будуватиметься на двосторонньому співробітництві, буде в подальшому розширюватися на Євразійському континенті, і далі – на глобальному рівні. Орієнтованість на майбутнє означає, що обидві сторони повинні співпрацювати на основі майбутніх глобальних тенденцій – ресурси продовольства, енергетики та води, зміна клімату і четверта індустріальна революція на основі розвитку науки та технологій, Євразійська інтеграція. Великі можливості існують також для розширення двосторонньої співпраці у сферах культури, освіти і туризму[43].

Сьогодні Україна спільно з Кореєю працює над так званим Генеральним планом, який містить ряд інвестиційних проєктів з використання сонячних батарей, планується також реалізувати проєкти в аграрному бізнесі та машинобудуванні, в банківському та енергетичному секторах (зокрема, модернізація електростанцій), проєкти в сфері електронного уряду, будівництва сміттєпереробних об'єктів, модернізації лікарень.

Заручившись підтримкою Республіки Корея, яка є активним учасником багатьох регіональних угрупувань, Україна матиме змогу забезпечити собі доступ до багатосторонніх форматів розвитку відносин з усіма азійськими країнами (АСЕМ, АТЕС та ін.).

3.6. Геополітичне становлення країн пострадянського простору: стан та проблеми

Після розпаду Радянського Союзу більшість колишніх республік, які стали незалежними, зіткнулися з рядом проблем. Слід звернути особливу увагу на те, що практично всі держави у перші

[43] Україна – Республіка Корея: 25 років тісних та плідних взаємин. URL: https://www.vectornews.net/exclusive/21489-nadzvichayniy-povnovazhniy-/posol-respublki-koreya-v-ukrayin.html

роки незалежності опинилися в економічній кризі, пов'язаній з розвалом колишньої єдиної союзної економіки, розривом налагоджених виробничих зв'язків, руйнуванням раніше здійснюваного постачання сировини і матеріалів, збуту виробленої продукції. Треба добре уявляти, чим був єдиний народногосподарський комплекс Радянського Союзу. Величезна країна була жорсткою, замкненою, практично позбавленою саморегулювання системою, поділеною на великі галузеві й національно-територіальні підсистеми. Вони економічно доповнювали одна одну. За допомогою структури стабільних міжгалузевих і міжреспубліканських зв'язків, що формувалися під впливом команд з єдиного центру, їх об'єднали у цілісний та єдиний народногосподарський комплекс. Сформувався своєрідний загальносоюзний економічний механізм. Він принципово відрізнявся від економічних систем із розвиненими ринковими відносинами саморегулювання, які правильніше було б назвати не механізмом, а організмом.

Коли СРСР розвалився, то розвалився і єдиний народногосподарський комплекс. Перед урядами суверенних держав постала необхідність пошуку засобів створення власних економік – економічних систем, що самостійно функціонують, потреба у розробці і здійсненні макроекономічної політики стабілізації, координації дій у рамках нових політичних й економічних відносин, початку структурних змін у господарстві. Йшлося не стільки про побудову, скільки про перебудову «уламка» колишнього величезного економічного простору, який отримала у спадок кожна нова незалежна держава. Головна проблема, з якою зіткнулися ННД, – перекіс в економічному розвиткові у ту чи іншу галузь, що було наслідком політики поділу праці в СРСР. Завдання виявилося особливо складним, оскільки в республіках не було адекватних інституційних структур і навичок управління економікою в ситуації переходу від планово-централізованої системи з управлінням із московського центру до системи з елементами ринкових відносин. Спроба швидко перетворити «механізм» на «організм» шляхом насильницького повсюдного запровадження класичних ринкових відносин в умовах руйнування колишньої єдиної народногосподарської системи спричинила економічну

катастрофу в більшості з ННД. Унаслідок спаду виробництва багато громадян пострадянського простору перебували на межі фізичного виживання.

Падіння виробництва, зниження рівня життя переважної більшості населення, скандальний розрив у прибутках меншості і більшості, зростаюча соціально-політична і міжетнічна напруженість, що зростала, спільні симптоми хвороб перехідного періоду в розвиткові нових незалежних держав. Усе це болісно вплинуло на людей. Стару віру в комуністичні цінності у суспільстві ненадовго витіснило переконання, значною мірою ілюзорне, що всезагальне благоденство забезпечиться шляхом набуття суверенітету, переходом до ринкової економіки і ліберальної демократії. Спочатку демократичні перетворення в більшості посткомуністичних країн мали широку масову підтримку. Це, насамперед, зумовлювалося економічною неспроможністю колишньої системи. Більшість населення очікувало від нових демократичних інститутів не стільки захисту громадянських свобод, скільки підвищення свого матеріального добробуту. Від приходу демократії чекали передусім соціальних і економічних перетворень, поліпшення рівня життя й умов зайнятості. Тобто, підтримуючи політичні зміни, люди радше керувалися матеріальними очікуваннями, ніж якоюсь первинною нормативною відданістю демократії.

У багатьох ННД гостро постала проблема міжнаціональних відносин. Якщо раніше громадяни СРСР особливо не замислювалися, на чиїй етнічній території вони проживають, то після 1991 р., коли багато хто з них виявився іноземцем, часто небажаним, на тій землі, яку вони вважали своєю Батьківщиною, національне питання постало у всій гостроті. Представники нетитульної нації зазнавали переслідувань і утисків у різних формах: від убивств і пограбувань, як це мало місце в Таджикистані й Киргизстані, так і позбавлення можливості одержання громадянства і всього того, що з цим пов’язано (країни Балтії). На всьому пострадянському просторі посилилися міграційні процеси, що викликано відкритістю кордонів, можливістю вибору місця проживання, різким погіршенням загальної економічної

ситуації, а також психологічними факторами, в яких не останню роль відіграло посилення релігійної, етнічної ідентичності титульних народів і народностей того чи іншого регіону і виявлення ворожого ставлення до представників інших етнічних груп.

У пострадянських країнах сформувалася специфічна модель постсоціалістичного капіталізму, в якій є окремі принципові властивості капіталізму взагалі (насамперед приватна власність і контури ринкової економіки) при бракові тих характеристик сучасного капіталізму, що зумовлені досягнутим ступенем його соціалізації та демократизації. Останніх рис у пострадянських нових незалежних державах практично немає.

Аналізуючи особливості політичного устрою країн пострадянського простору, слід виділити чотири головні типи політичних режимів:

– демократичні: Латвія, Литва, Естонія, Грузія, Україна;

– напівавторитарні: Азербайджан, Вірменія. Тут упроваджується «альтернатива демократії» – обмежена трансформація, що більше відповідає їхнім інтересам, і водночас збереження видимості демократії з униканням політичних ризиків;

– авторитарні: Росія, Білорусь, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан – відмова від демократичної гри, вільної конкуренції на виборах, ризику для правителів бути відправленими у відставку виборцями – організація виборів із попередньо відомими результатами;

– неототалітарні: Туркменістан та Узбекистан – тотальний контроль, систематичний примус і насильство або загроза його застосування з боку влади стосовно більшості населення здійснюють не у жорстких, як у класичному тоталітаризмі, а відносно м’яких, проте більш витончених формах, внаслідок великої кількості стійких залежностей – правових, економічних тощо.

Найбільш успішними виявилися країни Балтії, які, подолавши великі складності перехідного періоду, в цілому здійснили постсоціалістичну трансформацію з меншими втратами для себе, ніж інші пострадянські республіки. Тут відобразилися інші історичні традиції, національний менталітет, рівень національних еліт, розвиненіший громадянський настрій населення, а також

швидкий відрив від СРСР і національний консенсус стосовно орієнтації на європейські стандарти громадського життя, відкритість іноземному капіталові тощо. Тобто держави Балтії пройшли шлях становлення і зміцнення незалежної держави успішніше, ніж країни СНД.

У геополітичному плані частина цих країн, переважно з авторитарними методами правління, перебуває в зоні впливу Російської Федерації і входять до Співдружності незалежних держав, Організації договору про колективну безпеку або Євразійського економічного союзу, більш відомого в нашій країні як «митний» або «тайговий», а частина, в яких розвивається громадянське суспільство і в яких права і свободи громадян перебувають на відносно високому рівні, вже є або прагнуть до членства в Євросоюзі, або НАТО.

Так, зараз найкращі рівні демократії показують країни Балтії: Литва, Латвія і Естонія, в яких цей індекс перебуває на рівні між 7 і 8. Усі три держави давно увійшли в Євросоюз і є повноправними членами НАТО.

Асоціацією з ЄС зараз може похвалитися тільки три колишні радянські республіки: Україна, Грузія і Молдова, які мають також високі індекси демократії. За індексом демократії суспільно-політичного життя наша країна теж дещо поступається сусідам – 5,7 проти 5,9 у Грузії і 6 у Молдови. Варто зазначити, що одночасно з прагненням до ЄС Молдова не припинила своє членство в СНД і також є спостерігачем в ЄАЕС.

Щодо партнерства з НАТО з перспективами членства в альянсі, то, крім України, Грузії і Молдови, план партнерства з Північноатлантичним альянсом є ще у Казахстана і Азербайджана.

Членами СНД зараз лишаються 8 країн, причому Україна і Грузія припинили свою участь у СНД після російської агресії. Окремо треба зазначити, що наша країна формально навіть не входила в СНД, хоч і була його учасником з 1991 року, але статут об'єднання Україна так і не ратифікувала.

Ще чотири країни з традиційної сфери впливу Росії входять у Митний союз – це Вірменія, Білорусь, Казахстан і Киргизстан. Що стосується Киргизстану, то варто зазначити, що ця держава

демонструє відносно непогані показники за рівнем демократії і ненабагато відстає від України з індексом 4,9.

В ОДКБ, штаб якої розташований у Москві, зараз входять п'ять пострадянських країн – Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан і Таджикистан. При цьому організація зараз переживає не найкращі часи через зовнішню політику РФ і протиріччя між країнами, що входять до неї.

Окремої згадки заслуговує Туркменістан, в якому за роки правління Туркменбаші Сапармурата Ніязова склалася абсолютно «своя атмосфера»: країна досі не цікавиться партнерством ні з РФ, ні із Заходом і не є членом жодного перерахованого вище об'єднання або організації. Спадщина Ніязова, який підім'яв під себе всі гілки влади в Туркменістані і правив до 2006 року, відчувається донині – індекс демократії в країні зараз найнижчий серед колишніх радянських республік і становить 1,8, хоча певні поліпшення в цій сфері все ж є.

Кращі показники за рівнем ВВП на душу населення сьогодні демонструють чинні члени ЄС і НАТО і найдемократичніші з пострадянських держав: Естонія, Литва і Латвія. Рекордні 17,6 тисячі доларів валового внутрішнього продукту припадає на одного жителя Естонії, а Литва і Латвія злегка відстають від неї за цим показником з 14,8 і 14 тисячами доларів у рік на людину.

Україна за цим показником зараз перебуває між Вірменією і Узбекистаном, причому довоєнні показники рівня ВВП на людину у нас були вдвічі вищими: за даними Світового банку, 2013 року він становив 4 тисячі доларів.

Досить потужною міжнародною організацією, в яку входить частина пострадянських республік, є ШОС – Шанхайська організація співробітництва. Це субрегіональна міжнародна організація, до складу якої входять шість держав – Казахстан, Китай, Киргизстан, Росія, Таджикистан та Узбекистан (як спостерігачі приєдналися Іран, Пакистан та Індія; США також зробили спробу одержати статус спостерігача, проте члени організації вирішили, що це недоцільно). Початок формування ШОС поклало підписання Казахстаном, Киргизстаном, Китаєм, Росією і Таджикистаном у квітні 1996 р. у Шанхаї Угоди про заходи довіри у воєнній

області в районі спільного кордону. У прийнятій Декларації основними цілями проголошувалися: сприяння ефективному співробітництву в політичній, торгово-економічній, науково-технічній, культурній, освітній, енергетичній, транспортній, екологічній та інших галузях, а також спільні зусилля із підтримання та забезпечення миру, безпеки і стабільності у регіоні.

За чисельністю населення і загальним розміром території ШОС не має рівних у світі. Стратегічне партнерство двох ядерних держав і постійних членів Ради Безпеки ООН – Російської Федерації та Китаю – свідчить про значущість організації. Проте, незважаючи на збіг певних інтересів, держави-члени мають чимало спірних питань, які не так просто владнати. Та головне її призначення вбачається у стримуванні американської експансії в регіоні, а ширше – на пострадянському просторі.

Відтак слід зазначити, що в сучасних умовах кожна з пострадянських нових незалежних держав постала перед складними проблемами, висунутими переходом до постіндустріального суспільства. Міжнародні організації та експерти радять їм зберігати стабільність і продовжувати застосовувати комплекс заходів з ліберально-демократичного та ринкового реформування. Але результати реалізації подібних порад у кожній з ННД дуже відрізняються. Можна очікувати, що процес стихійного розвитку ринкових відносин, потреби відтворення капіталу, структурна перебудова економіки, втягнення тієї чи іншої країни до світового господарства сприятимуть її прогресу в суспільно-політичному житті. Однак це не може відбутися автоматично.

Нові пострадянські держави перебувають нині на різних етапах суспільного розвитку. Є значні відмінності у напрямах, темпах, формах реформування, ступені відданості принципам демократизації політичного ладу, ринкової економіки і приватної власності, а також за результатами реформування. ННД демонструють відданість різним формам політичного устрою, соціально-економічним моделям. Вони вирізняються за менталітетом своїх громадян, культурою виробництва тощо.

Російсько-українське гібридне протистояння

Особливу роль на пострадянському просторі відіграє Росія. Вона стала правонаступницею Радянського Союзу і тому намагається відігравати лідируючу роль у цьому регіоні, досить часто нав'язуючи свої позиції іншим країнам. Для збереження деяких пострадянських країн у сфері свого впливу Російська Федерація розв'язує локальні конфлікти і сприяє створенню на їх територіях псевдодержавних утворень (Придністров'я, Нагірного Карабаху, Південної Осетії та Абхазії, ЛНР, ДНР), які не визнаються міжнародним співтовариством. Досить яскраво це проявилося на прикладі України, коли після повалення злочинної влади В. Януковича Росія, щоб завадити європейським і євроатлантичним прагненням України, розв'язала проти України гібридну війну, анексувала Крим і захопила частину території Донецької і Луганської областей України.

Слід зазначити, що автором концепції «гібридні війни» є теоретик у галузі збройних конфліктів та військово-політичної стратегії Френк Г. Хоффман. Він зазначає, що конфлікти будуть мультимодальними (такими, що ведуться різними способами) та багатоваріантними, що не входять у межі простої конструкції ведення збройного конфлікту чи війни. За Ф. Хоффманом, майбутні загрози можуть більшою мірою бути охарактеризовані як гібридне співвідношення традиційних та нерегулярних стратегій і тактик, це децентралізоване планування та виконання, участь недержавних акторів з використанням одночасно простих та складних технологій[44].

Італійський вчений, філософ Умберто Еко називав ці конфлікти неовійнами. І що цікаво, одне з перших його правил безпосередньо повертає нас до «зелених чоловічків», оскільки звучить так: «У неовійні важко зрозуміти, хто є ворогом»[45]. І цей принцип максимально був використаний у кримській ситуації, оскільки

[44] Hoffman Frank, G. (2009). Hybrid Threats: Reconceptualizing the Evolving Character of Modern Conflict. Strategic Forum. Institute for National Strategic Studies (INSS). Washington, DC, 240, 1–8.
[45] Eko, W(2007). War, peace and neither ce. 20.

Росія у відповідь на звинувачення могла лише розводити руками, мовляв, нас там немає.

У своїй статті Л. Савін наводить трактування гібридної війни Майклом Айшервудом, який зазначає, що потенційно гібридну війну сьогодні можуть вести багато конфліктуючих держав. Він пояснює, що складний характер гібридної війни вимагає від воєначальників та цивільних лідерів розуміння свого операційного оточення або відчуття бойового простору. Гібридний супротивник може приховуватися поміж цивільного населення, бути не схожим на типового ворога та використовувати «електронний притулок», створений глобальним телекомунікаційним ринком[46].

Дослідник П. Пухов тлумачить гібридну війну як «використання воєнних та невоєнних інструментів в інтегрованій кампанії, спрямованій на досягнення неочікуваності, захоплення ініціативи та отримання психологічних переваг, що використовують дипломатичні можливості; масштабні й блискавичні інформаційні, електронні та кібероперації; прикриття і приховування військових і розвідувальних дій у поєднанні з економічним тиском»[47].

Серед українських фахівців, які приділили увагу дослідженню проблем гібридної війни, можна виділити: Є. Магду, В. Горбуліна, Ю. Радковець, М. Требіна, В. Василенко, С. Дацюка та ін.

Для характеристики сучасного протистояння між Україною та Росією можна використовувати такі терміни, як «неконвенційна війна», «гібридна війна», «нерегулярна війна». Вони характеризуються «розмиванням» обрисів військового конфлікту з використанням в ньому невійськових засобів[48].

---

[46] Sawin, L (2015). The Hybrid War. About the sources of the concept. URL: https://www.russiapost.su/archives/44207.

[47] Pukhov, P. (2015). The myth of the "hybrid war". Retrieved from http://nvo.ng.ru/realty/2015-05-29/1_war.html

[48] Patrick James (2018). What do we know about crisis, escalation and war? A visual assessment of the International Crisis Behavior Project. Conflict Management and Peace Science, vol. 36, 1: pp. 3–19, URL: https://doi.org/10.1177/0738894218793135

Визначаючи сутність цього поняття, слід зазначити, що гібридна війна – це тип неформатної війни, в якій неможливо чітко визначити сторони конфлікту, чим користується сторона-агресор. У гібридних війнах на першому місці стоїть інформаційно-психологічний вплив на населення, на другому – економічно-політичні (торговельні, газові, дипломатичні) протистояння. А силові операції, які застосовуються наприкінці, мають на меті не так завоювати чи втримати територію, як породжувати хаос, неперервний конфлікт і постійне генерування провокацій. Держава, яка веде гібридну війну, реалізує угоду з недержавними виконавцями – бойовиками, групами місцевого населення, організаціями, зв'язок з якими повністю заперечується.

Таким чином, можна дати таке визначення гібридної війни – це поєднання воєнної загрози, прихованої інтервенції, таємного постачання зброї та систем озброєння, економічного шантажу, інформаційної провокації у ЗМІ з метою дезінформації для досягнення політичних та військових цілей країни-агресора[49]. При цьому країна-агресор залишається публічно непричетною до розв'язання конфлікту.

Одним з важливих аспектів гібридної війни Росії проти України є економічний. Економічна війна передбачає застосування цілого спектра засобів (економічного, енергетичного, торговельного, інформаційного характеру тощо) на міждержавному й міжнародному рівнях з метою послаблення української економіки та дестабілізації внутрішньополітичної ситуації. За даними експертів, рівень збитків, заподіяних Україні внаслідок анексії Криму, становить близько 100 млрд дол. США. На Донбасі також завдано збитків на приблизно таку суму. А якщо планувати відновлення економіки на тимчасово окупованих територіях, то сума, яку потрібно потратити, сягає понад 300 мільярдів гривень.

Аналізуючи історію гібридного протистояння між Росією та Україною, слід зазначити, що економічний тиск Росія почала здійснювати ще напередодні подій 13–14 років. Так, ще у січні 2006 року Росія без попередження заборонила ввезення на

[49] Military Doctrine of Ukraine (2015). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555/2015.

російську територію всіх видів української тваринницької продукції нібито за низьку якість, що не відповідало дійсності. Під тиском Росії Митний союз ввів обмеження на постачання металу і українських труб, збільшив мито на ряд продовольчих товарів та овочів – гречку, цукор, картоплю, капусту тощо. Особливо економічний тиск активізувався напередодні Вільнюського саміту у 2013 році, на якому Україна планувала підписати Угоду про асоціацію Україна-ЄС. У серпні 2013 року поставка практично всіх українських товарів до Росії була заблокована, оскільки вони були віднесені до категорії ризикових, що фактично створило ситуацію «митної війни». Ця політика продовжувалася і в подальші роки. Так, у 2016 р. були введені антидемпінгове мито щодо безшовних нержавіючих труб (18,96 %), феросилікон марганцю (26,35 %), сталевих коліс (34,22 %), арматури (9,32 %). У 2016 році Російська Федерація призупинила щодо України дію договору про зону вільної торгівлі СНД. Крім того, Росія також здійснювала блокування постачання товарів з України на ринки інших країн, зокрема встановила заборону українського транзиту через російську територію, здійснювала дискредитацію вітчизняних товарів в очах іноземних європейських споживачів. У відповідь на введення економічних санкцій РФ продовжила проти України та інших країн, які підтримали санкції проти РФ, дію ембарго щодо продовольчої продукції до кінця 2019 р.

В умовах гібридної війни Україна пішла на ряд контрзаходів проти РФ, зокрема були розірвані договори у сфері військово-технічної співпраці. Україна з січня 2016 р. відмінила преференційний режим у торгівлі з Росією і встановила ввізне мито для всіх російських товарів, а на деякі товари запровадила заборону. Загалом щодо імпорту товарів походженням із Російської Федерації в Україні діють 12 захисних торговельних заходів (9 антидемпінгових, 1 компенсаційний та 1 спеціальний)[50].

[50] Analytical lecture to annual Message of President of Ukraine in Supreme soviet of Ukraine «About internal and external position of Ukraine in 2018» (2018). URL: https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-3

У цих умовах значно зменшився товарообіг між Росією та Україною. Так, починаючи з 2013 року щорічне зниження досягало 30–35 %. Ці заходи привели до того, що частка українського експорту до Росії сьогодні становить всього близько 10 % від загального експорту, хоча ще у 2012 році вона становила чверть усього експорту до Росії. За даними експертів, закриття російського ринку призвело до збитків України близько 15 млрд доларів.

З метою компенсації економічних втрат Україна подала ряд позовів до СОТ. У жовтні 2015 була оскаржена процедура оцінки відповідності та сертифікації залізничної продукції з боку Росії і в заключному звіті СОТ частина претензій України була задоволена. У лютому 2017 р. Україна подала позов на неправомірні дії Росії щодо обмеження транзиту українських товарів через територію Росії до Казахстану й Киргизстану. У жовтні 2017 р. Україна поскаржилася на Росію щодо обмеження торгівлі безалкогольними та алкогольними напоями, кондитерськими виробами, шпалерами та деякими іншими товарами.

Були направлені також позови до Третейського суду в Гаазі і його рішенням від 2 травня 2018 р. позов української сторони до РФ щодо виплат українським компаніям 159 млн дол. США був задоволений.

Значну шкоду нанесла Росія Україні у сфері портової галузі, яка відіграє значну роль у збільшенні конкурентоспроможності української економіки, оскільки близько 40 % загального обсягу торгівлі з іншими країнами проходить через морські порти. Після анексії Криму Україна втратила можливість користуватися власними портами в Криму. Крім того, агресивні дії Росії в акваторії Чорного та Азовського морів обмежують морські можливості України. У 2018 році почастішали випадки затримки силовими органами РФ суден, що прямують в українські порти, розташовані на березі Азовського моря. У цих умовах українська влада була змушена направити 30 % вантажопотоку з портів Азовського регіону на морські порти Миколаївської та Одеської областей[51].

[51] Analytical lecture to annual Message of President of Ukraine in Supreme soviet of Ukraine «About internal and external position of Ukraine in 2018»

Велике значення в умовах гібридної війни приділяється також фінансовій, зокрема банківській системі, оскільки її послаблення призводить до зниження економічної могутності держави і посилення внутрішньополітичної напруги. Слід зазначити, що вплив російського капіталу на українську банківську систему залишається ще досить значним. Експерти нарахували, що сьогодні в Україні працює декілька банків з російським капіталом: Промінвестбанк, Сбєрбанк, ВТБ Банк, ВіЕс Банк, Банк Форвард, Альфа Банк,Укрсоцбанк. Аналітики зазначали, що навіть в умовах збройного протистояння російські банки поряд з українськими отримували великі обсяги рефінансування і могли впливати на економічну ситуацію, зокрема сприяти послабленню української національної валюти. У березні 2017 року Національний банк України за розпорядженням РНБО ввів санкції проти банків з російським капіталом у статті заборони здійснення фінансових операцій на користь своїх російських власників з метою недопущення фінансування російських збройних сил.

Після введення санкцій українці почали масово забирати депозити з цих банків (за рік було забрано 28 відсотків усіх депозитів). Найбільший відплив грошей спостерігався у Сбербанку – 5,29 млрд гривень, ВТБ Банку – 1,25 млрд, Промінвестбанку – 1,16 млрд, БМ Банку – 152 млн гривень, ВіЕс Банку – 66 млн гривень. Відтак частка російських банків в українській банківській системі зменшилася до 5,6 відсотка.

Енергетична безпека

Україна тривалий час була в повній енергетичній залежності від Росії, оскільки імпортувала від неї природний газ, нафтопродукти, паливо для АЕС, що було пов’язано з історичними чинниками, оскільки за часів Радянського Союзу енергетичні ресурси постачалися в Україну саме з російської території. Відтак енергетичну інфраструктуру Росія використала як один з головних інструментів гібридної економічної війни. Газові війни розпочалися ще задовго до подій 2014 року, зокрема у 2006 і 2009 роках

(2018). URL: https://niss.gov.ua/publikacii/poslannya-prezidenta-ukraini/analitichna-dopovid-do-schorichnogo-poslannya-prezidenta-3

Росія призупиняла транзит природного газу через територію України. В умовах монополії на природний газ російський «Газпром» міг диктувати свої ціни Україні, що значною мірою залежало від політичної кон'юнктури. В умовах, коли Україна намагалася вийти з орбіти інтересів Російської Федерації, газове питання розглядалося як один із головних інструментів впливу на Україну. У період з 2005 до 2012 року ціна на газ піднялася більше ніж у вісім разів (з 50 доларів за 1 000 $м^3$ у 2005 році до 420 доларів за 1 000 $м^3$ у 2012 році. І лише після агресії Російської Федерації і проведення ряду реформ в енергетичному секторі Україна з 2015 року змогла відмовитися від постачання російського природного газу, заключивши договір з угорським оператором про об'єднання транскордонних газопроводів і постачання газу від європейських операторів. Відмовившись від укладання контрактів з російським Газпромом щодо газопостачання, Україна вигравала від транзиту російського газу по газотранспортній системі в Європу. Відтак Росія, щоб завдати чергового економічного удару по Україні, вирішила будувати газогони в обхід її території.

У 2016 році Туреччина і Росія домовилися про будівництво двох ліній «Турецького потоку». Був підписаний міждержавний договір за підсумками переговорів у Стамбулі президентів В. Путіна і Р. Ердогана. Ця угода передбачає будівництво двох ниток магістрального газопроводу дном Чорного моря, кожна з яких має потужність близько 15,75 млрд куб. м газу. По першій нитці газопроводу газ буде постачатися турецьким споживачам, по другій – він буде направлятися в Європу.

Деякий час будівництво «Турецького потоку» гальмувалося, але на сьогодні, за словами Володимира Путіна, газопровід побудований на 99 % і газ по газопроводу «Турецький потік» потече до Туреччини, починаючи з 2020 року, що несе загрози енергетичній безпеці України, оскільки українська газотранспортна система не буде використовуватися повною мірою. Але особливу загрозу національним інтересам України несе будівництво Північного Потоку-2 (Nord Stream-2). Будівництво цього потоку є прямою загрозою економічній безпеці і національним інтересам

України. Якщо будівництво потоку буде завершено, то через нього буде постачатися 55 млрд кубометрів газу на рік в обхід України від Росії до Німеччини. Незважаючи на те, що Росія заявляє, що проєкт носить лише економічний характер з метою диверсифікації постачання газу з Росії в Європу, головна його мета геополітична, а саме послабити економічний потенціал України. Переважно геополітичне значення Північного потоку-2 підтвердили і самі росіяни. Так, у минулому році російський Ощадбанк опублікував звіт, який підриває уявлення про прибутковість «Північного потоку» та інших проєктів «Газпрому». Вони проаналізували прибутковість «Сили Сибіру» (майбутній газопровід у Східному Сибіру для транспортування природного газу з Республіки Саха (Якутія) в Приморський край і далекосхідні країни), «Турецького потоку» і «Північного потоку-2» і дійшли висновку, що всі вони неприбуткові і генерують прибуток тільки для підрядників, підприємств, очолюваних Аркадієм Ротенбергом і Геннадієм Тимченком. Обидва – близькі друзі Путіна, і обидва – під санкціями через незаконну анексію Криму. Після публікації цього звіту Ощадбанку один з його авторів Олександр Фек втратив роботу, а сама доповідь зникла із сайту банку[52].

Позитивно слід зазначити, що проти будівництва Nord Stream-2 активно виступають Польща, прибалтійські республіки, оскільки розуміють, що введення його в експлуатацію не тільки послабить Україну, а є також загрозою економічній безпеці Євросоюзу. Так, президент Польщі А. Дуда у цьому контексті зазначив: «Дана інвестиція має політичний характер, а її реалізація, перш за все, перешкоджатиме створенню ефективного енергетичного союзу у Європі. Ефективного – означає такого, що дійсно забезпечить конкурентність, і цим самим – справжню диверсифікацію джерел постачання газу»[53].

---

[52] Europe is ready to turn a blind eye to a large-scale war in Ukraine – a Danish journalist (2019). URL: https://apostrophe.ua/article/world/europe/2019-/11-12/evropa-gotova-zakryit-glaza-na-shirokomasshtabnuyu-voynu-v-ukraine-/datskiy-jurnalist/29094

[53] Visegrad Group Leaders vs. Nord Stream 2(2019). URL: http://archiwum.polradio.pl/5/38/Artykul/275581

Слід зазначити, що комітет Парламентської асамблеї ОБСЄ ухвалив резолюцію, в якій чітко зазначено, що будівництво газопроводів «Північний потік-2» і «Турецький потік» несе загрозу країнам Євросоюзу, оскільки посилюють економічний, а отже, і політичний тиск на ці країни з боку Росії. Досить активно інтереси України захищає наш стратегічний союзник США. Так після підписання президентом США Дональдом Трампом оборонного бюджету країни (NDAA) на 2020 рік розділ про санкції, що стосуються російських газотранспортних проєктів «Північний потік-2» і «Турецький потік», негайно вступив в силу.

Для зменшення впливу Росії на європейську систему безпеки у квітні 2019 року Європарламент підтримав проєкт документа, покликаного поширити дію європейської Газової директиви на «Північний потік-2». Газова доктрина спрямована на боротьбу з монополістами, зокрема один з її пунктів передбачає, що транспортуванням газу не може займатися та сама компанія, яка блакитне паливо видобуває і продає (так званий анбандлінг чи роз'єднання активів). У випадку «Північного потоку-2» компанія Nord Stream 2 AG, яка його будує, також планує експлуатувати «Північний потік-2» після його запуску. І оскільки ця компанія належить «Газпрому», то вимоги анбандлінгу вона не виконує, відтак потрібно створити незалежного оператора.

Останнім часом США дозволили добудову «Північного потоку-2». Деякі вітчизняні експерти сприйняли таке рішення США неоднозначно й навіть почали називати його зрадою України. Радник української делегації в тристоронній контактній групі Олексій Арестович узагалі оголосив, що нам слід орієнтуватися на Китай, якщо США нас надалі не будуть підтримувати. У відповідь Вашингтон зауважив, що не вважає особисту думку Арестовича позицією української влади.

Проте не все так однозначно, як комусь з експертів здається. Хоча Америка і є стратегічним партнером України, вона керується, насамперед, власними національними інтересами. Нині їй вигідніше дозволити добудову «Північного потоку-2», щоб поліпшити відносини з Німеччиною, провідною країною ЄС. Крім того, Росія також трохи заспокоїться й не буде здійснювати

провокативних дій проти США, наприклад кібератак, що шкодили американській економіці. Німеччині добудова «Північного потоку-2» також вигідна. Країна декларує перехід до «зеленої енергетики», який хоче зробити за 30 років. Тож російський природний газ їй підходить, бо є не надто шкідливим для довкілля, а також дешевим.

США й Німеччина – наші союзники, тож вони не забувають про Україну й обговорюють можливу компенсацію для нас у разі введення в експлуатацію «Північного потоку-2». Зокрема, розглядається компенсація транзитних зборів, які Україна втратить через газогін. Крім того, Захід також планує збільшити інвестиції в нашу країну для розвитку української економіки. США й Німеччина вимагатимуть від Росії гарантій укладення угоди з Україною про газопостачання після 2024 року, коли завершиться чинний договір. Росія поки що погоджується на це, але якщо вона відмовиться від своїх зобов'язань, США і країни ЄС посилять санкції проти неї. Тож говорити про те, що Америка та Німеччина нехтують інтересами України, не можна.

Проте навіть якщо трубопровід добудують, має ще відбутися його сертифікація. Цей процес також може загальмуватися, оскільки Росія хоче, щоб «Газпром» мав монопольне право на володіння газогоном і на його використання. ЄС, однак, на це не піде, оскільки в європейському законодавстві забороняється монополія. Зокрема, у липні 2021 року суд ЄС не підтримав апеляцію Німеччини на рішення Європейського суду, у якому забороняється монопольний доступ «Газпрому» до газопроводу OPAL – сухопутного продовження «Північного потоку». Тому питання про введення в експлуатацію газогону залишається поки що відкритим[54].

Для боротьби з енергетичною залежністю від Росії Україна також активно використовує юридичні інструменти, зокрема подає позови в міжнародні суди. У лютому 2018 року Стокгольмський

[54] Чупрій Л. В. Чому США дозволили добудову «Північного потоку-2». URL: https://matrix-info.com/chomu-ssha-dozvolyly-dobudovu-pivnichnogo-/potoku-2/

арбітражний трибунал ухвалив рішення на користь НАК «Нафтогаз України» і підтвердив порушення Газпромом зобов'язань щодо обсягів транзиту та присудив компенсацію в розмірі 4,63 млрд дол. Це рішення означає, що Газпром має сплатити Нафтогазу близько 2,56 млрд дол., з урахуванням остаточного розрахунку за газ, поставлений у 2014 та 2015 роках.

3.7. Мусульманська експансія в сучасному світі

В умовах посилення сучасних викликів активізується роль релігійного чинника як одного з головних ідентифікаторів нації чи етносу. Особливо активізується сьогодні роль ісламу як молодої і іноді надто активної чи навіть радикальної релігії. Саме сьогодні під гаслом захисту ісламу активізується цілий ряд радикальних чи навіть терористичних ісламських організацій. Згадаймо Алькаїду, Хесболлу, Ісламську державу тощо. І якщо Алькаїда дещо послабилася після вбивства Усами Бен Ладена, то на зміну їй прийшла Ісламська держава. Особливо складна ситуація складається на Близькому Сході, де перетинаються три ключові релігії: іслам, християнство, іудаїзм та інтереси ключових геополітичних гравців.

Аналізуючи вплив ісламу на державу, слід зазначити, що ще на початку XX ст. у переважній частині ісламських держав переважала світська модель держави. Проте вже в другій половині XX ст. намітилася явна тенденція до збільшення ролі ісламу в суспільному та державному житті та посилення впливу ісламського права на державний лад цих країн. Це можна побачити в кардинальних змінах, які відбулися в таких ісламських державах, як Пакистан, Іран, Судан та ін.[55] Зміцнення позицій ісламу і його впливу на події, що відбуваються сьогодні в світі, свідчать про те, що в сучасних умовах йдеться вже не про процеси реісламізації, які характеризуються збільшенням впливу ісламу на внутрішньополітичне життя сучасних ісламських держав, а про визнання

[55] Пьяников М. Ю. Понимание экстремизма в европейской и арабской науке и политике. *Молодой ученый.* 2016. № 20 (124). С. 607–610. URL: https://moluch.ru/archive/124/34190/ (дата обращения: 06.05.2020).

ісламу одним з найважливіших факторів, що формують напрям трансформації політичної і правової карти сучасного світу.

Одним із проявів ісламізації є діяльність радикальних мусульманських організацій. Слід констатувати, що діяльність радикальних ісламістських організацій значною мірою впливає на соціально-політичний розвиток країн як мусульманського, так і немусульманського світу, але в силу деструктивної природи екстремізму цей вплив завжди негативний. Досить часто діяльність таких угруповань призводить до посилення міждержавних суперечностей. Соціальна сфера також сильно страждає, особливо за умов використання «сліпих» терористичних акцій, що призводить до посилення внутрішньополітичної напруги та справляє дестабілізуючий вплив на суспільство, породжуючи атмосферу страху і непевності. Окремо варто зазначити про економічний збиток, який наносять екстреміст, оскільки деякі народногосподарські галузі послаблюються, що тягне за собою щорічне зростання безробіття. У цілому діяльність радикально налаштованих ісламських екстремістів не дає країнам третього світу розвиватися і процвітати. Аналізуючи особливості радикальних, екстремістських угруповувань, слід виділити такі їхні основні ознаки:

– здійснення певної жорстко визначеної протиправної діяльності (проста прихильність до крайніх поглядів, думок, оцінок тощо не може бути екстремізмом);

– заперечення інакомислення і нетерпимість до прихильників інших поглядів (політичних, економічних, релігійних та ін.);

– ідеологічна спрямованість;

– акцент робиться на почуття, забобони та інстинкти, а не на логіку і розум;

– відсутність власної думки, натомість бездумне виконання наказу;

– однобокість у прийнятті проблем суспільства, звинувачення у всьому ворогів ісламу;

– одержимість ідеєю, яка доходить до абсурду.

Однією з найбільш потужних радикальних ісламських організацій після вбивства Усама бен Ладана стала «Ісламська держава», яка вперше заявила про себе у 2006 році. Спочатку

була проголошена «Ісламська держава Іраку», яку очолювало угруповання «Аль-Каїда». Організація хотіла створити теократичну суннітську ісламську державу в межах Сирії, Лівану, Ізраїлю, Палестини, Йорданії, Туреччини, Кіпру та Єгипту. У 2010 році її очолив Абу Бакр аль-Багдаді. Під його керівництвом повстанська група стала міжнародною екстремістською терористичною організацією, за нею стоїть підрив смертників у Багдаді та прилеглих районах, щоб протистояти іракським службам безпеки та шиїтам. У 2013 році ісламісти втрутилися у громадянську війну в Сирії та відтоді почали називати себе «Ісламською державою Іраку та Леванту» зі столицею в сирійському місті Ракка. У 2014 році Аль-Багдаді очолив окупацію ІДІЛ іракського міста Мосул і розгромив іракську армію; ІДІЛ пішла на Багдад, погрожуючи знищити етнічні та релігійні меншини Іраку, а згодом оголосила про створення «Всесвітнього халіфату». Через кілька днів Аль-Багдаді у відео закликав мусульман усього світу приєднуватися до ІДІЛ і воювати «за віру проти невірних».

У липні ІДІЛ уже утримувала третину Сирії та чверть Іраку, а Аль-Багдаді керував вісьмома мільйонами людей в усьому світі. Його халіфат контролював нафтові родовища та нафтопереробні заводи, збирав податки в Мосулі та створював уряд у Сирії, який передбачав систему судів та освіти. Абу Бакра аль-Багдаді назвали найрозшукуванішим злочинцем у світі – його бійці вбивали чоловіків, які відмовлялися приєднуватися до ІДІЛ, захоплювали в рабство жінок і змушували тікати більшу та потужнішу іракську армію; за його голову обіцяли 25 мільйонів доларів. ІДІЛ розташовувалася в Сирії та Іраку. Основними видами діяльності є торгівля нафтою, ракетами та продаж людей у рабство, фінансування ІДІЛ забезпечують також приватні інвестори з Катару, Кувейту та Саудівської Аравії. 2019 року Абу Бакра аль-Багдаді був знищений американськими спецслужбами у сірійській провінції Ідліб. Угрупування Іділу були вибиті також із більшості провінції Сирії, які вони контролювали[56].

[56] У Сирії вбили лідера ІДІЛ Абу Бакра аль-Багдаді. URL: https://thebabel.com.ua/texts/37422-u-siriji-vbili-lidera-idil-abu-bakr-al-/bagdadi-hto-ce-takiy-spoyler-nasilnik-sadist-golovniy-terorist-ostannih-rokiv

Відтак слід зазначити, що на сьогодні вплив ісламської держави дещо послабився, проте аж ніяк не зник, оскільки радикальні ісламські ідеї «джихаду» продовжують бути актуальними у багатьох мусульманських країнах.

Важливо намітити методи, які є найбільш дієвими для боротьби з радикальними ісламістськими утвореннями. На думку мусульманських учених-богословів, таких як генеральний секретар Всесвітнього союзу мусульманських учених доктор Алі Мухіддін аль-Карадаги і муфтій Дагестану шейх Ахмад-хаджі Абдулаєв активна радикалізація мусульман в усьому світі відбувається від того, що основні релігійні терміни, такі як «джихад» (старанність на шляху ісламу), «такфір» (звинувачення в невірстві і вихід з ісламу) і «халіфат» (історична концепція ісламської державності), представниками радикальних мусульманських організацій трактуються не правильно.

Так один із основних термінів *«джихад»,* який активно використовується радикальними ісламістами, в Корані тлумачиться зовсім по-іншому. У священній книзі мусульман слово «джихад» означає не «священну війну», а «боротьбу з недоліками» або «прагнення до вдосконалення». Війна в Корані позначається словами «харб» або «Кітале»[57]. У Корані чітко прописано, що головний, великий «джихад мусульманина» – це боротьба зі своїм нафс або своїм внутрішнім «я». Це насамперед боротьба проти невігластва, жадібності, зарозумілості, заздрощів і проти напущень диявола, іншими словами – боротьба проти своїх слабкостей і негативних внутрішніх якостей. Джихад – це виховання свого внутрішнього духовного світу. Для пояснення суті джихаду наводиться така притча. Одного разу до пророка Мухаммада підійшов один чоловік і попросив його, щоб його взяли в похід проти ворогів. Пророк запитав його: «А чи живі твої батьки?» Той відповів: «Так, живі». Пророк сказав: «Повертайся до своїх батьків і здійсни джихад, піклуючись про них і доглядаючи за ними, це справжній джихад». Проте в ісламі також використовується поняття

[57] Понятие джихада в исламе. URL: http://islam.plus/ru/fatwa/socialnye-/voprosy/dzihad/ponatie-dzihada-v-islame

«малий джихад» – це боротьба зі зброєю в руках проти тих ворогів, які нападають на твою країну, гноблять людей, виганяють їх з будинків і роблять їх рабами. У цьому випадку кожен мусульманин зобов'язаний захищати себе, свою сім'ю і країну від ворогів, але знову ж в разі нападу озброєних ворогів на рідний край. А називати джихадом вбивство беззбройних жінок, дітей, старих на території немусульманських країн аж ніяк неможливо, це – злочин проти людяності[58].

Досить поширеним у мусульманському світі є поняття «халіфат», яке здебільшого тлумачиться як потужна світова клерикальна ісламська імперія. Хоча знову ж таки це перекручене тлумачення цього поняття. Мусульманські богослови зазначають, що такий термін має декілька значень. З одного боку – це форма влади, яка реалізується халіфом, що зосереджує в своїх руках релігійно-політичне керівництво. У Корані зазначено, що халіфат триватиме 30 років після смерті Пророка Мухаммада (мир йому) і буде знову встановлений перед кінцем світу, коли прийде Імам Махді, якого і визнає халіфом уся умма[59]. З другого – халіфат – поняття, яке охоплює всіх мусульман. У Корані Аллах говорить, що «встановить на землі намісника» в особі людини (2:30). Таким чином, кожен мусульманин вважається намісником Бога на землі і покликаний стежити за виконанням Його законів. Досить часто халіфат розуміється не як ісламська держава, а насамперед як ісламська община. Так, у мединський період життя Пророка Халіфат був Джамаат (громадою), а не державою. Халіфат Абу Бакра також більшою мірою громада-держава.

На думку ряду дослідників, головний вимір у халіфаті не політичний, а релігійний, це певна організація Божого намісництва, інститут присутності Ісламу на Землі. Воно може мати різні форми і виражатися в тому чи іншому випадку по-своєму. Але в основі кожного підходу один принцип – Халіфат повинен уособлювати центр умми, символізувати єдність і структурувати її.

[58] Что такое джихад? URL: https://islam-today.ru/veroucenie/cto-takoe-dzihad/
[59] Возрождение Халифата. Как это может быть? URL: http://www.ansar.ru/rightway/vozrozhdenie-halifata-kak-eto-mozhet-byt

Це схоже з християнським Градом Земним, певним державним устроєм, який повинен керуватися насамперед християнськими заповідями. Ця концепція була створена Августином Великим і поширювалася в період Середньовіччя.

Хоча ісламські богослови та політики не відкидають поняття халіфату як територіального об'єднання на ісламських засадах. На їх думку, воно може бути створене на основі Організації ісламського співробітництва (колишня Організація Ісламської конференції), яка на сьогодні є найбільшою й найвпливовішою офіційною урядовою мусульманською міжнародною організацією, що об'єднує 57 ісламських країн із населенням близько 1,2 млрд людей. Формування такого халіфату може відбутися за певних сприятливих умов, створених «арабською весною», що призведе до формування територіальної організації, яка буде чимось нагадувати Європейське співтовариство на Півдні і Сході планети тільки більш централізоване і з урахуванням помилок європейців. Генеральний секретар оновленої Організації Ісламської конференції (ОІК) стане свого роду халіфом. Для мусульманських громад за межами Халіфату його лідер також буде релігійно-політичним лідером. Але вони не будуть як такими громадянами Халіфа[60]. Це буде схоже на халіфат в османський період, коли халіф зосереджував у своїх руках функції глави величезної імперії і релігійно-політичного лідера транскордонної умми, світової спільноти мусульман. Наприклад, навіть у Російській імперії, відповідно до умов Кючук-Кайнаджирского мирного договору, османський султан зізнавався як халіф усіх мусульман, зокрема російських підданих, які сповідують Іслам. Османський правитель таким чином чимось нагадував Папу Римського.

Особлива увага екстремістським угрупованням при формуванні своєї ідеології приділяється тлумаченню фатв, зокрема «мардинскій фатві»[61] .

---

[60] Возрождение Халифата. Как это может быть? URL: http://www.ansar.ru/rightway/vozrozhdenie-halifata-kak-eto-mozhet-byt

[61] «Фатва Мардіна» – улюблене бойовиками «Аль-Каїди», лідерами руху Талібан та іншими фундаменталістами послання середньовічного мислителя Ібн Таймія, який проповідував найсуворіший, ханбалістский напрямок в

Щоб спростувати необ'єктивне тлумачення даної фатви, декілька років тому в Мардині відбулася конференція відомих мусульманських богословів, зокрема таких, як шейх Ємену Хабіб Аль аль-Джіффрі, верховний муфтій Боснії Мустафа Керіс і ряд високопоставлених шейхів з Саудівської Аравії. У заключній резолюції конференції було зазначено, що «сучасні юристи зобов'язані переглянути класичні тексти, оскільки змінився світовий порядок. Нині мусульмани живуть у світі, де діють міжнародні домовленості, за допомогою яких все людство намагається досягти миру і безпеки, спілкування з іншими (народами) відбувається зовсім в іншому форматі, ніж у минулому. У будь-якому випадку фатва Ібн-тайм ні в якому разі не може бути використана як привід для оголошення інших мусульман «невірними», повстання проти правителів, а також для застосування терору відносно мусульман або до тих, серед яких живуть мусульмани. Кожен, хто шукає підтримки в цій фатві для вбивства мусульман або не мусульман – помилився в її інтерпретації, і знехтував священними текстами»[62]. Учасники конференції також ухвалили, що в сучасному світі такі поняття, як «Дар аль-Іслам» і «Дар аль-Харб» – світ ісламу і світ невірних, що перебувають у стані війни, більш не є актуальними.

Отже, на думку провідних арабських вчених, ідеологія радикальних ісламських організацій заснована на брехні і відвертому перекрученні ісламу. Ісламські вчені дійшли висновку, що передбачене в священних текстах використання зброї допустиме лише стосовно тих, хто відкрито ворогує з ісламом або має намір напасти на мусульман, а терористи лише маніпулюють текстами шаріату, неправильно інтерпретуючи їх у своїх інтересах. Рішення проблеми активного поширення екстремізму і радикально налаштованих угруповань мусульманські богослови бачать в ідейному розвінчанні пропагованих концепцій. На думку багатьох

ісламі, в основі якого лежало гасло, що боротьба і джихад проти невірних не тільки дозволена, а й обов'язкова для всіх мусульман.

[62] Ксения Светлова. Исламская революция в Мардине. URL: http://archive.9tv.co.il/news/2010/04/28/73251.html

учених, поки ця проблема не буде вирішена – будуть формуватися всі нові і нові угрупування, навіть якщо знищити членів усіх нині існуючих екстремістських угруповань, то перекручені ідеї «джихаду» будуть продовжувати гуляти по світу, породжуючи нові радикальні формування.

Проте сьогодні іслам усе активніше посилює свій вплив м'якими методами шляхом переселення мусульманського населення в інші країни і нав'язування їм своєї релігії та своєї культури. Так, в умовах посилення зовнішніх викликів відбувається депопуляція європейських народів і поступова ісламізація Європи. За оцінкою Відділу народонаселення ООН («Всесвітні демографічні прогнози»), за перші п'ять десятиліть XXI ст. в усіх європейських країнах (крім Люксембургу, Ісландії, Албанії та Ірландії) чисельність корінного населення зменшиться на 124 млн осіб, у тому числі в країнах «Старої Європи» – на 37 млн чоловік. Зокрема, чисельність населення Італії скоротиться на 25 %, Великобританії – на 1 %, Німеччини – на 14 % тощо. При цьому збільшилося число мусульман в Європі. За даними, які представив Pew Research Center, число мусульман в Європі зросло з 29,6 млн осіб в 1990 році до 44,1 млн в 2010 році, а до 2030 року в Європі буде жити 58 мільйонів людей, що сповідують іслам. На думку демографів, які співпрацювали в рамках проєкту Pew Forum of Religion and Public, чисельність мусульманського населення Європи у 2030 році становитиме в середньому близько 9 %[63] [с. 98]. У цьому контексті проаналізуємо досвід Німеччини, яка приймає найбільше мігрантів. За останніми даними, у ФРН проживає 70 мільйонів німців (84 %) та 13 мільйонів іноземців (16 %) і найбільше серед них мусульман (турків та курдів [близько 7 мільйонів]). У країні досить сприятливе міграційне законодавство, мігрантам надається соціальна допомога, але висувається вимога щодо інтеграції. У

[63] Погорельская С. В. Прощание с мультикультурализмом, или новая германская иммиграционная политика // Актуальные проблемы Европы. Иммигранты в Европе: проблемы социальной и культурной адаптации. Сб. научных трудов; редкол.: Т. С. Кондратьева, И. С. Новоженова (ред.-сост.) и др. М., 2006. С. 98–106.

Німеччині відповідність критеріям інтеграції (знання німецької мови та культури) часто є однією з умов працевлаштування мігранта в країні. Але проблема виявилася в тому, що мігранти принесли із собою свою культуру, звичаї, мову і не прагнуть інтегруватися в країну, яка їх приймає. Коли європейці тільки почали відкривати свої двері для біженців мусульман, вони вірили, що інтеграція мусульманської діаспори в європейське суспільство сприятиме зближенню християнської та ісламської цивілізацій. Але ця думка була помилковою. Політика мультикультуралізму не принесла бажаних результатів.

Експерти також зазначають, що провал політики мультикультуралізму в Європі сприяє поширенню праворадикальних політичних сил. Останніми роками свої позиції на виборах поліпшують партії, які виступають проти сприяння імміграції та інтергації. Це зумовлено невдоволенням існуючими політичними силами ЄС, а також самою політикою мультикультуралізму. А за ними в Європі, зокрема у Бельгії, Німеччині, Італії, Великій Британії, Скандинавії, – піднімаються й неофашистські та соціал-націоналістичні угруповання. Варто також брати до уваги й те, що у країнах старої Європи проблема адаптації мусульманських громад до світського європейського громадянського суспільства є особливо гострою. Справа в тому, що цими труднощами, а також не кращою економічною кон'юнктурою завжди прагнуть скористатися політичні радикальні рухи. Політологи вже сьогодні попереджають про небезпеку, що насувається, – небезпеку тотальної мусульманізації Європи[64].

3.8. Геополітичний потенціал африканських країн

Африка сьогодні стає досить перспективним регіоном. Тут знаходяться 54 країни, проживає близько 1,2 млрд осіб. За прогнозами ООН, до 2050 року на континенті буде жити близько 40 % всього населення планети, відтак це відчутно вплине на

[64] Götz I. Deutsche Identitäten. Die Wiederentdeckung des Nationalen nach 1989. Köln, 2011. 386, [216] s.

світову структуру виробництва і споживання. За прогнозами експертів, зі зростанням кількості працездатного населення Африка може повторити економічний успіх Азії.

Континент багатий родовищами сировини, він має найбільші родовища марганцю і хрому, 90 % запасів уранової руди. Економічна ситуація на континенті характеризується нерівномірністю. Природні багатства зосереджені на півночі і заході. Щільність населення низька. Для континенту характерні різні темпи економічного зростання по країнах, тобто від негативних темпів до середніх і високих. Характерною рисою країн є техніко-економічна і соціально-економічна відсталість. У деяких країнах річний ВВП на людину менший 220 доларів.

В африканських країнах в основному переважають докапіталістичні форми господарювання, особливо в сільському господарстві, де зайнято 80–95 % населення. Африканський континент один з найбідніших. Широко поширені хвороби (СНІД та інші).

Значну роль в економіці країн відіграє іноземний капітал. Держави континенту намагаються планувати економіку, створюються спільні підприємства. Був створений Африканський банк розвитку для вирішення економічних проблем країн Африки.

Найбільш динамічною галуззю у більшості африканських країн є обробна промисловість. Розвивається будівництво, сфера послуг. Проводиться політика імпортозаміщення.

На континенті активно розвивається добувна промисловість. Однак економіка є моноукладною. У цих країнах 90 % експорту становить один товар. Найменш розвинена галузь – сільське господарство. У 80-х роках приріст сільськогосподарської продукції становив близько 2 %. Загострюється проблема продовольства. Основні продукти сільського господарства – кава, бавовна, какао. Так, наприклад, Кот-Д'Івуар виробляє 800 тис. тонн какао в рік.

З початку нового тисячоліття середній дохід на душу населення в Африці, з урахуванням інфляції і паритету купівельної спроможності, виріс більше ніж на 50 %. Темпи приросту в середньому становлять близько 5 % на рік. Відбувається підвищення добробуту населення. Якщо на початку століття 58 % африканців жили менше ніж на $1,90 на день, то вже через

п’ятнадцять років 42 % африканців жили з таким доходом. Якщо нинішні тенденції збережуться, то абсолютний показник бідності в Африці до 2030 року знизиться до 24 %.

Економічне зростання в Африці продовжує посилюватися. У 2018 році його рівень сягнув 3,5 % порівняно із показником 2016 року – 2,1 %. Хоча, залежно від регіону, ці показники значно різняться. Східна Африка за рівнем зростання ВВП досягла 5,7 %. Цей регіон має швидкі темпи розвитку та планує досягти позначки 6,1 % у 2020 році, хоча епідемія коронавірусу значно уповільнить темпи зростання, якщо взагалі не призведе до падіння економіки. На другому місці Північна Африка – 4,9 % та Західна Африка з показником 3,3 %. Найнижчі показники розвитку має центральна (2,2 %) та південна частини Африки (1,2 %)[65]. Ряд африканських країн посилює свій економічний потенціал. За даними Світового банку, три африканські країни увійшли до топ-10 найбільш динамічних економік світу, а очолює цей список економіка 100-мільйонної Ефіопії. У 2018 вона зросла на 8,2 %. Ефіопія сьогодні – економічний локомотив Африканського континенту, що пов’язано з реалізацією багатьох інфраструктурних проєктів, зокрема найбільшого енергетичного проєкту в цій країні – греблі Міленіуму. Завершення проєкту не тільки забезпечить Ефіопію електроенергією, а й перетворить її на експортера енергоносіїв. Після того як гребля запрацює, темпи зростання ВВП Ефіопії збільшаться. Але якщо для Ефіопії водосховище, яке створюється та ГЕС, ототожнюється з великим відродженням, то для Судану і Єгипту, розташованих нижче за течією, грандіозне будівництво може обернутися великим занепадом, адже вода Нілу буде до них доходити в значно менших обсягах. До десятки увійшли Танзанія та Джибуті (7,2 та 7 % відповідно). Відтак у цих умовах інвестиції в ці країни є перспективними.

Характеризуючи демографічну ситуацію в Африці, особливу увагу слід звернути на значну частку молодого населення.

[65] Урбанізаційні процеси в Африці: економічний потенціал та перспективи. URL: https://adastra.org.ua/blog/urbanizacijni-procesi-v-africi-ekonomichnij-potencial-ta-perspektivi

За даними Африканського банку розвитку, 50 % населення – це люди, що не досягли 19 років. Така тенденція створює позитивні перспективи для формування працездатного населення. Однак відмінною рисою Африки є те, що більшість робочої сили (люди у віці 15–64 років) становлять категорію вразливих груп населення. Лише 28 % жителів мають стабільні робочі місця та заробітну плату. У свою чергу, відсутність робочих місць – чи не найголовніша причина бідності: 81,7 % африканців живуть на менше, ніж 4 долари США в день, при цьому 60,8 % досягає мінімуму у 2 долари США на день. Більшість африканських домогосподарств живуть з досить скромними бюджетами та витрачають більше половини своїх ресурсів на продукти харчування. Бюджет середньостатистичної африканської сім'ї – не більше 180 доларів США на місяць. Відсутність стабільного та гідного доходу робить недоступним пристойне житло. Відтак, понад 61,7 % африканців з міст живуть у нетрях[66].

Проте ситуація поступово покращується. Рівень бідності зменшується. З 2015 року вперше менше половини африканців живуть в умовах крайньої бідності. Якщо нинішні тенденції збережуться, то до 2030 року абсолютний показник бідності знизиться до 24 %. Тривалість життя африканців зростає. Якщо у 2000 році вона була 54 роки, то у 2018 році підвищилася до 62 років. Дитяча смертність знизилася з 80 смертей на 1 000 народжених до 49 смертей за цей період часу. Поступово покращуються показники боротьби з ВІЛ/СНІДом, малярією і туберкульозом. Споживання продуктів харчування перевищує 2 500 калорій на людину на день (USDA рекомендує споживання не менше ніж 2 000 калорій).

Серед основних чинників, які стримують розвиток більшості країн Африки, можна назвати: клановість, високий рівень корумпованості, низький рівень освіти, високий рівень забобонності, переважання язичницьких релігійних культів

[66] Урбанізаційні процеси в Африці: економічний потенціал та перспективи. URL: https://adastra.org.ua/blog/urbanizacijni-procesi-v-africi-ekonomichnij-/potencial-ta-perspektivi

(шаманізм, релігія вуду інші), нестабільна політична ситуація, часта зміна влади. Так, наприклад, наприкінці 2021 року в Судані змінилася влада – військові захопили ключові урядові установи. Суверенна рада, що виконувала функцію перехідного уряду, була відсторонена. Мешканці Судану вийшли на протестні акції в багатьох містах країни. Військових очолює генерал Омар аль-Башир. Він правив країною впродовж 20 років, проте після масових протестів у 2019-му та тиску світової спільноти погодився на формування Суверенної ради, до якої ввійшли громадські діячі та військові. Рада мала нормалізувати ситуацію в країні й підготувати Судан до виборів 2023 року, після яких, найімовірніше, військових би повністю відсторонили від влади. Саме тому між громадськими та військовими представниками Суверенної ради виник конфлікт.

Політики нової генерації закликали реформувати суспільне життя Судану, насамперед сектор оборони й безпеки, боротися з корупцією, притягти всіх винних до відповідальності. Військові, звичайно, не були задоволені такими ініціативами, оскільки контролювали більшість секторів економіки, а також видобуток корисних копалин, зокрема золота, що є найприбутковішим. Військові також очолювали більшість корупційних схем, тож боротьба проти корупції їм не була потрібна. Крім того, нова політична еліта вимагала притягнути Омара аль-Башира до кримінальної відповідальності та скерувати його справу в Європейський суд із прав людини. Натомість військові не хотіли виносити на суд світової спільноти свої злочини, серед яких різанина в Хартумі, розстріли протестантів тощо. Тому вони захопили владу й почали переслідувати журналістів, громадських діячів та опозиційних політиків.

Світова спільнота по-різному відреагувала на ці події. Китай, наприклад, поки що утримався від коментарів, хоча він має свої інтереси в Африці, а зокрема, й у Судані. Росія підтримала переворот і зазначила, що це цивілізована зміна влади. Ця позиція є цілком очевидною, оскільки Москві набагато зручніше домовлятися з диктатором, ніж із демократичним урядом. Крім того, російські військові вже співпрацювали з генералом Омаром

аль-Баширом, зокрема погодили з ним розміщення російської військової бази на території Судану. За каденції Суверенної ради ця угода була тимчасово зупинена.

Демократичні країни здебільшого засудили переворот. США, наприклад, закликали повернути попередній тимчасовий уряд. І хоча військові поки що міцно утримують владу, вони змушені йти на поступки, оскільки потребують економічної допомоги від США і Світового банку, який зазначив, що незабаром припинить фінансувати Судан. Щоб трохи зменшити напругу, військові відпустили заарештованого прем'єр-міністра країни Абдаллу Хамдука й пообіцяли сформувати новий уряд[67].

Перед цим у Гвінеї також відбувся військовий переворот, унаслідок якого від влади був усунений президент Альфа Конде. Він очолював країну від 2010 року й не так давно був переобраний на третій термін. Однак тамтешнє населення не дуже задоволене його правлінням, оскільки рівень життя в країні залишається низьким, а за ВВП на душу населення Гвінея займає одне з останніх місць у світі. Тому громадяни переважно позитивно сприйняли зміну влади. Переворот очолив полковник Мамаді Думбуя, який керував підрозділом боротьби з тероризмом і піратством. Оскільки він служив у французькому іноземному легіоні й навчався у французькому військовому коледжі, деякі експерти вважають, що за зміною влади, ймовірно, стоїть Франція, хоча це лише припущення. Західні країни висловили занепокоєння переворотом у Гвінеї й закликали звільнити чинного президента Альфа Конде. Однак найбільше ситуація обурила Китай і Росію, які вимагають негайно повернути до влади Конде, погрожуючи порушити це питання на Раді Безпеки ООН і закликати до більш радикальних рішень.

Гвінея має значні запаси бокситів і експортує в Китай близько 50 % цієї породи. Співпрацюють із Гвінеєю в справі видобування корисних копалин, зокрема бокситів, і російські компанії, наприклад «Русал». Вони мають сильні позиції в країні. Росія

[67] Чупрій Л. У Судані відбувся військовий переворот. URL: https://matrix-/info.com/u-sudani-vidbuvsya-vijskovyj-perevorot/

також активно допомагала президенту Альфа Конде переобратися на третій термін. Відтак у країні перетнулися зацікавлення Росії і Франції, яка вважає Гвінею, Сахель і регіон Західної Африки зоною своїх інтересів. У минулому держави регіону здебільшого були французькими колоніями. Однак після того, як Конде посилив зв'язки з Росією й Китаєм і заявив про те, що хоче переписати Конституцію, щоб зміцнити свою владу, відносини між Францією та Гвінеєю дещо послабилися.

Натомість Росія посилює свій вплив у регіоні – і не тільки для задоволення своїх економічних інтересів, а й для геополітичного ослаблення Євросоюзу. Формуючи джерела напруження в Африці, вона створює потоки біженців, які прямують у ЄС. У сусідній Малі Кремль неформально допомагає піратам і терористам. Росія також підтримує наркотрафік із країн Латинської Америки через Західну Африку в Європу, щоб так послаблювати ЄС. Зокрема, нещодавно біля берегів Гвінеї було затримане російське судно з великим вантажем кокаїну.

Важко передбачити, як розгортатимуться події у Гвінеї. Та оскільки ситуація в країні залишається складною, це може суттєво вплинути на світові ціни на боксити, вартість яких підвищується через будь-яку політичну нестабільність[68].

Але в цілому, аналізуючи стан справ в Африці, слід зазначити, що ситуація поступово змінюється. У середньостроковій і довгостроковій перспективі зростання африканського середнього класу може призвести до політичного пробудження населення Африки – і, в результаті, до демократизації континенту.

Відтак у цих умовах Україні потрібно посилювати економічну співпрацю з країнами Африки, оскільки орієнтація переважно на європейські ринки несе певні ризики. Так, останніми роками український експорт впав на $16 млрд, $4 млрд з яких – втрата за європейським напрямом, оскільки продаємо світові здебільшого необроблену сировину. Щодо торгівлі з країнами Африки, то, за даними Держстату, у 2019 році українські виробники

[68] Чупрій Л. Геополітичні аспекти військового перевороту у Гвінеї. URL: https://matrix-info.com/geopolitychni-aspekty-vijskovogo-perevorotu-u-gvineyi/

поставили до континенту товарів на 4,97 млрд доларів (майже 10 % українського експорту). А український експорт до Африки у п'ять разів перевищує африканський імпорт (907 млн дол. у 2019 році). Більшість українських товарів споживають арабські країни Північної Африки – 77 %, на Субсахарську Африку припадає 23 %[69].

Фактично саме Африканський регіон забезпечує для нашої країни найбільше позитивне сальдо балансу, тож ефективність торгово-економічної співпраці з ним для вітчизняного платіжного балансу є досить важливою[70].

Крім того, слід зазначити, що ринок Африки досить швидко розвивається і тут вже активно працюють Китай, Туреччина і Росія, тож слід більш критично оцінювати товари для експорту. Так успіхи Китаю на цьому континенті останнім часом просто вражають. Якщо в 1999 році торгівля Китаю з країнами Африки становила 6,5 млрд доларів, то в 2017 році, за даними китайського Мінторгівлі, – 170 млрд доларів[71].

У цих умовах ми повинні прагнути не тільки до збільшення експорту, а й забезпечити його якісну диверсифікацію. Для цього повинні запровадити спеціальні економічні інструменти, створити експортно-кредитне агентство. Для посилення співпраці з країнами Африки потрібно забезпечити збільшення дипломатичних представництв на Африканському континенті. Відомий дослідник цього регіону Артем Гудков зазначає, що українські компанії можуть збільшити експорт для країн Субсахарської Африки на 10–15 млрд доларів, що в сучасних умовах може компенсувати втрати ринків у Росії. У 2018 році експорт товарів з України до Африки збільшився на $182,6 млн, або на 4,7 %, переважно

[69] Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666

[70] Перспективи розвитку співпраці між Україною та країнами Африки обговорено на засіданні парламентського круглого столу. URL: https://rada.gov.ua/fsview/136793.html

[71] Ерман Г. Сонце сходить над Африкою: як цей континент може врятувати економіку України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-44941330

завдяки деревині, мінеральним продуктам та товарам легкої промисловості[72].

На думку експертів, головними передумовами розширення торгівлі саме з країнами Африки є такі чинники: 1) відносно низький стартовий рівень середньодушових доходів в африканських країнах в умовах урбанізації й диверсифікації економік веде до швидкого зростання попиту на продукти харчування для населення і промислові товари, необхідні для розвитку інфраструктури; 2) низький рівень доходів у країнах Африки визначає попит на відносно дешеві недиференційовані товари, які Україна може експортувати негайно; 3) товари/продукція, які поставляються на ринки країн Африки, відповідають нижчим стандартам продуктів і процесів, ніж товари/продукція, що експортуються на ринки ЄС. Це надасть змогу українським товаровиробникам отримати певний перехідний період для гармонізації продукції за світовими стандартами; 4) українська економіка, яка продукує товар, має структуру господарства і траєкторії розвитку промисловості, аналогічні товароспоживачам у країнах Африки». Таким чином, розвиток економіки України та розвиток економік країн Африки будуть стимулювати один одного[73].

Останніми роками посилився товарообіг України з Африкою. За даними Держкомстату, в 2019 році він становив 4,7 млрд доларів, з них український експорт – понад 4 млрд доларів, а імпорт з країн Африки – понад 700 млн доларів. Африка приносить Україні 9 % валютних надходжень від експорту, а позитивне сальдо торгівлі з нею надзвичайно велике. Крім того, український експорт до Африки перевищує експорт до Росії[74].

---

[72] Ерман Г. Сонце сходить над Африкою: як цей континент може врятувати економіку України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-44941330

[73] Ляшенко В. І., Осадча Н. В., Галясовська О. В. Ринки малих розвинутих країн Африки: оцінка маркетингових перспектив для традиційного експорту з України. С. 23–24. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/rinki-malih-rozvinutih-/krayin-afriki-otsinka-marketingovih-perspektiv-dlya-traditsiynogo-eksportu-z-/ukrayini/viewer

[74] Ерман Г. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України: URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666

Україна переважно експортує до Африки чорні метали та сільськогосподарську продукцію, наприклад, зернові, соняшникову олію. За словами торгового представника України Наталії Микольської, африканські країни є одними з найбільш перспективних напрямів для українського експорту. У Кенії зацікавлені в продукції енергетичного машинобудування, АПК та фармацевтики з України, у Танзанії – в сільськогосподарських машинах та устаткуванні для переробки аграрної продукції. У Нігерії є попит на товари легкої промисловості, папір, меблі, електроапаратуру та кондитерські вироби, а в Гані – на чорні метали та вироби з них, двигуни та насоси, алкогольні та безалкогольні напої, електричне обладнання.

Головними причинами, що заважають налагодженню ефективної співпраці з країнами Африки, є відсутність чіткої зовнішньополітичної стратегії щодо країн Африканського континенту, недостатність дипломатичних представництв України у багатьох африканських країнах, незацікавленість українських чиновників, відсутність представництв вітчизняних фірм у цих країнах. Так, в Субсахарській Африці наразі працює лише шість українських посольств – Сенегалі, Нігерії, Ефіопії, Кенії, Анголі та ПАР. Ще п’ять посольств є у країнах Північної Африки – Єгипті, Марокко, Алжирі, Тунісі та Лівії.

Африка потребує кваліфікованих спеціалістів у багатьох галузях і Україна їх може надати. Навіть сусідня Білорусь активніше співпрацює з африканськими країнами ніж ми. Білоруси відкрили торговий дім у Нігерії, де презентували різноманітну техніку. Це сприяло значному збільшенню продаж тракторів Belarus у цьому регіоні. Сьогодні Білорусь веде переговори про створення заводу зі збирання тракторів у Нігерії, що відкриває для них ринок усього регіону.

Потрібно також активізувати співпрацю і в освітній галузі. В Україні навчається багато студентів з Африки, проте не завжди українські дипломи визнаються в африканських країнах, відтак потрібно домовитися про взаємне визнання дипломів. Згідно з даними Українського державного центру міжнародної освіти, станом на травень 2020 року в Україні навчалися 23 тисячі

студентів з країн Африки. Це майже 30 % від 80 тисяч студентів-іноземців. Вони платять за навчання, наповнюють український бюджет, а в майбутньому можуть стати друзями України на континенті. «Інвестування в освіту – це майбутнє. Африканські студенти, що пройшли через українські виші, можуть стати справжніми промоутерами наших інтересів», – наголошує тимчасовий повірений України в Сенегалі Антон Барабуля[75].

На думку деяких експертів, в Україні бажано було б створити певні аналітичні структури, які б займалися дослідженням Африки. Так, Емануель Джастус з «Асоціації міжнародної освіти» назвав причиною недостатньо ефективної співпраці між Україною та Африкою нестачу інформації про останню, запропонувавши створити центр з вивчення Африки[76]:

Контрольні питання до третього розділу

1. Яка геополітична роль США у сучасному світі?
2. Назвіть причини виникнення ЄС.
3. Які особливості становлення ЄС на сучасному етапі?
4. Назвіть основні чинники посилення геополітичного потенціалу Китаю.
5. Чи здатні США зменшити геополітичний вплив Китаю?
6. Дайте геополітичну характеристику «азійським тиграм».
7. Охарактеризуйте особливості геополітичного зростання Індії.
8. Опишіть геополітичні перспективи країн Євросоюзу і України.
9. Визначте проблеми геополітичного становлення країн пострадянського простору.

[75] Георгій Ерман. Недооцінена. Як Африка може врятувати майбутнє України. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/features-52988666

[76] Перспективи розвитку співпраці між Україною та країнами Африки обговорено на засіданні парламентського круглого столу. URL: https://rada.gov.ua/fsview/136793.html

10. Охарактеризуйте посилення ісламських впливів у сучасному світі.

11. Назвіть авторів, які зробили найбільший внесок у розробку найважливіших геополітичних ідей.

12. У чому головні переваги та недоліки традиційної геополітики?

13. У чому полягають переваги американського, англійського і німецького варіантів геополітики?

14. Дайте характеристику основних напрямів еволюцій геополітичних ідей після Другої світової війни.

РОЗДІЛ 4
РОЗВИТОК ГЕОПОЛІТИЧНИХ ІДЕЙ В УКРАЇНІ

4.1. Становлення геополітичної суб'єктності України

У складних геополітичних умовах в умовах світу, який постійно змінюється, Україна повинна чітко визначити своє місце у світі, зрозуміти свої слабкі і сильні сторони і намагатися стати потужним суб'єктом міжнародних відносин, сильним регіональним гравцем і ми маємо для цього відповідний геополітичний потенціал. Аналізуючи історію становлення геополітичної суб'єктності України, слід зазначити, що тривалий час вона була об'єктом геополітичних ігор. Внаслідок слабкості своєї політичної еліти, яка не мала стратегічного мислення і відсутності позитивного зовнішньополітичного іміджу, коли наша держава здебільшого асоціювалася як слаборозвинена корупційна країна, тривалий час втрачали свою геополітичну суб'єктність. Довго ми не мали чіткого зовнішньополітичного курсу і коливалися між Росією та західними країнами, апелюючи до того, що реалізуємо політику багатовекторності і з усіма країнами підтримуємо добросусідські відносини. Але, на жаль, не всі наші сусіди також прагнули до цього, оскільки наш найближчий сусід – Російська Федерація, говорячи про дружні відносини з Україною, продовжує насаджувати нам ідеї «російського миру», де цінності етатизму, патерналізму, авторитаризму є ключовими. Але Україна завжди прагнула до європейських демократичних цінностей – свободи, захисту прав людини, лібералізму, соціальної справедливості і тому ніколи не змириться з російськими посяганнями. Тому останніми роками, особливо після гібридної агресії Російської Федерації, українці чітко засвідчили свою європейську та євроатлантичні орієнтації, що були зафіксовані в Конституції України.

Серед відомих учених, які досліджували геополітичні трансформаційні політичні процеси, необхідно виділити Л. Арона, З. Бжезинського, Т. Грема, С. Делбі, Дж. Егню, Е. Качинса, Г. Кісінджера, М. Макфола, Дж. Міршаймера, О. Мотиля, Дж. Сороса, Е. Хантінгтона.

Зокрема, Збігнєв Бжезінський у своїй книзі «Велика Шахівниця» аналізував геополітичну роль України та значення України для безпеки ЄС і навіть світу. Він зазначав, що без України Росія припинить своє існування як імперія, і ці його думки поступово починають справджуватися. Професор Бжезінський зауважив, що в разі тісної співпраці в рамах Веймарського трикутника (Франція, Німеччина та Польща), розширеного приєднанням України, така вісь держав становитиме фундамент безпеки, не будучи одночасно загрозою для Росії та інших акторів на міжнародній арені. У зв'язку з тим, що позаблоковість України не змогла гарантувати їй безпеку і забезпечити надійний захист національного суверенітету й територіальної цілісності, актуальним є негайна інтеграція оборонного потенціалу нашої держави в існуючу систему євроатлантичної безпеки.

Україна сьогодні докладає значні зусилля для інтеграції в європейський та євроатлантичний простір, хоча в умовах збройної агресії з боку Росії це зробити досить проблематично. Відтак ключові проблеми, які стоять сьогодні перед Україною – це захист суверенітету і територіальної цілісності, збільшення економічного зростання, подолання корупції і посилення геополітичної суб'єктності. Ці завдання є досить складними, оскільки на сьогодні Україна залишається найбіднішою країною Європи, тут на межі бідності Україні перебуває близько 50 % населення. Економіка в нас залишається переважно сировинною. Рівень інновацій у промисловість, який у розвинених країнах досягає 60–80 %, у нас лише близько 20 %. Зарубіжні інвестиції, які б могли посилити економіку України, становить усього 10 % від ВВП, хоча для відчутного зростання, потужного економічного стрибка повинно бути не менше 25 % від ВВП. В умовах поширення коронавірусної інфекції, коли спостерігається уповільнення світової економіки, рівень інвестицій в Україну не буде зростати. Проте є й інші

причини стримування розвитку України, які можна було б подолати при відповідній політичній волі керівництва держави. Це, насамперед, значний рівень корумпованості, відсутність ефективного захисту приватної власності, слабка судова система та інше. Тільки під час системного реформування більшості галузей суспільного життя в нас можуть бути створені умови і для внутрішнього економічного зростання і для залучення зовнішніх інвестицій.

Слід констатувати, що останнім часом навколо України виникає все більше міжнародних скандалів. Як ми знаємо, телефонна розмова Д. Трампа з В. Зеленським призвела до початку процедури імпічменту проти президента США. Деякі наші європейські сусіди, зокрема Польща і Угорщина, іноді намагаються диктувати нам своє бачення вирішення наших внутрішніх проблем (питання мови, історичної пам'яті, національних меншин), звинувачуючи нас у порушенні міжнародного законодавства і послаблюючи співпрацю з Євросоюзом чи гальмуючи співпрацю з НАТО, як це робить Угорщина. Але особливий інтерес до України має Росія, яка вважає її складовою свого геополітичного простору і використовує всі можливі методи, починаючи від прямого збройного втручання і закінчуючи потужними інформаційними впливами, щоб втримати Україну в орбіті своїх впливів. Україна повинна посилювати міжнародну співпрацю для створення коаліції світових держав, що осуджують агресію Російської Федерації і застосовують економічні санкції проти неї. У цьому контексті важливо проаналізувати становлення геополітичної суб'єктності України[77].

У рамках нашого дослідження намагатимося визначити ключові чинники, що впливають на збільшення міжнародного авторитету України. Як уже зазначали, Україна деякий час мала слабку геополітичну суб'єктність, тобто здебільшого вона не сприймалася як сильна демократична країна і часто використовувалася

[77] Чупрій Л. В. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність:* збірник наукових праць. 2020. Випуск 2 (25). С. 29–41.

потужними геополітичними гравцями як розмінна монета. Аналізуючи основні причини геополітичної слабкості України, слід виділити:

Зовнішні чинники:

1) перерозподіл впливу світових політичних гравців (США, Євросоюзу, Китаю, Росії). Україна опинилася на перетині їхніх інтересів, кожен з яких намагається затягнути її у сферу своїх впливів;

2) трансформація світової політичної системи, де все більшу роль починають відігравати не національні держави, а наднаціональні утворення, транснаціональні компанії, міжнародні організації;

3) посилення глобалізаційних процесів, що діалектично пов'язано зі зростанням ролі регіональних центрів;

4) розвиток інформаційних та інших нових технологій, що характеризує перехід до інформаційного суспільства, недостатній рівень розвитку цих технологій в Україні;

5) слабкість міжнародного авторитету України;

6) низький рівень жорсткої та м'якої сили Української держави.

Внутрішні чинники:

1) недостатній рівень реформування більшості сфер суспільного життя;

2) недостатній рівень підтримки дипломатичних представництв України у світі;

3) несформованість правової держави;

4) недостатній економічний потенціал країни, відсутність модернізації, залежність від експорту;

5) сировинна спрямованість української економіки, переважання екстенсивних технологій над інтенсивними.

Слід зазначити, що 50–60 % ВВП України формується за рахунок експорту, при цьому переважає експорт первинної сировини та експерт агропродукції, який останнім часом зростає. Для порівняння 2002 року ми експортували 42 % металу, 20 % агропродукції, 2018 року – 20 % металу, 42 % агропродукції. Якщо світ увесь цей час модернізувався, то більшість наших промислових

підприємств, зокрема металургійні, працювали і здебільшого продовжують працювати за старими схемами;

6) значне зростання зовнішніх боргів. Державний борг України сьогодні становить близько 50 % до ВВП, а в окремі роки було 70–80 % до ВВП. Відтак кредитори висувають нам ті вимоги, які вигідні їм (підвищення ціни на газ, зростання пенсійного віку тощо). У цих умовах більшість українського населення страждає від цього. Для того щоб не бути залежним від кредиторів, потрібно йти шляхом посилення економіки, реформування політичної системи способом деолігархізації, підвищення енергоефективності (щоб зменшити залежність від імпортованих нафти і газу).

Потрібно завершити процеси приватизації. В Україні нараховується близько 3 500 державних підприємств, половина з яких не працює. Відтак їх приватизація сприятиме залученню коштів у державний бюджет і дасть можливість інвесторам реорганізувати дані підприємства і підвищити їхню ефективність;

7) високий рівень олігархізації країни. Фінансово-олігархічні групи в Україні сьогодні стали найбільш організованими соціальними групами, які контролюють більшість сфер українського суспільства через такі важелі впливу, як влада, гроші, масмедіа. За даними експертів, корупційна рента сьогодні сягає близько 20 млрд дол. у рік. Формуючи свої кишенькові партії, олігархи контролюють Верховну Раду, Кабінет Міністрів і приймають ті рішення, які вигідні їм. Після чергових президентських чи парламентських виборів відбувається перерозподіл сфер їх впливу і досягається тимчасовий баланс. Контролюючи ключові масмедіа, вони формують таку медійну картинку, яка показує їх у вигідному світлі. Але саме олігархи та корупційні явища, створені ними, стали сьогодні головним гальмом, що стримує розвиток України, тому що заради отримання надприбутків вони нехтують інтересами українського народу. Відтак міжнародним співтовариством Україна сприймається як корумпована країна. І хоча в умовах зовнішньої агресії з боку Російської Федерації більшість розвинених країн і підтримують Україну, але в умовах відсутності успішної боротьби з корупцією ця допомога не буде ефективною;

8) недостатній рівень розвитку української політичної нації, національної самосвідомості; наявність певних регіональних відмінностей, що посилюють відцентрові позиції;

9) несформованість української національної ідеї, відсутність потужних україноцентричних міфів.

Однією з основних причин геополітичної слабкості України є інертність української ментальності, комплекс меншовартості, сильні позиції радянських постімперських міфів, у яких Україна виступає лише «меншим братом великого російського народу». Протягом тривалого перебування під владою спочатку Російської імперії, а потім Радянського Союзу в українців був сформований потужний міф меншовартості, недовіри до власних сил, що було вигідно росіянам, які завжди намагалися використати наш креативний потенціал, нашу хазяйновитість, працьовитість. Здебільшого саме українці перебували на багатьох важливих господарських посадах у різних регіонах Радянського Союзу, добросовісно виконуючи покладені на них обов'язки. Саме без України, без родючих чорноземних ґрунтів Російська імперія, а потім і Радянський Союз не змогли б побудувати свою могутність. Значний внесок у підвищення обороноздатності СССР внесли Південномаш, завод Антонова, Миколаївський суднобудівний завод, інші підприємства. Тому і сьогодні Росії важливо нав'язати українцям свої імперські міфи, щоб перетворити їх на «сіру масу», інертних «малоросів», які сліпо будуть виконувати волю Кремля. Але кремлівські маніпулятори прорахувалися, оскільки в нас завжди живе потужний дух пасіонарності, дух свободи, прагнення до волі, до відстоювання справедливості. Україна, яка займає важливе геополітичне положення, на перетині багатьох торгових шляхів досить часто зазнавала агресії з боку сусідніх держав, які намагалися захопити ці благодатні землі. І саме в найбільш несприятливі часи в українців пробуджувалася непоборна воля до свободи, до відстоювання справедливості. Ще з часів Київської Русі київські князі здійснювали вдалі походи на Візантію, щоб примусити її визнавати Київську Русь як гідного партнера, дозволяти київським купцям торгувати на землях, які підпорядковувалися візантійцям. У період національно-визвольних змагань XVII століття

козаки повстали проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького і здобули ряд гучних перемог під Жовтими Водами, Пилявцями і Батогом, практично розгромивши польське військо, тому що вони воювали за свободу своєї землі, за свою православну віру і це надихало їх. І у період національно-визвольних змагань ХХ століття українці також боролися за власну свободу, за українську державність від навали російського більшовизму. Але відсутність єдності серед української національної еліти, інертність значної частини українців, відсутність консолідуючих цінностей та потужних україноцентричних міфів так і не перетворили в той період цю мрію в реальність.

У більшості розвинених країн світу існує потужний національний міф, який об'єднує суспільство. Великобританія об'єднується навколо постаті англійської королеви, яка є носієм глибинних культурних традицій, головним консолідуючим чинником не тільки для Великобританії, а для інших країн Британської співдружності, які стали незалежними, але формально англійська королева і надалі є їхньою правителькою і навіть призначає для цих країн генерал-губернатора. Для США ключовим є міф свободи, за перемогу якого багато американців поклали своє життя. Для Ізраїлю ключовим залишається міф боговибраності єврейського народу. Саме керуючись цим міфом, прагненням до свободи і відстоювання своєї незалежності, ізраїльська армія у Семиденній війні перемогла досить потужні армії п'ятьох арабських держав, які намагалися знищити молоду Ізраїльську державу. Більшість мусульманських держав керуються міфом про вищість ісламу, про боговибраність мусульманських країн, які повинні нести цю віру іншим народам. Тому вони так не люблять Ізраїль, який має подібний міф про свій народ. Мусульмани досить успішно просувають свої ідеї у європейських країнах, де надмірна політкоректність та недостатньо ефективна сімейна політика призводить до зменшення народонаселення. Мусульманські родини, як правило, багатодітні і відтак вони здійснюють повзучу експансію в європейський світ.

В умовах глобальних загроз і глобальних викликів українці повинні створити потужну систему національних цінностей і міфів, яка б сприяла збільшенню самоповаги, а отже, й інші народи також поважали б нас, оскільки міф меншовартості, меншого брата вже вичерпали себе. Тільки в умовах, коли повіримо у свої власні сили і самі станемо розбудовувати своє життя, а не шукати порад і порятунку в інших країнах, навіть найпотужніших, тільки тоді станемо потужною, процвітаючою, економічно розвиненою європейською державою і тільки тоді Росія зможе залишити нас в спокої, так як всі російські міфи відправимо на звалище історії, замінивши життєстверджуючими українськими міфами.

Чи має Україна можливості і ресурси для нарощування геополітичного потенціалу? Має і повинна їх використати[78].

Слід констатувати, що Україна – найбільша держава Європи площею 603 628 квадратних кілометрів. У геополітичному аспекті Україна є лімітрофом, тобто країною, яка знаходиться між потужними державами чи об'єднаннями держав, кожна з яких хоче посилювати тут свої впливи. На прикладі України такими державами чи об'єднаннями держав є Росія, США і Європейський Союз. Україна перебуває між російським деспотичним і європейським правовим цивілізаційними просторами.

Засудження країнами Європейського Союзу та іншими демократичними країнами світу анексії Криму і тимчасової окупації частини території Донбасу Російською Федерацією є чіткою і безсумнівною ознакою сприйняття України як суверенної держави і суб'єкта міжнародних правових відносин. Це було підтверджено також резолюцією Генеральної Асамблеї ООН, прийнятою 27 березня 2014 року, в якій підтверджується територіальна цілісність України як незалежної європейської держави та суб'єкта міжнародних відносин. Вказуючи на важливість геополітичного положення України І. Курас зазначав: «У першу чергу, Україна та інші пострадянські держави у багатьох аспектах є ключовими

[78] Чупрій Л. В. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність:* збірник наукових праць. 2020. Випуск 2 (25). С. 29–41.

точками стабільності й географічно-політичної рівноваги у світовому просторі».

Україна має багату історико-культурну спадщину, входить до п'ятірки європейських лідерів за цим показником. У нас нараховується близько 150 тисяч історико-культурних пам'яток, біля 12 мільйонів музейних експонатів. До вітчизняних пам'яток, визнаних ЮНЕСКО об'єктами всесвітньої спадщини, входять Софійський собор у Києві, Києво-Печерська лавра, приміщення Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, стародавнє місто Херсонес і незаймані букові ліси в Карпатах. Також одним з таких об'єктів є один із 34 обелісків Дуги Струве – ланцюгів, що простягнулися по території десяти європейських країн від Хаммерфест у Норвегії до Чорного моря. Крім об'єктів всесвітньої спадщини, тут є безліч найвеличніших православних соборів, у тому числі Михайлівський Золотоверхий монастир, Андріївська церква, Видубецький монастир.

Україна, займаючи близько 6 % території Європи, містить 35 % її біологічного різноманіття. Велика розмаїтість природи і наявність багатьох біологічних видів, пов'язаних з місцезнаходженням країни, тут проходять шляхи міграції птахів та наявний ряд природних зон. В Україні налічується більше 70 000 видів, включаючи багато рідкісних та реліктових видів рослин та тварин.

Україна має значний аграрний потенціал, вона володіє чорноземами, які становлять третину світового фонду. За даними OneSoil Map, Україна займає друге місце у світі за площею сільськогосподарських угідь після США. Вона має 35,9 млн гектарів при 2 млн участків. У нашій країні сприятливий клімат, що створює всі умови для того, щоб стати одним зі світових лідерів з експорту овочів та фруктів. На сьогодні Україна посідає п'яте місце в Європі за рівнем виробництва плодоовочевої та ягідної продукції та є одинадцятою з 45 країн Європи за органічним землеробством. У 2018 році сукупний обсяг органічного виробництва в Україні оцінювався на рівні 25 млн дол. При цьому безліч факторів, зокрема середня окупність інвестицій на рівні приблизно 300 %, роблять органічне землеробство одним із найпривабливіших напрямів для інвестицій в Україну.

Наша країна з кожним роком нарощує випуск агропродукції. Так, за даними Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки», за січень–вересень 2019 року Україна вивезла на європейський ринок агротоварів на суму 4,2 млрд доларів. Обсяг проданої продукції за цей період виріс на 11,4 %, а загальний оборот торгівлі – аж на 31,2 %. Позитивне сальдо склало для України 2,6 млрд доларів. Найбільше Україна постачає в ЄС зернові та олійні культури, а також соняшникову олію та макуху. Значний попит у європейців на український мед, пшеницю, кукурудзу, ячмінь, овес, ячмінну крупу, борошно, цукор, оброблені томати, яблучний і виноградний сік. Звичайно, у період поширення коронавірусної інфекції ці показники знизилися.

Але тим не менше продуктивність українського агросектору, порівняно із зарубіжними країнами, є недостатньо високою. За даними експертів з Інституту майбутнього, Україна з 42 мільйонів гектарів землі отримала прибутку 17 млрд доларів, а, наприклад, та ж Голландія з 1,9 мільйонів земель отримала прибутку 92 мільярди доларів. Тобто 1 га не досить родючих нідерландських земель генерує 48 тисяч доларів, а 1 га українських чорноземів 420 доларів. Державна підтримка агросектору є недостатньо ефективною.

Важливим сьогодні є питання продажу земель сільськогосподарського призначення. Родюча українська земля – це національне багатство і ні в якому разі не можна допустити продажу землі іноземцям, великим землевласникам, які будуть намагатися придушити середніх фермерів і селян. Потрібно завершити створення Земельного кадастру, де будуть чітко визначені межі земель сільськогосподарського призначення. Слід також констатувати, що Україна поступово втрачає свої родючі ґрунти. За даними експертів, кількість забруднених і малопродуктивних ґрунтів на території нашої країни сягає 15 мільйонів гектарів, причиною чого є надмірно споживацьке ставлення до їх використання[79].

[79] В Україні – 15 млн га забруднених і малопродуктивних грунтів. URL: https://agropolit.com/news/8291-v-ukrayini--15-mln-ga-zabrudnenih-i-/maloproduktivnih-gruntiv

Для отримання значних врожаїв фермери у великих кількостях застосовують мінеральні добрива, різні хімічні добавки, що порушує хімічний склад ґрунту, знижує його родючість. За останні 130 років склад гумусу у чорноземних ґрунтах зменшився на 30 %. Крім того, надмірне використання мінеральних добрив, досить часто несертифікованих, призводить до загибелі опилювачів. Так, у 2019 році тисячі пасічників втратили бджолині сім'ї через опилювання сільськогосподарських культур неякісними хімікатами і змушені були подавати позови в суди для відшкодування збитків. Для збереження родючості ґрунту потрібно дотримуватися чітких агротехнічних правил, використовувати зміну агрокультур, але великі агрохолдинги для отримання надприбутків нехтують цими правилами і виснажують ґрунти. Останнім часом відбувається зміна клімату, посилюються погодні аномалії, що негативно впливає на ґрунт. Виникає тенденція, що на тлі нестачі опадів відбувається короткочасне випадіння місячної норми за 2–3 дні, що призводить до змиву ґрунту. А у східних і південних областях України зменшується кількість опадів і підвищується температура, спостерігаються значні перепади температур, що призводить до виникнення потужних вітрів, які просто здувають родючий шар ґрунту. А на створення природою одного сантиметра верхнього шару ґрунту потрібно близько тисячі років.

Хоча Україну називають переважно аграрною країною, проте ми також активно розвиваємо і новітні технології, зокрема ІТ-галузь. За інформацією асоціації «ІТ України» експорт ІТ-послуг з України в 2018 році становив близько 3,6 млрд доларів і зростає з кожним роком. ІТ займає третє місце за обсягом експорту – після сільського господарства і металургії. На сьогодні у сфері ІТ зайнято близько 116 тисяч українців. Представники цієї галузі мають одну з найбільших зарплат в Україні. Середня зарплата в галузі досягає 1,6 тис. доларів. Якщо держава на належному рівні буде підтримувати дану галузь і створить сприятливе законодавство, то, за прогнозами експертів до 2025 року, виручка від цієї сфери подвоїться. Розвиток ІТ-технологій є досить перспективним, так як не вимагає значних інвестицій, але потребує якісних кадрів, які є в Україні. Лідерами розвитку ІТ-технологій є США,

Японія, Гонконг, Китай, Індія. Так, в Індії ІТ-індустрія досягла 100 млрд доларів і продовжує швидко розвиватися.

Слід зазначити, що ряд провідних представників ІТ-технологій мають українське коріння, зокрема один із співзасновників компанії Apple Стів Возняк під час виступу на Olerom Forum 1 в Києві зазначив: «Багато хто в мене запитує: Стів, ти поляк? Бо моє прізвище Возняк. Я відповідаю: Ні, я українець». Нагадаємо, що майбутній інженер народився 1950 року в Каліфорнії. Батьки тата Стіва були буковинцями. У квітні 1976 року Стів Возняк з Стівом Джобсом заснували Apple.

Із сучасних українців слід також згадати Макса Левчина (виїхав у 1991 р.), який створив систему платежів PayPal. У 2002 р. компанія eBay придбала платіжну систему PayPal за $1,5 млрд. Сьогодні 41-річний киянин є одним з найвідоміших програмістів Кремнієвої долини і входить до ради директорів Yahoo. Інший відомий киянин Ян Кум – киянин (виїхав у 1992 році), став співзасновником месенджера WhatsApp, який він продав соціальній мережі Facebook за $16 млрд. Сьогодні він – член ради директорів Facebook.

Україна має також певні успіхи в розвитку робототехніки. Робот, створений львівською компанією Wawerleysoftware, ввійшов у топ-25 кращих винаходів 2017 року за версією журнала TIME. Він уміє розпізнавати голос, рух, запам’ятовувати емоції. Українська розробка має переваги перед подібними пристроями, виробленими Google і Amazon, зокрема тим, що вона є рухомою і навіть вміє танцювати. Слід також згадати, що у 2016 р. український студент Антон Головаченко виграв перше місце на міжнародному конкурсі робототехніки в США за створення екзоскелета.

Україна має також успіхи в поширенні блокчейна. Перша в світі угода продажу об’єкта нерухомості за криптовалюту з використанням смарт-контракта і повного циклу технології блокчейн була здійснена в Україні в Києві україно-американським бізнесменом Левом Гінзбургом. Після цього його запрошували читати лекції у відомі університети світу. Лев Гінзбург знаменитий ще тим, що він активно вкладає кошти в українські стартапи. Він

зазначає, що Україна сьогодні є найбільшим експортером софта, програмного забезпечення у всій Європі. Але 95 % наших програмістів працюють на аутсорсінзі, продаючи свої таланти іноземним компаніям.

Україна має напрацювання також і в інших галузях, зокрема в авіабудуванні. В Україні створений найбільший літак АН-225 «Мрія». Він володіє найбільшим розмахом крил – 88,4 метрів і має вагу 640,000 кілограмів.

Має потенціал і вітчизняна космічна галузь. Леонід Каденюк у своєму інтерв'ю Громадському радіо заявляв, що можливості нашої космічної галузі використовуються лише на 5–7 %. На його думку, для розвитку галузі потрібна політична воля наших керівників. Інший експерт Валерій Боровик зазначив, що в космічній галузі України сьогодні працює близько 20 тисяч осіб, але це число з кожним роком зменшується на 10 %; оскільки немає ринкового попиту і відсутня державна підтримка галузі. У деяких інститутах закриваються спеціальності космічного спрямування. Хоча в інших країнах розуміють стратегічне значення космічної галузі. Загалом у космічній галузі у світі працює близько 700 тисяч спеціалістів. Такі розвинені країни, як США, Китай вкладають значні кошти у розвиток космічних технологій. Навіть наші найближчі сусіди – Польща, Туреччина активно розвивають космічні індустрії. А Україна, яка з часів СРСР мала значний космічний потенціал, на сьогодні належним чином не підтримує цю галузь, хоча вона є надприбутковою. Україна так і не зуміла за роки незалежності створити чітку космічну стратегію, яка б визначала завдання і цілі України щодо освоєння космосу. Хоча слід згадати, що ще за часів Л. Кучми українці планували спільно з США, Ізраїлем, Сінгапуром і Аргентиною побудувати космодром в Індонезії. Але там відбувся державний переворот і проєкт був заблокований. Трохи пізніше Л. Кучма підписав з бразильською владою Меморандум про створення Центру космічних польотів «Циклон-4», де 50 % вартості космодрому оплачувала Україна, а 50 % – Бразилія. Коли космодром був побудований на 30 %, в Бразилії почалися антиурядові виступи. У 2015 році Україна отримала офіційний документ, що в зв'язку зі складною

соціально-політичною ситуацією в країні Бразилія в односторонньому порядку розриває контракт з Україною без повернення вкладених нею коштів. Слід зазначити, що без російського сліду тут не обійшлося. За місяць до того, як бразильці надіслали документ про відмову Україні, Бразилію відвідав В. Путін. Найімовірніше, що він домовився з бразильською владою про зупинку україно-бразильського проєкту. Росіяни боялися конкуренції з Україною, так як у сусідній Гвінеї вони будували свій космодром. Відтак Україна була змушена звернутися в міжнародний арбітраж, оскільки бразильська сторона заборгувала представникам української сторони 200 тисяч доларів.

Відтак потрібно констатувати, що ми маємо відповідний потенціал, але не можемо його реалізувати повною мірою, оскільки досить часто відсутня політична воля вищого керівництва і не розроблена ефективна економічна стратегія. Варто зазначити, що за останні півстоліття проривів в економічному зростанні досягали ті країни, економіка яких була зорієнтована на експорт. Саме така стратегія, а не стимулювання споживання та розвиток внутрішнього ринку виявилася успішною для країн «навздогінного розвитку». Внутрішнє споживання як рушій розвитку працювало в тих країнах, які були достатньо розвинені – США, Західна Європа. Ще 30 років назад економіка Південної Кореї була на рівні економіки Гани, а сьогодні це 14-та за розміром економіка світу і переважає економіку Гани у 15 разів.

У цьому контексті потрібно зазначити, що пріоритетними напрямами структурної трансформації вітчизняної економіки повинні стати:

– орієнтація на розвиток високотехнологічних виробництв, створення умов для спрямування інвестиційних ресурсів у впровадження сучасних технологій виробництва, нарощування у структурі виробництва частки кінцевої продукції з високою доданою вартістю;

– підвищення конкурентоспроможності національної економіки шляхом впровадження енергозберігаючих технологій та підтримки з боку держави інноваційного розвитку підприємств;

– розвиток внутрішніх ринків, стимулювання зростання внутрішнього попиту на продукцію вітчизняних підприємств;

– спрямування реформ на ефективне використання людського потенціалу, збільшення рівня фінансування наукових досліджень.

Отже, для посилення геополітичної суб'єктності необхідно ряд суспільно-політичних перетворень, серед яких пріоритетними є: подолання корупції, реформування ключових сфер суспільного життя, зокрема завершення реформування судової та правоохоронної систем, які б забезпечили ефективний захист приватної власності і створили сприятливі передумови для залучення іноземних інвестицій, структурна трансформація економіки через запроводження високотехнологічного виробництва та поширення сучасних інноваційних технологій, політичне переструктурування суспільства шляхом приходу до влади національно-орієнтованої політичної еліти[80].

4.2. Цивілізаційна роль України в сучасному світі

Аналізуючи сутність цивілізаційного підходу, який сьогодні є досить популярним, потрібно зазначити, що в його рамках взаємодія країн розглядається у контексті їхньої цивілізаційної приналежності. Нині превалюють три смислові акценти поняття «цивілізація». Перший позиціонує цивілізацію синонімом культури; другий уподібнює цивілізацію рівню розвитку суспільства, матеріальної і духовної культури (цивілізації антична, сучасна тощо); третій пов'язує цивілізацію з таким станом суспільства, який втілює найбільш раціональні й гуманістичні форми існування людей. Так, Шпенглер вважав цивілізацію певним етапом розвитку людства, за якого відбувається занепад культури. І на його думку, європейська цивілізація переживає саме такий етап. Можна лише частково погодитися з думкою Шпенглера, оскільки

[80] Чупрій Л. В. Особливості становлення геополітичної суб'єктності України в умовах глобалізації. *Геополітика України: історія і сучасність:* збірник наукових праць. 2020. Випуск 2 (25). С. 29–41.

хоча сьогодні й спостерігаються певні негативні тенденції в європейській цивілізації, проте вона залишається ще досить потужною. Хоча якщо вона не дасть ефективних відповідей на сучасні виклики, то її послаблення чи навіть занепад можуть стати цілком очевидними. Ми більше погоджуємося з концепцією Семюеля Хантінгтона, який цивілізацію вважає культурною спільнотою найвищого гатунку, найширшого рівня культурної ідентичності людей.

На думку дослідника, в умовах сучасного світу взаємовідносини між країнами будуть зумовлюватися не стільки економічними чи політичними чинниками, скільки цивілізаційними цінностями. Хантінгтон вважає, що цивілізації – це групи історично споріднених країн, які об'єднує у конкурентному змаганні з сусідами спільна доля, культура, мова, релігія та традиції. У розумінні вченого сьогодні немає підстав говорити про існування єдиної універсальної загальнолюдської цивілізації. На його погляд, у сучасному світі існує вісім світових цивілізацій – японська, конфуціанська (китайська), ісламська (мусульманська), латиноамериканська, індійська, африканська (яка тільки формується), західнохристиянська та православно-слов'янська (східнохристиянська). Кожна цивілізація характеризується певною історично-духовною цілісністю, проходить власний життєвий шлях. На думку Хантінгтона, ці цивілізації борються за життєвий простір і це може призводити до потужних конфліктів між ними. Відтак основними чинниками, що визначають життя нації, є географічне середовище і засоби забезпечення її існування й самовідтворення. Отже, нація має обов'язок у будь-який спосіб захищати свій «життєвий простір» від зазіхань інших націй. Проте не завжди цивілізації знаходяться у боротьбі, так, наприклад, хоча й існують напружені відносини між західним та мусульманським світом, проте деякі мусульманські країни, наприклад Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, є союзниками США. Іноді межі цивілізації охоплюють одну чи декілька країн (китайська, індійська, японська). Щодо невідворотності конфліктів між цивілізаціями, про які писав Хантінгтон, також не можна повністю погодитися з цією думкою, оскільки не може бути все занадто

однозначним і різні цивілізації не завжди перебувають у постійній боротьбі між собою. Навпаки в умовах глобалізованого світу, коли ми всі взаємозалежні один від одного, прагнення до співпраці і взаємообміну є важливою умовою виживання усієї людської цивілізації.

Досить важливими були також міркування Хантінгтона про те, що іноді межі певних цивілізацій проходять через територію однієї країни як це відбувається з Україною.

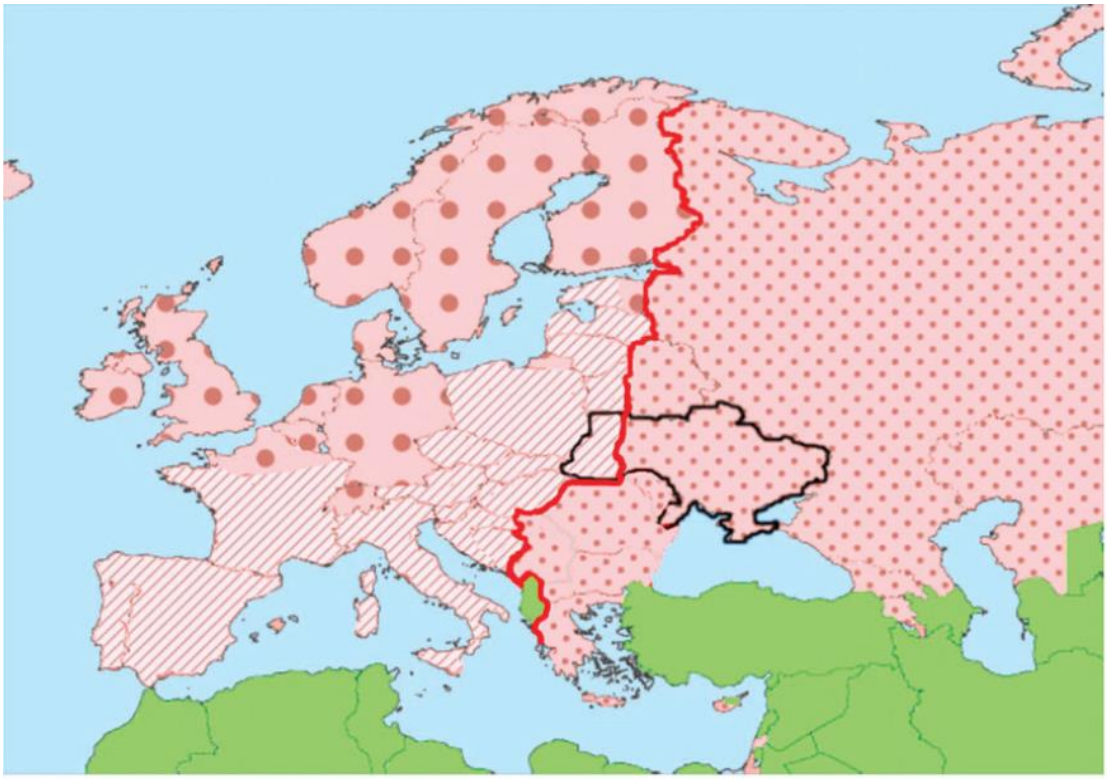

Рис. 4.1. Лінія розлому між Західною та Євразійською цивілізаціями

На думку Хантінгтона, найбільш важливою роздільною лінією в Європі є східний кордон західного християнства, що сформувався до 1600 р. Він пролягає уздовж нинішніх кордонів між Росією та Фінляндією, між прибалтійськими країнами й Росією, розділяє Білорусь й Україну, звертає на захід, відокремлюючи Трансільванію від іншої частини Румунії, а потім, проходячи по території колишньої Югославії, відокремлюючи Хорватію й Словенію від неї. На Балканах ця лінія звичайно збігається з історичним кордоном між Австро-Угорською та Османською імперіями.

На північ і на захід від цієї лінії проживають представники західнохристиянської цивілізації, яка зародилася у VIII–IX ст. Тобто ця лінія проходить через територію України та поступово сформувалися на континенті після релігійних війн XVII століть та національних революцій XIX і XX століть. Причиною цивілізаційного розлому між одвічно православним, на його думку, південним сходом України й уніатським заходом стала Берестейська унія, яка була юридично оформлена у 1596 році.

На думку Хантінгтона та інших геополітиків, Україна знаходиться на перехресті трьох цивілізацій: західної, євроазійської та мусульманської.

Проаналізуємо основні ознаки цих трьох цивілізацій. Для західної цивілізації характерні такі цінності: права людини і свобода, індивідуалізм і лібералізм, конституціоналізм і влада закону, зокрема, і в релігійній сфері, відокремлення церкви й держави. Для євразійської цивілізації притаманні такі ознаки: архаїчна колективістська свідомість, традиціоналізм, надцентралізація влади, ідеалізація тиранів, патерналізм, позаекономічний примус до праці, етатизм, пріоритет інтересів держави над інтересами людини і незахищеність, безправність останньої, самоізоляція, перевага абсолютної влади перед ефективною ринковою економікою, одержавлення духовної влади. Такі видатні російські вчені, як Н. Трубецькой, К. Леонтьєв, Н. Бердяєв, Г. В. Фроловський, Г. В. Вернадський, П. Н. Савицький Л. М. Гумільов та ін. розвивали ідеї євразійства.

Для мусульманської цивілізації ключовими є такі ознаки: колективізм, корпоративна культура, релігійність, ірраціоналізм, традиціоналізм, переважання духовних цінностей над матеріальними. У нас представником мусульманської цивілізації є кримсько-татарський народ і метою розвитку відносин із кримськотатарським населенням як перехідною зоною до ісламської цивілізації має стати розробка моделі діалогу з цією цивілізацією.

Відтак перед Україною також стоїть цивілізаційний вибір щодо того, в якому напрямі рухатися. Цивілізаційний вибір – це не тільки вибір місця і ролі у світі, це насамперед вибір цінностей і стратегії розвитку. Саме наявність довгострокових

стратегій досить часто і робить країну не об'єктом а суб'єктом геополітики[81].

Проте основний розлом в Україні, на думку Хантінгтона, відбувається по лінії поділу західної католицької та східної православної цивілізації. Проте це не повністю відповідає дійсності, оскільки результати голосування на президентських виборах в Україні у 1994 році, які використовував геополітик, свідчать про те, що так звана «лінія розлому» не обмежується цими регіонами, а проходить по східному кордону Київської, Черкаської та південному кордону Черкаської, Вінницької областей, які за панівною конфесією не є уніатськими. Президентські вибори 2004 та 2010 років, парламентські вибори 2007 та 2012 років додали до «західної» частини України ще й Чернігівську, Сумську та Полтавські області, які ні географічно, ні релігійно не належать до тієї межі, по якій провів поділ американський політолог. Тому, на нашу думку, ця лінія існує, але чітко визначити її межі не можемо, оскільки настрої і геополітичні прагнення українців поступово змінюються. Так, на дострокових парламентських виборах в Україні у жовтні 2014 року багаторічна лінія цивілізаційного розколу, яка мала місце на усіх виборах періоду незалежності України, здійснила рішучий прорив на схід. Відверто проросійська Партія регіонів з новою назвою Опозиційний блок отримала тільки трохи більше 30 % голосів у Харківській, Донецькій та Луганській областях, близько 20 % голосів у Дніпропетровській, Запорізькій та Одеській областях, 10 % голосів – у Херсонській області[82].

Отже, послідовне просування європейських цінностей на схід, невпинно прогресуюча «європеїзація» електоральних симпатій, сьогоднішня ситуація на південному сході нашої держави стали ще одним свідченням помилковості висновків С. Хантингтона

[81] Чупрій Л. В., Богдановський І. В., Льовкіна О. Г. Цивілізаційна роль України в сучасному глобалізованому світі. *Регіональні студії.* 2021. № 24. С. 13–19.

[82] Боярска О. А., Поплавский О. О. Цивілізаційна парарадигма С. Хантингтона та сучасна «лінія розлому» України.

про одвічну розколотість України через її нібито споконвічне входження до різних цивілізацій.

Україна сьогодні має унікальні можливості для міжцивілізаційного комунікування. Як зазначав С. Хантингтон у своєму виступі на круглому столі в Україні у Національному інституті стратегічних досліджень, що відбувся у 1999 р.: «…З точки зору цивілізаційного фактора, Україна займає унікальну позицію, є свого роду містком між західним та православним світом. З точки зору глобального розподілу сили Україна також має унікальну позицію, яка полягає у забезпеченні рівноваги сил в Євразії. На мою думку, ці виклики є найбільш важливішими завданнями, з якими Україна зіткнеться на початку XXI ст.»[83]. Український соціум сформував особливу систему цінностей, що є синтезом різних цивілізаційних парадигм.

Український дослідник Л. Залізняк підтримує концепцію Хантінтона. Він пише: «…Україна належить до розколотих країн пострадянського простору, на якому йде запекла боротьба проросійських сил із західниками. Незважаючи на певні коливання політичних настроїв українських громадян, час працює на користь нашого повного й остаточного входження в сім'ю цивілізованих європейських країн»[84].

Інший засновник цивілізаційного підходу Тойнбі нарахував сорок сім локальних цивілізацій трьох поколінь, п'ять живих цивілізацій початку XX століття – західну, православно-християнську (куди від відносив і Україну), ісламську, індуїську, далекосхідну, за основу класифікації взявши насамперед приналежність до тої чи іншої релігії[85] .

Щодо православної цивілізації, то вже А. Дж. Тойнбі піддавав сумніву: чи слід говорити про єдиний східнохристиянський

[83] Хантингтон С. Новий світовий порядок у XXI столітті: тенденції та європейський вимір: виступ С. Хантингтона на круглому столі в Національному інституті стратегічних досліджень. 18 жовтня 1999 р. 1999. 30 жовтня. URL: http://xyz.org.ua/strategy/hunt_world.html

[84] Залізняк Л. Україна в системі світових цивілізацій. *Пам'ять століть.* 1997. № 1. С. 4–10.

[85] Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: у 2 т. К.: Основи, 1995.

світ, чи варто розрізняти в ньому дві окремі, споріднені і спадкоємно пов'язані між собою цивілізації – Візантійсько-Східнохристиянську та Східнослов'янсько-(Русько)-Православну. Сьогодні східнохристиянська цивілізація ототожнюється з російською, ключовою ідеєю якої є теорія третього Риму, згідно з якою два перших Рими, тобто Рим та Константинополь, зрадили істинному християнському благочестю, а Москва залишається його єдиним довічним охоронцем. Саме для східнохристиянської цивілізації характерна сакралізація держави на чолі з царем, імператором, президентом та ін., ортодоксальність мислення, симфонія світської та церковної влад, яка приводить до того, що вони об'єднуються і духовна влада починає підпорядковуватися світській владі, що сьогодні і спостерігається в Росії. Ключовим гаслом Російської імперії протягом багатьох століть було «самодержавність – православ'я – народність». На сьогодні основними ідеями для російської цивілізації є ідея «зібрання російських земель», ідея «російського миру», що є небезпечним для увсіх навколишніх держав. Саме під цими гаслами Росія розв'язала гібридну агресію проти України.

Відтак, на нашу думку, Україна належить саме до Візантійсько-Східнохристиянської цивілізації, оскільки християнство прийшло в Київську Русь саме з території Візантії і Київська митрополія існувала ще до того як взагалі виникла Московська православна церква, яка пізніше у 1686 році шляхом підкупу підпорядкувала собі Київську метрополію.

На думку Тойнбі, стійкість цивілізації зумовлена спроможністю національних еліт до креативних відповідей на зовнішні виклики. І на сьогодні це одна із ключових проблем України, оскільки сучасні вітчизняні політичні еліти не є державницькими, вони не здатні стратегічно мислити й ефективно відповідати на зовнішні та внутрішні виклики і загрози. Тойнбі вважає, що якщо еліти не надають ефективні відповіді на виклики часу, то ця нація приречена на вимирання. Відтак якщо найближчим часом в Україні не прийде до влади справжня державницька еліта, яка буде турбуватися не про власне збагачення, а про інтереси українського

народу і української держави, то Україна як незалежна держава приречена на поступову деградацію.

Досить цікавими в контексті розробки можливих цивілізаційних сценаріїв майбутнього України є ідеї дослідника М. Нічоги, який у своїй статті «Зіткнення цивілізацій посеред України» пише, що майбутнє України визначається чотирма сценаріями: 1) євразійська цивілізація перемагає західну; 2) західна цивілізація перемагає євразійську; 3) зберігається ситуаційна рівновага; 4) кожна цивілізація створює свою державу, але це означає практичний розпад України. Сам автор статті не може чітко відповісти, який із цих сценаріїв є переможним. Перший сценарій на сучасному етапі вже є неможливим, тому що навіть при силовому втручанні Росії, коли вона розпочне повномасштабну агресію проти України, вона зможе захопити тільки ряд регіонів України, які буде не спроможна повністю контролювати. Я вже не згадую про посилення міжнародних санкцій проти Росії, яке значно послабить її економіку, відтак ця агресія їй не вигідна ні економічно, ні іміджово. Щодо другого варіанта, то він більш імовірний за умови активізації просвітницької роботи серед українського населення з метою підвищення рівня підтримки європейської і євроатлантичної орієнтації України, особливо на Сході і Півдні. Третій варіант подібний із ситуацією, що склалася в Бельгії, коли дві потужні етнічні групи франкофони та фламандці мають свої політичні партії і практично розділяють Бельгію на дві частини. Проте Бельгія – це демократична країна і хоча час від часу між етнічними групами загострюється протистояння, проте врешті-решт вони приходять до певних компромісів для блага всієї країни. Щодо України, то на сьогодні цей сценарій вже є маловірогідним, оскільки Російська Федерація як ключовий представник євразійської цивілізації показала своє справжнє шовіністичне обличчя.

Відтак потрібно зазначити, що, на думку представників цивілізаційного підходу, Україна посідає унікальну позицію, вона є містком між Заходом та Сходом. З погляду глобального розподілу сил Україна також має унікальну позицію для того, щоб бути важливим гравцем у забезпеченні ефективної рівноваги сил в Євразії.

Україна завжди була простором зустрічі різних культур та різних цивілізацій. Ця особливість неодноразово відмічена тими дослідниками, які замислювалися над цивілізаційною своєрідністю України. Ця ідея висловлювалася ще М. Драгомановим (а потім такими мислителями, як Д. Донцов, І. Лисяк-Рудницький, Я. Пеленський та інші).

Місто зустрічі культур та цивілізацій має стати не ареною їхнього «зіткнення», а сполучення і взаємодії. Хоча деякі дослідники вважають, що повноцінний діалог між цивілізаціями є неможливим, оскільки певні цінності цих цивілізацій є протилежними (індивідуалізм чи колективізм, приорітет людини чи приорітет держави тощо), проте взаємовигідний діалог між цивілізаціями можливий, але він потребує від партнерів по цивілізаційному діалогу значних взаємних зусиль і компромісних кроків назустріч. Основною причиною налагодження міжцивілізаційного діалогу потрібно визнати глобальні виклики сучасної епохи, породжені мегатенденціями в ключових сферах життєдіяльності сучасних суспільств. Потреба пошуку адекватних і своєчасних відповідей на наявні виклики сучасної епохи змушує звернутися до діалогу як конструктивного способу комунікації, спілкування, взаємодії.

Конструктивною відповіддю на виклики сучасності може бути лише єднання людства навколо спільної мети, а єдиним можливим конструктивним методом розв’язання існуючих протиріч є налагодження міжцивілізаційного діалогу. Під діалогом у цьому випадку потрібно розуміти комунікаційну взаємодію, яка сприяє розв’язанню існуючих спільних проблем на основі принципів толерантності й збереження культурно-цивілізаційної багатоманітності світу.

Налагодженню міжцивілізаційного діалогу досить часто сприяють країни порубіжного типу чи лімітрофи. Сучасні держави поділяються на теллурократичні (суходільні) та талосакратичні (морські). Особливе положення займають країни лімітрофи, до яких належить і Україна. Країни-цивілізації порубіжного типу відрізняються від інших специфічним способом вирішення докорінних проблем способу життя, більш різноманітною культурою.

Це може бути як позитивом, так і негативом, оскільки можуть ускладнюватися механізми співіснування культур, релігій, мов тощо. Домінування різноманітності може виступати силою, що дестабілізує цілісність суспільства. Україна лімітроф для Росії та Європи, проміжний міжцивілізаційний простір між західноєвропейською та російсько-євразійською цивілізацією. Проте не можемо постійно бути на перехресті цивілізацій, займаючи нейтральну і позаблокову позицію. Останні події на Півдні і Сході країни засвідчили наші найгірші побоювання, що якщо ми самостійно не здійснюємо цивілізаційний вибір, то його здійснять за нас зовнішні геополітичні гравці. Відтак ми повинні вибрати чи ринкову економіку Заходу чи олігархічну кланову економіку євразійського типу. У політичному плані повинні вибрати чи авторитарну євразійську модель, коли «цар-батюшка» все вирішує, а народ йому сліпо підкорюється, чи демократичну модель, коли український народ має реальні важелі впливу на політичну еліту. Проте сьогодні в умовах російської агресії вибір стає все більш очевидним. Європейські цінності нам набагато ближчі ніж євразійсько-російські. Для України, як географічного центра Європи, через територію якої традиційно проходили трансконтинентальні торгові шляхи, зближення з ЄС вважається одним з пріоритетних напрямів[86].

Досить часто держави – цивілізаційні лімітрофи ставали розмінною монетою у великих геополітичних комбінаціях. І Україна, яка вже отримала свій негативний досвід, коли практично під пусті обіцянки під Будапештський меморандум, який не мав чітко прописаних механізмів гарантії територіальної цілісності України, віддала свою ядерну зброю і зазнала агресії від одного із гарантів. Відтак сьогодні ми повинні зважено підходити до прийняття стратегічних геополітичних рішень. Ціна помилки нині для нас досить велика, оскільки можемо втратити свою державність.

[86] Чупрій Л. В., Богдановський І. В., Льовкіна О. Г. Цивілізаційна роль України в сучасному глобалізованому світі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 13–19.

Позитивно потрібно зазначити, що на сьогодні в Україні посилюється проєвропейські та проатлантичні тенденції. Поте європейський вибір передбачає цілий ряд системних змін у політиці, економіці, законодавстві, інших суспільних сферах. Він передбачає також зміну світогляду українського народу, докорінних змін у соціальних практиках і формах взаємодії громадян на всіх рівнях – у стосунках між собою, з центральними та місцевими органами влади. Тому разом з імплементацією європейських норм має відбуватися реорганізація способу життя громадян України, вироблення ними адекватної культури соціальних взаємин, що робить необхідним розробку і впровадження заходів зі сприяння налагодженню нових форм суспільної комунікації та соціального діалогу.

Проте на європейському шляху розвитку потрібно врахувати також ряд ризиків, серед яких можемо виділити:

а) продовження функціонування економіко-політичної пострадянської моделі (ресурсна модель розподілу та напівавторитарний політичний устрій), яка вичерпала свій економічний потенціал (економічна криза, зростаюча бідність населення) та політичні можливості (високий відсоток недовіри до влади), що у сукупності збільшує небезпеку тотального колапсу системи;

б) наявність певної частини населення з радянською ідентичністю та симпатиків Росії, які блокують зусилля національної консолідації на основі ідеї державної незалежності та європейської цивілізаційної ідентичності, виступають резервом євразійської ідентичності та належності до «російського миру»;

в) втрата частини українських територій та ризики подальшої десуверенізації; за наявних умов навіть часткова десуверенізація, пріоритет «зовнішнього управління» означатиме втрату історичної суб’єктності та на тривалий час закриватиме європейський цивілізаційний проєкт для України.

Потрібно подолати також ряд сучасних загроз та викликів. Одним із найголовніших є виклик складності сучасного світу. У XXI ст. велич держави визначається не кількістю ядерних боєголовок, а рівнем життя і спроможністю до інновацій. У сучасному світі виграють ті, хто виробляє новітні технології і хто їх експортує.

Загалом сучасна економіка базується на знаннях та результатах інновацій. Вона потребує вільних, освічених та незалежно мислячих особистостей. При цьому створюється більше можливостей для відбору найбільш здібних і чесних лідерів, вироблення ефективної політики на основі врахування аргументів «за» і «проти», розкриття творчого потенціалу суспільства. За умов менеджеріальної революції, яка розпочалася у минулому столітті, особливого значення набуває меритократія. Це – концепція / система соціальних відносин/принцип управління: влада має здійснюватися людьми, які відрізняються своїми здібностями, досягненнями, професійною компетентністю, а не соціальним походженням або приписуваним статусом. Засновником теорії меритократії є англійський соціолог Майкл Янг. Він вважав, що соціальний прогрес залежить від міри поєднання влади й інтелекту, що від використання людського потенціалу, талантів залежить успіх розвитку усього суспільства. Тому призначення меритократії – в інтелектуалізації суспільного життя, розкритті природних дарувань особи.

Один із викликів – виклик гендерних інновацій, що є загрозою існування цілих націй, адже коли держава надмірно захищає права людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією, то починають страждати традиційні родини, а отже, народжуваність у таких країнах падає. А коли таким нетрадиційним родинам дозволяють виховувати дітей, то вони, орієнтуючись на своїх батьків, також приймають їхню сексуальну орієнтацію. Останнім часом різноманітні статеві перверсії, які століттями вважалися аморальними, починають сприйматися лише як девіації, що є результатом особистого вибору і не стосуються суспільної моралі, а скоро це взагалі може стати нормою.

Ще одним з викликів є виклик трансгуманізму. Цей виклик пов’язаний з бажанням сучасної людини здобути владу над соціальними та особистісними процесами за допомогою інформаційних технологій, а також трансформувати свою тілесність за допомогою технологічних розробок. Інша проблема – узгодження національної специфіки життєвого укладу із загальною нівелюючою тенденцією, породженою глобалізацією співіснування різних

ціннісно-нормативних утворень, що підважує основні норми й цінності суспільства взагалі, а отже, соціальну і системну інтеграції суспільства. Зокрема, виникає питання про термін, потрібний для того, щоб населення перейшло від ліберальної демократії (делегування владних функцій через вибори) до деліберативної (особистої участі в обговоренні проєктів рішень)[87].

На думку ряду вітчизняних дослідників, зокрема С. І. Пирожкова, О. М. Майбороди, Ю. Ж. Шайгородського, для того щоб Україна зайняла гідне місце на геополітичній карті світу, вона повинна реалізувати своєрідний цивілізаційний проєкт, який має бути проєктом не регіональної цивілізації буфера між Заходом та Сходом, а цивілізації гуманістичних інновацій – проєктом гідної самореалізації людини. Його гаслом повинно стати: «гідна самореалізація людини – сильна країна. Адже, за даними експертів ООН, які ґрунтуються на дослідженні 192 країн світу, економічне зростання на сучасному етапі обумовлюється: наявністю капіталу – на 16 %, природними ресурсами – на 24 % та людським і соціальним потенціалом – на 64 %[88]. Національним пріоритетом розвитку повинна стати ефективна підтримка освіти і науки через механізми дієвих стимулів для підтримки креативних студентів, викладачів, науковців. Необхідно зупинити масовий відплив талановитих студентів і науковців за кордон, потрібно, нарешті, зрозуміти, що така деінтелектуалізація України – стратегічна загроза національній безпеці. У своєму цивілізаційному проєкті Україна повинна виступати як інноваційно-інформаційне суспільство[89].

---

[87] Чупрій Л. В., Богдановський І. В., Льовкіна О. Г. Цивілізаційна роль України в сучасному глобалізованому світі. *Регіональні студії*. 2021. № 24. С. 13–19.

[88] Доклад о развитии человеческого потенциала за 1996 г. Нью-Йорк, 1996. С. 6.

[89] Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. К.: НАН України, 2016. 284 с.

Надприбутки мають найрозвиненіші країни, що виготовляють і експортують новітні технології. За ними йдуть держави – виробники товарів. Найменші доходи припадають тим, хто змушений спеціалізуватися на експорті сировини (за винятком країн-експортерів нафти і газу). Монополізувавши контроль над інформацією і виробництвом передових технологій, Захід забезпечив інформаційно-технологічне панування на планеті і поставив цим у залежність від себе всі інші країни.

Першочергова роль у прориві у майбутнє, як уже зазначалося, належить найсучаснішим науково-технічним галузям, особливо у сфері електроніки та інформатики, але зберігають своє значення і традиційні для нашої республіки наукомісткі виробництва (літакобудування, виготовлення зброї тощо). Цей потенціал може бути актуалізований достатньою мірою лише за умов, коли відповідні галузі почнуть працювати і розширювати обсяги виробництва. Останнє можливо лише за умов їх переважної орієнтації на зовнішні ринки.

Такими ринками не можуть бути ані країни Заходу, ані навіть Росія. Як потенційних покупців наших товарів мусимо розглядати передусім держави Центральної Азії та Середнього Сходу, а також Китай і Індію, африканські країни тощо. За таких умов життєважливого значення набуває спрямування зовнішньополітичної стратегії України на країни Каспійсько-Центральноазійсько-Середньосхідного регіону, а також на інші держави Азії і Африки. Саме тут продукція вітчизняного літакобудування, танкобудування тощо може знайти належний попит. Потрібно посилювати співпрацю з країнами Азії. Фундаментальне партнерство з Азією, яка пропонує нові моделі розвитку та альтернативи модернізації у сучасному світі як противагу ісламському фундаменталізму, може принести Україні значні дивіденди.

На важливій ролі України в європейському та світовому контексті акцентує увагу Володимир Горбулін, який наполягає на тому, що «нам треба показувати, що ми – вирішення проблеми, а не сама проблема». Проте дослідник зазначає, що у геополітичному вимірі світ поступово усвідомлює, що Україна веде боротьбу не тільки за себе, а і за «європейські демократичні цінності».

У цьому контексті повністю погоджуюся з Володимиром Павловичем і хочу зазначати, що Україна сьогодні є форпостом європейської цивілізації і ціною життя багатьох своїх синів рятує Європу та й увесь світ від російської експансії. Необхідно згадати, що й історично Україна неодноразово рятувала європейську цивілізацію від різних загарбників. Згадаймо, що ще в часи татаро-монгольської навали Київська Русь значною мірою виснажила татаро-монгольські війська і вони не захопили території європейських країн. Згадаймо битву під Оршею 1514 року, коли спільні литовсько-польсько-українські війська під проводом князя Константина Острозького розгромили війська Московщини і припинили їх зазіхання на україно-литовсько-польські території. Трохи пізніше 1621 року під Хотином козацькі війська під проводом гетьмана П. Сагайдачного спільно з поляками відбили турецьку навалу і припинили експансію Османської Туреччини на ці території. Згадаймо також подвиг Степана Кульчицького, завдяки героїзму якого був врятований Відень і зупинена мусульманська агресія на Європу. Не потрібно забувати і вклад України у перемогу над нацистською Німеччиною, оскільки близько 10 мільйонів українців віддали своє життя за це, не говорячи про економічні втрати, оскільки саме українська територія поряд з білоруською постраждала найбільше від гітлерівської навали.

Щодо кількості жертв війн з боку українців, то вона, за даними В. Мусієнка, сягає 200 млн. На жаль, усі мовчать про споконвічне винищення українців у різних масштабах, при цьому дивуючись, що вони й досі живуть на своїй землі. Відповіді на це запитання ніхто, крім самих українців, не дасть.

У філософії історії Україна починає посідати чільне місце, оскільки вона стає повноцінним учасником світових інтеграційних процесів. Тому особливо гостро зараз постає перед нею питання захисту своєї національно-державної ідентичності, що була здобута порівняно нещодавно і через багатовікову залежність від інших країн ще не встигла закріпитися як монолітна та непорушна.

Революція Гідності, Помаранчевий майдан, Євромайдан засвідчили, що український народ волелюбний і справедливий,

здатний до самоорганізації і готовий відстоювати високі демократичні цінності, які є основою західної цивілізації. Ми показали всьому світу, що саме демократія, а не євразійські цінності є для нас ключовою і ми є форпостом захисту західної цивілізації. Відтак більшість демократичних країн активно допомагають нам у нашому розвитку. Проте сподіватися тільки на зовнішню допомогу ми не повинні. Українцям насамперед необхідно опиратися на внутрішні ресурси і власні сили. Один з найголовніших наших ресурсів – людський потенціал та сила соціальної організації українців. Наше завдання – збудувати сильну, сучасну національну державу, здатну гарантувати безпеку нації від зовнішньої агресії та провести внутрішню соціально-економічну трансформацію. Як влучно зазначив Володимир Горбулін у цьому контексті, Україна повинна проявити здатність до масштабної соціально-адміністративної перебудови в нових умовах гібридного світу і протидії гібридним війнам. Ми повинні завершити реформування більшості сфер суспільного життя і активно розвивати ті галузі, які зможуть вивести Україну на передові позиції в світі[90]. У сучасних умовах, як писав Сергій Дацюк, Україна повинна здійснювати не стільки модернізацію (як запозичення і копіювання кращих чужих зразків), скільки запроваджувати інноваційну модель розвитку, базовану на знаннях, інтелекті та винахідництві. І в нас ще є відповідний інтелектуальний потенціал, основне на сьогодні зупинити відплив мізків і створити гідні умови для освітян та науковців, які і зможуть перетворити Україну у високорозвинену країну світу.

Отже, поліцивілізаційна природа української державності відкриває перед нею унікальні можливості зреалізувати потенціал діалогу культур як для досягнення стабілізації суспільного розвитку, так і для реалізації можливостей відновлення глобальної рівноваги як вирішальної умови виживання людства. Потрібно прагнути до наповнення національної української ідеї не тільки політичним змістом (незалежність), але й економічним – реальне підвищення матеріального рівня життя більшості громадян (а не тільки «нових українців»).

[90] Горбулін В. Мій шлях у задзеркаллі. К.: Брайт Букс, 2019. 264 с.

4.3. Геополітичне значення європейської та євроатлантичної орієнтації України

Питання геополітичного вибору було ключовим у політичних процесах та громадській думці України після здобуття незалежності. Основний зміст політичних дискусій, які велися в Україні протягом останніх десятків років, найчастіше полягав у виборі між геополітичними орієнтаціями на Росію та на країни Заходу.

Наявність такої суперечливої дилеми в суспільній свідомості України пояснюється низкою чинників. Серед них потрібно виокремити успадковану з радянських часів нерозвиненість національної ідентичності населення України. Це тривалий час заважало значній частині населення України розглядати Україну як унікальну і самодостатню політичну одиницю. З огляду на це в Україні існує значний прошарок людей, які не мають вираженої національної ідентичності і керуються у своєму геополітичному виборі насамперед звичкою (найчастіше за таким критерієм обираючи орієнтацію на Росію), культурною чи мовною близькістю, бажанням досягти певного рівня добробуту або ситуативним впливом груп чинників.

З іншого боку, прихильники української національної ідентичності найчастіше розглядають інтеграцію до Європи та євроатлантичну інтеграцію як єдиний варіант розвитку України, наголошуючи на належності України до європейського геополітичного простору. В Україні існує також певна кількість прихильників вибору «третього шляху», тобто тлумачення України як самодостатнього суб'єкта міжнародної політики, віддаленого і від Європи, і від Росії. Це зумовлено і вищезазначеною слабкістю національної ідентичності, і спорідненістю України з європейським та російським культурним та політичним просторами, а також об'єктивними національними інтересами України у виборі свого місця та браком у країні ресурсів і кадрів, здатних реалізувати проєкт культурно і політично самодостатньої України. Хоча влада в Україні в період «охолодження» відносин із Заходом намагалася активізувати ізоляціоністські ідеї, вони не стали впливовим чинником суспільних настроїв.

Інтереси України у сфері національної безпеки доцільно порівняти з національними інтересами країн Заходу та Росії, що дасть змогу оцінити з точки зору України дві альтернативи – орієнтацію на євроатлантичну і на євразійську інтеграцію (таб. 4.1).

Жирним шрифтом у таблиці в колонці геополітичних пріоритетів країн Заходу і Росії наведено інтереси у сфері безпеки, які збігаються або близькі до національних інтересів у сфері безпеки України; підкреслені ті з них, які суперечать інтересам у сфері безпеки України.

Як бачимо, спільних інтересів України і країн Заходу у галузі безпеки більше, ніж спільних інтересів у цій галузі України і Росії. Натомість суперечливих інтересів України і Заходу значно менше, ніж України і Росії. Північноатлантичний Альянс є одним з базових елементів ідентичності Заходу.

Відтак сьогодні в умовах гібридної агресії з боку Російської Федерації одним з найбільш ефективних механізмів для забезпечення власної безпеки є євроатлантична інтеграція, під якою розуміють чіткий вибір геополітичної орієнтації і розвиток зв'язків між державами Європи і Північної Америки у сфері безпеки, політики, економіки тощо.

Основним інституційним механізмом євроатлантичної інтеграції є Організація Північноатлантичного договору (НАТО), яка забезпечує спільну оборону та взаємодію у галузі безпеки, політики й економіки більшості країн Європи, США та Канади. Потрібно зазначити, що НАТО є військово-політичним союзом, змістом діяльності якого є насамперед протидія загрозам спільній безпеці і обороні держав-членів, взаємні зобов'язання сторін щодо протидії зовнішнім загрозам. Однак, як було наголошено в розділі 2, НАТО є об'єднанням, заснованим як на спільних інтересах країн євроатлантичного простору, так і на спільних цінностях та здобутках цивілізації, зокрема й у сфері внутрішньої політики. Проблеми демократії в країнах-членах розглядаються в НАТО, по-перше, з точки зору необхідності забезпечення надійності союзника; по-друге, з позиції дотримання необхідного рівня солідарності, який легше досягається між країнами зі схожими політичними режимами.

Таблиця 4.1[91]

Порівняння національних інтересів у сфері безпеки України з національними інтересами у сфері безпеки Росії і країн Заходу

Основні геополітичні пріоритети країн НАТО	**Основні геополітичні пріоритети РФ**	**Основні геополітичні і зовнішньополітичні пріоритети України**
1	2	3
– збереження лідерства західної цивілізації, – **посилення євроатлантичної інтеграції;** – **встановлення і зміцнення демократії і прав людини, відкрити політичні системи і суспільства для демократичної практики, верховенства закону, хорошого управління і поваги до прав людини**[92]; **– розширення експорту, відкриття ринків, забезпечення глобального зростання і стабільності та сприяння економічного розвитку;** – **ведення боротьби з міжнародним тероризмом;**	– повернення статусу наддержави, створення полюсу на противагу однополярності США і НАТО; – інтеграція держав навколо РФ; – простір СНД є сферою стратегічних інтересів Росії[93];	– виживання України як суверенної незалежної держави, зростання ролі фундаментальних цінностей і зміцнення інституцій, що забезпечують добробут, безпеку і соціокультурний прогрес; – інтеграція до європейських і євроатлантичних політичних і соціальних структур, а також структур безпеки отримання відповідних гарантій безпеки тощо;

[91] Таблицю складено з використанням: Смолянюк В. Ф. Військова могутність України: теоретико методологічні засади формування і розвитку. Київ.: ВТФ «Перун», 2000. С. 247.

[92] Стратегия национальной безопасности США в новом веке. Цит. за: О. Арин. Официальные стратегические доктрины США: взгляд на мир и на Россию. 1999. URL: www.rusglobus.net/rg_ru/investigations/articles/arin2.htm

[93] Из послания Путина: укрепление отношений со странами СНГ является приоритетом для России. 2003. 16 мая. URL: www.newsru.com/russia/ 16may2003/putin7.html

Продовження таблиці 4.1

1	2	3
– протидія створенню і зміцненню будь-якого геополітичного блоку чи стратегічної сили, які могли б протиставити себе країнам Заходу; – обмеження впливу й експансії «країн-ізгоїв», упередження переростання регіональних конфліктів у глобальні війни; – збереження й посилення існуючої стратегічної переваги над колишніми і потенційними супротивниками та забезпечення можливості стратегічного домінування в будь-яких регіональних чи глобальних конфліктах; **– поширення НАТО на Схід і стимуляція приєднання до Європейського Союзу та європейської культури в цілому країн Центральної Європи (ЦЄ) і країн, що утворилися після дезінтеграції СРСР, особливо тих, чиї культури близькі до західної;** **– розбудова й поширення впливу міжнародних інституцій, які призначені поширювати вплив держав Заходу, забезпечення інтеграції інших країн у ці інститути;** – економічна і соціокультурна експансія в інші країни; **– підтримка країн Балтійсько-Чорноморської зони має стати стратегічною метою Заходу, і, зокрема, України, що глибоко впливає на стан Європи в наступні десятиліття;**	– формування нового євразійського блоку на терені колишнього СРСР; – зміна стратегічного силового балансу між НАТО і Росією; – орієнтація на формування нової стратегічної біполярності чи багатополярності; – формування нових стратегічних відносин у Євразії: Москва – Тегеран, Москва – Пекін, Москва – Берлін – Париж тощо; – боротьба з сепаратизмом; – збереження і посилення впливу на Україну, країни Південного Кавказу і Центральної	– посилення економічного й політичного потенціалу і «дієспроможності» України; – зміцнення стратегічного партнерства ЄС, США відповідно до національних інтересів і пріоритетів України; – підтримка і розвиток рівноправних, взаємовигідних економічних, політичних зв’язків; – сприяння формуванню «поясу стабільності» і регіональних структур безпеки від Балтійського і Чорного морів до Закавказзя і Центральної Азії; – максимальне використання транспортних можливостей України, активна участь у створенні європейських і євразійських транспортних коридорів, використання цих коридорів для створення надійної багатоальтернативної системи постачання енергоносіїв і стратегічно важливої сировини;

Продовження таблиці 4.1

1	2	3
– стабілізація України як міцної незалежної держави Центральної Європи, з ринковою економікою, демократичними інституціями і тісними зв'язками з євроатлантичними організаціями[94]; **– еволюція України в напрямі створення демократичної ринкової економіки, інтегрованої до світового співтовариства[95];** **– диверсифікація джерел постачання енергоносіїв до Європи за рахунок енергоносіїв з регіону Південного Кавказу та Центральної Азії;** **– подальший розвиток відносин Росія – НАТО та особливого партнерства Україна-НАТО;** **– підтримка економічної і політичної консолідації України;** – контроль за поширенням зброї та небезпечних технологій[96]	Азії, зміцнення залежності цих країн від Росії; – недопущення виникнення і розвитку альтернативних шляхів транспортування енергоносіїв з країн Південного Кавказу і Центральної Азії в обхід території Росії; – забезпечення економічного і політичного домінування в державах СНД	– курс на альтернативне лідерство на території СНД і насамперед у Чорноморсько-Каспійському регіоні; активна кооперація з тими країнами, які вбачають в Україні рівноправного партнера; – протидія неконтрольованому іноземному економічному проникненню, всебічній захист економічного суверенітету, недопущення встановлення будь-яких форм економічної і політичної залежності; – блокування спроб односторонньої чи багатосторонньої іноземної соціально-культурної та інформаційної експансії й домінування над Україною

[94] Стівен Пайфер. Чому Україна для нас багато означає. *Корреспондент*. 2002. 11–17 грудня. № 46 (129). С. 6–8.
[95] Стратегия национальной безопасности США в новом веке. Цит. за: О. Арин. Официальные стратегические доктрины США: взгляд на мир и на Россию. 1999. URL: www.rusglobus.net/rg_ru/investigations/articles/arin2.htm
[96] Стівен Пайфер. Чому Україна для нас багато означає. *Корреспондент*. 2002. 11–17 грудня. № 46 (129). С. 6–8.

Цей принцип повною мірою застосовується НАТО та його членами у веденні справ з Україною. НАТО у своїх ключових документах наголошує на необхідності для України «довести непохитну відданість цінностям, які поділяються країнами євроатлантичної спільноти»[97].

Заяви щодо необхідності дотримання демократичних норм регулярно лунали з боку інституцій НАТО. Керівництво провідних країн НАТО систематично наголошує на необхідності дотримання демократії, принципів ринкової економіки та свободи людини. Так, під час обговорення можливості продовження повноважень президента України в 2003 р. посол США в Україні К. Паскуаль заявив, що «вступ України до НАТО буде залежати насамперед від того, наскільки країна відповідатиме нормам європейської демократії»[98]. Уряди впливових країн-членів НАТО, насамперед США, прямо пов'язували питання вступу до НАТО із поступом у справі демократизації політичного режиму в Україні, наводячи конкретні часові орієнтири для можливого вступу України до НАТО.

Про важливість демократії в Україні для поглиблення відносин з НАТО свідчать ключові документи, що стосуються співпраці України з НАТО. Крім загальних документів у цій сфері, які стосуються усіх діючих чи майбутніх членів Альянсу (наприклад, Вашингтонський договір, План отримання членства), діє низка документів між Україною і НАТО. Згідно з Планом дій Україна-НАТО у сфері інформації Україна зобов'язалася досягнути: вдосконалення і забезпечення реалізації гарантій свободи думки і слова, свободи преси, вільного висловлення поглядів і переконань та доступу до інформації; забезпечення вільного отримання, публікації та поширення інформації засобами масової

---

[97] Декларація Празького саміту. Комюніке для преси ПР/КП (2002) 127. 2002. 21 листопада.

Також підтримку демократії в Україні зафіксовано в Угоді про ПЗМ, Хартії Україна-НАТО, Плані дій Україна-НАТО, Цільових планах, Стратегічній концепції Альянсу від 1999 року, численних деклараціях та комюніке НАТО тощо.

[98] Інтерфакс-Україна. 1 липня 2003 р.

інформації; імплементації відповідного законодавства для усунення перешкод діяльності ЗМІ.

Внутрішньополітичні проблеми при вступі України до НАТО не є явищем суто українським, вони були властивими для більшості держав ЦСЄ. Однак НАТО за допомогою свого впливу та впливу своїх членів допомагає країнам-претендентам долати внутрішньополітичні проблеми, рухаючись у напрямі більшої демократії. Вплив НАТО у цій сфері може бути особливо сильним на ті країни, для інтересів національної безпеки яких існують серйозні загрози, що усвідомлюються політичними елітами.

Аналізуючи безпекове значення відносин з НАТО, потрібно зазначити, що вони забезпечують Україні сприятливий клімат безпеки на її західних кордонах, що посилює позиції України у протистоянні загрозам своїй безпеці. Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО, аналога якій немає у практиці договорів, укладених Північноатлантичним альянсом, можна розглядати як важливий крок України до інтеграції у євроатлантичні структури безпеки.

Розширення НАТО створює у регіоні ЦСЄ сприятливий клімат геополітичного плюралізму, у якому інтереси України як суб'єкта міжнародної політики можуть бути задоволені більшою мірою, ніж у випадку моноцентричного домінування Росії. У межах НАТО мають голос навіть такі держави, як Люксембург, що має армію в 500 осіб, та Ісландія, яка взагалі не має армії. Тому Україна, яка є більшою за своїх сусідів на Заході, має важливе геополітичне розташування та достатні ресурси для реалізації свого впливу в межах військово-політичного союзу, може розраховувати на поважне становище в НАТО.

Попереднє рішення у владних колах країн Заходу про необхідність якомога більшого розширення НАТО було ухвалено в 1994 р., а наприкінці 1996 р. це рішення стало остаточним, хоча політична дискусія з цього приводу тривала ще довго. Налагодження відносин України з НАТО стало вагомим чинником усвідомлення політичною елітою країн Заходу важливості України, значення її належності до євроатлантичної спільноти як гарантії миру й зменшення ймовірності конфліктних сценаріїв розвитку в

регіоні ЦСЄ. Співпраця України з НАТО чітко вказала країнам Заходу на значні можливості для безпеки регіону.

На думку американського політолога Збігнева Бжезінського: «якщо Україна зробить значний поступ у внутрішніх реформах і зуміє чіткіше визначитися в якості середньоєвропейської країни, то вона повинна стати готовою до серйозних переговорів із ЄС і НАТО»[99].

Особливо важливим для України стало включення до НАТО її західних сусідів. Завдяки цьому між Україною і НАТО утворився тривалий кордон (з Угорщиною 103 км, з Польщею 526 км, з Румунією 169 км на Півдні і 362 км на Заході, зі Словаччиною 97 км). Можливість організації допомоги через цей кордон здатне справити значний стримуючий вплив на потенційного агресора.

В історії існує низка прикладів успішності матеріальної допомоги, здійснюваної державами Заходу за значно більш складних геостратегічних умов (допомога Радянському Союзові під час Другої світової війни, допомога Західному Берлінові 1948–1949, 1961–1962 рр.[100], Південній Кореї 1950–1953 рр.[101]). Ця допомога полягала в постачанні озброєнь, амуніції, харчів, товарів цивільного призначення тощо.

Існування кордону з НАТО спрощує і здешевлює завдання державної політики у сфері оборони України, оскільки збіг основних інтересів у сфері безпеки України і НАТО дозволив українським збройним силам відійти від принципу територіальної оборони по всьому периметру кордонів і перейти до дешевшої і більш реалістичної стратегії стримування на основних напрямах.

Потрібно наголосити, що в західному науковому та політичному середовищі упродовж 1990-х рр. утвердилося розуміння значення незалежності і стабільності України для європейської та світової безпеки. Американський дослідник Роберт Хантер у 1999 р. стверджував, що «однозначно, Україна є основним ключем

---

[99] Бжезінський Зб. Велика шахівниця. К.: Молодь, 2000. С. 145.

[100] Кальвокоресси П. Мировая политика после 1945 года: в 2-х кн.: пер. с англ. / Международные отношения. М., 2000. Кн. 1. С. 261–290.

[101] Там само. С. 105–109.

до майбутнього НАТО, щонайменше в негативному сенсі. Якщо Україна через 15 років буде вільною, унітарною державою, це означатиме, що НАТО здійснив хорошу роботу у справі трансформації європейської системи безпеки. Якщо ж ні, то це означатиме, що НАТО зазнав поразки»[102]. Інший західний дослідник Герман Гарнетт стверджує, що «перебування України на периферії та в стагнації збільшить небезпеку для НАТО та ЄС зіштовхнутися із загрозою непевного і нестабільного прикордоння»[103], та наголошує, що Захід має використати безпрецедентну можливість, надану незалежністю України, і вибудувати таку систему безпеки в Європі, яка виключить можливість великих воєн на континенті.

Як стверджує український науковець О. Бєлов: «вибір Україною стратегічного курсу на інтеграцію в європейські економічні і політичні структури, включаючи структури безпеки, далеко не випадковий і визначається як національними інтересами України, так і пріоритетами самої європейської спільноти»[104].

Україна має унікальне для європейської безпеки геостратегічне розташування і значення, що спричиняє підвищений інтерес НАТО до України. Західний дослідник Сін Кей вважає, що саме геостратегічні мотиви стали основними під час вирішення питання щодо приєднання до НАТО таких країн, як Румунія і Болгарія, оскільки ці країни «не відповідають політичним критеріям, проте мають більше значення у геостратегічному сенсі», аніж інші країни «хвилі» розширення НАТО від 2002 р.[105] Україна має ще

---

[102] Hunter R. E. Ukraine, NATO And The United States // Ukraine in Europe. Collected Papers. Occasional Reports In European Studies. Washington DC.: Center For Strategic & International Studies. 1999. P. 41.

[103] Garnett Sh. W. Ukraine and Russia // Ukraine in Europe. Collected Papers. Occasional Reports In European Studies. Washington DC.: Center For Strategic & International Studies. 1999. P. 49.

[104] Бєлов О. Нашій країні потрібно знайти власне місце у багатовимірному світі міжнародних відносин і нових структур безпеки. 2000 р. URL: http://www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm

[105] Kay S. NATO's next enlargement // Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement. Ed. by Tomas Valasek and Teresa Hitchens. Washington DC.: Center For Defense Information. 2002, May. P. 11.

більше геостратегічне значення для Заходу, а тому може розраховувати на успішність і значну швидкість інтеграції до НАТО.

Потрібно наголосити, що серйозною перевагою України, крім її унікально важливого геополітичного розташування, є її розміри. Одну з найбільш гострих суперечностей щодо прийому до НАТО країн Балтії становив той факт, що їхня територія не надає необхідної «стратегічної глибини». Як відзначали деякі дослідники, територію цих країн технічно «неможливо захищати»[106]. Геополітичне становище України має свої переваги. Україна володіє стратегічною глибиною території, тобто територія України є достатньо великою та, з огляду на це, придатною для оборони. У разі підтримання союзницьких відносин із сусідніми країнами стратегічна глибина оборони України ще більш подовжується.

Українська оборонна організація разом із недоліками має й свої переваги. За словами британського дослідника Джеймса Шерра, загрозлива ситуація в галузі безпеки України «стимулювала глибоке, хоча й не завжди чітке мислення щодо цілей і засобів оборонної політики та виробила звичку покладання на власні сили частини політичного і військового керівництва. На противагу цьому очікування вступу до НАТО не допомогло розвинути оборонне мислення в країнах Вишеградської трійці. Для значної частини політичного керівництва цих країн НАТО був вирішенням проблем безпеки, а не структурою, в межах якої вони самі мали їх розв'язувати»[107].

Отже, Україна завдяки своїм розмірам, стратегічному геополітичному розташуванню та військовим можливостям здатна посісти достойне місце в системі загальноєвропейської безпеки, що відповідатиме масштабу та можливостям країни. Західні дослідники зазначають про те, що Україна може зробити значний

[106]Kay S. NATO's next enlargement // Growing Pains. The Debate ON The Next Round Of NATO Enlargement. Ed. by Tomas Valasek and Teresa Hitchens. Washington DC.: Center For Defense Information. 2002, May. P. 11.

[107] Sherr J. NATO's New Members: A Model For Ukraine? The Example Of Hungary. Camberly.: The Conflict Studies Research Centre. Royal Military Academy Sandhurst, 2000. P. 2.

військовий внесок до НАТО на відміну від кандидатів на вступ до НАТО «хвилі» 2002 року.

Завдяки інтеграції України до НАТО політична Європа отримує в цілому завершені форми, оскільки поза політичною Європою залишиться лише Росія, що є євразійською державою, та васальна щодо Росії Білорусь. Далі розширення Європи можливе лише в разі залучення держав Кавказу та європейської й азійської складових Росії, що є малоймовірним як через позицію Європи, так і через позицію самої Росії. Голова неурядової організації Американського комітету з НАТО заявив, що вступ України, Азербайджану і Грузії до НАТО буде «третьою і останньою фазою розширення Європи»[108]. Така завершеність сприятиме мінімізації конфліктного потенціалу в Європі, оскільки суперечності між євроатлантичною спільнотою і Росією вже не матимуть такого ґрунту, як невизначеність геополітичної належності тих чи інших держав.

Український учений О. Бєлов пов'язує євроатлантичну інтеграцію і ситуацію в галузі міжнародної, політичної та економічної безпеки держав: «Геополітичний простір нині розділений внутрішніми лініями напруженості між сферою, де панує закон і міжнародне право, де пріоритетними є права людини, і сферою, яка характеризується беззаконням, численними локальними конфліктами, гіпертрофією сил кримінального ґатунку тощо»[109].

Важливою для України є надійність союзницьких відносин. Потрібно наголосити, що упродовж понад півстоліття свого існування союз НАТО демонстрував постійну готовність захищати своїх союзників таким чином, що ця готовність була очевидною і для сторонніх сил, зокрема для Росії.

США, як провідний за військовими і політичними можливостями член НАТО, відкидають можливість існування

[108] Брюс Джексон, президент Американского конгреса по НАТО: «Мы не можем ждать президентских выборов». Главред. 2003. 29 апреля. URL: www.glavred.info/?art=75077249

[109] Бєлов О. Нашій країні потрібно знайти власне місце у багатовимірному світі міжнародних відносин і нових структур безпеки. 2000. URL: www.niss.gov.ua/Tasko/001.htm

«геополітичної угоди» між США та Росією про перехід України або інших держав ЦСЄ до сфери впливу Росії: «Це не в наших інтересах. Ми в це не віримо. Ми твердо підтримуємо суверенітет та незалежність України, Грузії та інших країн в регіоні»[110].

Стратегічна концепція НАТО, затверджена главами держав і урядів 1999 р. у статті 37, зазначає, що «Україна посідає особливе місце в євроатлантичному просторі безпеки і є важливим і цінним партнером у справі розвитку стабільності та спільних демократичних цінностей. НАТО зобов'язується й надалі зміцнювати своє особливе партнерство з Україною на засадах Хартії НАТО-Україна... Альянс продовжує підтримувати суверенітет і незалежність України, її територіальну цілісність, демократичний розвиток, економічне процвітання та її неядерний статус, які НАТО вважає важливими чинниками стабільності і безпеки в Центральній і Східній Європі, а також у Європі загалом»[111].

Однією з основних проблем здійснення євроатлантичної інтеграції України є небезпека виявитися втягнутою у військовий конфлікт на захист своїх союзників. Це є природним продовженням отримання гарантій безпеки з боку інших держав-членів НАТО. Однак, як показує досвід, країни НАТО, насамперед європейські, майже не брали участі у військових діях, виступаючи на захист своїх союзників. Значний політичний та військовий потенціал НАТО убезпечує його членів від частого застосування статті 5 Вашингтонського договору про захист своїх союзників. Основні збройні конфлікти холодної війни відбувалися поза територією членів НАТО, на територіях країн так званого третього світу. Водночас після подій 11 вересня 2001 р. реальність перспективи для членів НАТО бути залученими до захисту союзників зросла. Це відбулося у зв'язку з поширенням практики відповіді на терористичні загрози з використанням збройних сил. Ще однією проблемою союзницьких відносин з державами Заходу є

[110] Цит. за: Паскуаль слідкує, як гроші Росії підтримують режим Кучми? *Українська правда*. 2003. 10 лютого.

[111] Цит. за: Смолянюк В. Фактор НАТО у формуванні військової могутності української держави. 2000. URL: http://www.icai.org.ua/lip/n/3_00/5.html

небезпека бути підданою удару з боку антизахідних терористичних організацій чи угруповань. Така небезпека особливо вагома, якщо враховувати розміри техногенного навантаження в Україні та кількість вразливих об'єктів. Однак необхідно зазначити, що союзові країн Заходу вдавалося повністю уникати терористичних акцій на своїй території протягом майже трьох років після 11 вересня 2001 р. (до терористичних акцій у Мадриді в березні 2004 р. і в Лондоні в липні 2005 р.). Крім того, країни НАТО (насамперед США), здійснюючи політичний та інший вплив на уряди країн світу, змушують їх більш активно боротися з тероризмом та віддалятися від практики тероризму. Так, зокрема, у квітні 2003 р., через тиждень після захоплення військами США Багдаду, Лівія визнала свою відповідальність за падіння цивільного літака над британським містом Локербі і погодилася відшкодувати родичам жертв 1 млрд доларів[112]. Перед тим упродовж 15 років Лівія не погоджувалася платити компенсацію за вибух літака.

Терористи змушені спрямовувати обмежені ресурси проти своїх основних цілей у США, Великій Британії та в деяких інших державах Західної Європи, які терористи розглядають як основу західного світу. Україну, як і решту держав ЦСЄ, терористи поки що не розглядають як таку основу.

Однак надзвичайна вразливість об'єктів в Україні та ліберальний режим щодо іноземців, зокрема й нелегальних мігрантів, може призвести до терористичних акцій проти України. Цією загрозою не потрібно нехтувати під час ухвалення рішень про участь України в міжнародних операціях, зокрема й під егідою НАТО.

Ключовою проблемою демократизації України в її зв'язку з євроатлантичною інтеграцією є те, що євроатлантична інтеграція тривалий час не користувалася підтримкою більшості населення України.

Але після подій 2013–2014 року рівень підтримки українцями європейської та євроатлантичної інтеграцією значно зріс.

[112] Reuters. 2003. April 17.

Ключові дослідження суспільної думки, проведені з 2014 року, фіксують низку важливих процесів. Основним із них стало зменшення актуальності євразійської спільноти (країн СНД) для громадської думки України. Також поступово зміцнюється тенденція до усвідомлення суспільством важливості й актуальності європейської та євроатлантичної інтеграції України (таб. 1, діагр 4.2).

Діаграма 4.2. Динаміка ставлення українців за вступ України до НАТО (за даними КМІС)

Діаграма 4.3. Динаміка ставлення українців за вступ України до ЕС (за даними КМІС)

Діаграма 4.4. Ставлення українців до НАТО (за даними КМІС)

Отже, геополітичні уподобання населення України мають такі властивості:

– геополітичні орієнтації українського населення є суперечливими, але останніми роками починає переважати тяжіння у бік європейської та євроатлантичної орієнтації. У разі подальшої активної роботи у цьому напрямі і за вдалої мобілізації соціальної підтримки державою її може вистачити для проведення ефективної політики щодо вступу до ЄС та НАТО. Для порівняння за соціологічними даними в Польщі у 1991 р. за вступ до НАТО висловлювалися менше 25 % населення, а в 1995 – 73 %[113]. В Угорщині за 5 років досягли збільшення прихильників НАТО з 40 до 80 %[114];

– здійснення геополітичного вибору населенням України перебуває під суттєвим впливом зовнішньополітичних чинників,

[113] Поляков Л., Гриценко А. (2003). Україна-НАТО: майбутнє в руках минулого. *Дзеркало тижня*. 12 липня. № 26 (451). С. 4.

[114] В Україні має бути створене спецуправління у справах НАТО – посол Угорщини (2016). Інтерфакс. 30 травня. С. 2.

зокрема гібридної агресії Російської Федерації та значної підтримки нашої країни з боку країн Євросоюзу та США;

– існує істотний вплив історичних стереотипів на вибір геополітичної орієнтації, зокрема на Сході досить сильні проросійські настрої, на Заході – проєвропейські та проєвроатлантичні;

– наявний значний вплив агресивної інформаційної політики російських ЗМІ на геополітичні пріоритети населення України;

– існує недостатня поінформованість суспільства. Найбільше позитивно до НАТО ставляться ті, хто більше про нього знає (експерти й обізнані з ПЗМ громадяни);

– на Заході і в Центрі України переважає позитивне або нейтральне ставлення до НАТО, водночас на Сході і Півдні країни переважає негативне ставлення;

– в Україні поширена амбівалентність взаємовиключних геополітичних орієнтацій (тобто можливість існування суперечливих геополітичних орієнтацій в світогляді одних і тих самих громадян одночасно);

– населення за принципом ставлення до НАТО розділено на декілька груп: пронатівська, антинатівська і третя байдуже ставиться до цієї проблеми;

– підтримка європейської та євроатлантичної інтеграції в суспільстві має потенціал поступового зростання, через гібридну агресію Російської Федерації, підвищення обізнаності громадян, а також через відмінності у цьому питанні між поколіннями українського населення. Вступ до НАТО та ЄС чергової хвилі найближчих сусідів України сприяв актуалізації НАТО в очах українських громадян та зміцненню прихильності до інтеграції України в ЄС, більшість членів якого становлять країни-члени НАТО.

Усвідомлення населенням України посилення відносин з НАТО, засноване на усвідомленні національних інтересів України, здатне суттєво полегшити процес інтеграції України до НАТО. Позиція населення реалізується у підтримці на виборах тих політичних сил, які виступають за той чи інший варіант геополітичного вибору і забезпечення національних інтересів України.

Вступ України до НАТО може передбачати необхідність затвердження цього рішення на всеукраїнському референдумі. Членство України в НАТО без достатньої лояльності населення України цьому союзові може бути пов'язане з рядом організаційних та кадрових проблем, здатних вплинути на ефективність участі України в НАТО. Тому держава через початок суспільної дискусії та просвітницьку роботу має допомогти населенню усвідомити національні інтереси України у сфері політичної безпеки та засоби для їхньої реалізації.

Останнім часом Україна чітко визначила свій зовнішньополітичний курс як орієнтація на ЕС та НАТО. Так 7 лютого 2019 року Верховна Рада ухвалила Закон «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)». Попередньо Конституційний Суд дав позитивний висновок у справі за конституційним зверненням Верховної Ради про надання висновку щодо відповідності законопроєкту 9037 про внесення змін до Конституції України, які передбачають встановлення стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства у ЄС і НАТО. У Законі України «Про національну безпеку» від 21 червня 2018 року № 2469-VIII зазначається, що фундаментальними національними інтересами України є інтеграція України в європейський політичний, економічний, безпековий, правовий простір, набуття членства в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору, розвиток рівноправних взаємовигідних відносин з іншими державами[115].

Інтенсифікуючи відносини з НАТО, Україна утверджує своє значення як суб'єкта геополітики, який має власні інтереси й політичну волю їх відстоювати. Кроки України щодо розвитку контактів з НАТО дозволили Україні посилити увагу до себе з боку НАТО та його членів, а також почати активне залучення НАТО до вирішення політичних питань, ключових для національної

[115] Закон України «Про національну безпеку». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19

безпеки України, таких як гарантування незалежності, територіальної цілісності та непорушності кордонів України, а також до технічних питань зі зміцнення обороноздатності України та її спроможності реагувати на кризові явища в галузі безпеки. Щодо агресії на Сході країни, то держави-члени Альянсу висловили непохитну підтримку суверенітету і територіальної цілісності України у межах міжнародно визнаних кордонів, а також її права вільно обирати власне майбутнє і зовнішньополітичний курс без втручання ззовні, як окреслено у Гельсінському заключному акті. Україна і НАТО продовжують закликати Росію відмовитися від незаконної і нелегітимної анексії Кримського півострову, яку вони не визнають і ніколи не визнаватимуть у майбутньому. НАТО і її держави-члени залишаються відданими подальшому наданню допомоги Україні щодо реалізації порядку денного реформування національних структур безпеки й оборони, зокрема у рамках Комплексної програми допомоги (КПД)[116].

4.4. Геополітичні погляди провідних українських діячів початку XX століття

Аналізуючи геополітичні погляди провідних українських діячів початку XX століття, потрібно констатувати, що більшість з них вказували на стратегічне геополітичне положення України між азійською і європейською цивілізаціями, яке має як свої переваги, так і недоліки. У цьому контексті Дмитро Донцов, Микола Міхновський, Зеновій Пеленський, Степан Рудницький, Степан Томашівський, Юрій Липа та інші наголошували на важливості чіткого визначення геополітичної стратегії України, критично оцінювали можливий союз з Росією і вказували на важливість усіма можливими засобами послаблювати геополітичні

[116] Заява головуючого про відносини Україна – НАТО за підсумками засідання північноатлантичної ради з Грузією та Україною. URL: https://www.nato.int/cps/uk/natohq/official_texts_156623.htm?selectedlocale=uk

впливи Москви, вказуючи на її шовіністичні та імперіалістичні прагнення.

Потрібно нагадати, що й сьогодні російські політики і деякі науковці заперечують існування незалежної Української держави, акцентуючи увагу на тому, що її виникнення було випадковим. Головний ідеолог «російського миру» А. Дугін зазначає: «Існування України в нинішніх кордонах і з сучасним статусом «суверенної держави» рівнозначне завданню жахливого удару по геополітичній безпеці Росії, рівноцінне вторгненню на її територію. Подальше існування унітарної України не припустиме. Ця територія повинна бути поділена на кілька поясів відповідно до геополітичних та етнокультурних реальностей»[117] [с. 67]. «Суверенітет України є настільки негативним явищем для російської геополітики, що легко може спровокувати збройний конфлікт. ...факт існування «суверенної України» є на геополітичному рівні оголошенням Росії геополітичної війни»[118]. О. Дугін як ідеолог «новітнього євразійства» разом із більшістю провладних російських політиків використовують геополітичну науку як ідеологічну форму прикриття російських експансіоністських і шовіністичних нахилів. Зокрема, як і раніше, німецький дослідник К. Гаусхофер використовував геополітику як знаряддя для здійснення загарбницької і шовіністичної політики нацистської Німеччини. Виходячи з цих геополітичних парадигм, Російська Федерація всі зусилля спрямовує на те, щоб залишити Україну в орбіті своїх впливів і досягнути домінування в Центральній та Східній Європі, в подальшому поступово послаблювати країни Євросоюзу, а в перспективі й привівши його до розпаду. Тому Україна – це тільки початок далекоглядних геополітичних планів Росії, яка хоче повернути собі славу і сфери впливу Радянського Союзу. Недаремно В. Путін зазначав, що найбільшою геополітичною трагедією XX століття він вважав розпад Радянського Созу. Але без України Російська Федерація

[117] Дугин А. Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России. М.: «Артогея», 1997. 600 с.
[118] Там само.

не зможе стати імперією, про що чітко зазначав ще З. Бжезинський. Відтак міжнародне співтовариство за жодних умов не повинно дозволити Росії досягнути домінування в Центральній та Східній Європі.

Якщо аналізувати геополітичні доктрини українських діячів початку XX століття, то одне з чільних місць серед них займають погляди М. Міхновського, який у своїй роботі «Самостійна Україна» (1900 р.) визначав Україну як природньо-просторову реальність, межі якої збігаються з природними межами української території. Природні і політичні кордони від Карпатських до Кавказьких гір окреслені як історичні рубежі творення української нації та держави. На цій підставі основним завданням українства у XX столітті, на думку автора, мало бути відновлення української держави, знищеної внаслідок військово-політичного тиску Російської імперії та об'єднання усіх етнічних теренів[119].

У цій праці визначені такі програмові положення щодо реалізації українцями власних державницьких інтересів: трактування української нації у становищі загарбаної в Російській імперії; визнання державної незалежності України національним ідеалом міжнародних і міжнаціональних відносин у відновленій державі та громадянської злагоди в суспільстві; засудження політичних і культурних репресій російської імперської влади проти української нації[120]. М. Міхновський чітко у своїй роботі зазначав, що Україна має всі політико-правові підстави для відокремлення від Російської держави і здобуття незалежності.

Ґрунтовніше геополітичну проблематику досліджував Д. Донцов у своїх розвідках «Міжнародне положення України і Росія» (1918) і «Українська державна думка і Європа» (1918). У цих працях був визначений геополітичний ідеал українського вольового націоналізму – створити потужну українську державу

[119] Чупрій Л. В. Ідеї самостійної України у працях діячів XX ст. URL: https://matrix-info.com/ideyi-samostijnoyi-ukrayiny-u-pratsyah-diyachiv-hh-ct/
[120] Міхновський М. І. Самостійна Україна. К.: Діокор, 2002. 80, [34] с.

над Чорним морем із континентальним міжнародним значенням для всієї Європи.

У своїй праці «Міжнародне положення України і Росії» Д. Донцов піднімав питання про потребу реконструкції геополітичного простору Середньо-Східної Європи. Д. Донцов аналізує можливість розпаду Росії на початку XX століття після Першої світової війни і прогнозує відновлення Української держави. Цьому, на його думку, буде сприяти налагодження зв'язків української політичної еліти із країнами Троїстого союзу – Німеччиною, Австро-Угорщиною і Туреччиною, які були зацікавлені в остаточному розвалі Російської імперії.

Д. Донцов у своїй праці активно досліджував ідеї К. Маркса, який у своїх дослідженнях змальовував імперський характер Росії, описуючи її як «жандарма Європи» і «тюрму народів». Маркс вважав, що Росія, захопивши Литву, Білорусь і Україну, неодмінно загрожуватиме Середній Європі, а згодом і Західній Європі. У цьому контексті Д. Донцов зазначав, що Росія завжди буде прагнути захопити Україну і повний контроль Москви над Україною дає їй абсолютну перевагу над Середньою Європою, тому боротьба за Україну буде точитися завжди[121].

Д. Донцов не міг навіть допустити можливості федерації з Росією і писав: «Федерація Росії з Україною – така сама нісенітниця, як федерація Англії з Ірландією або Пруссії з Великопольщею. Петербург нестерпів би ніякого, навіть автономного, державного новотвору на найважливішім шляху своєї експансії – в Києві».

Геополітичні перспективи розбудови української держави Д. Донцов розглядав у своїй праці «Українська державна думка і Європа». Він вважав, що створення сильної української держави буде «важливим чинником європейської рівноваги»[122], оскільки усуне перевагу Росії над Середньою Європою. Науковець вважав,

[121] Донцов Д. Міжнародне положення України і Росії. *Український націоналізм: історія та ідеї*: науковий збірник / за ред. О. Багана. Дрогобич: Посвіт, 2009. Вип. 1. С. 366–387, [380] с.
[122] Там само. С. 383.

що тільки у міцному союзі із сусідніми східноєвропейськими державами від Естонії до Грузії, від Польщі до Румунії Україна стане надійною основою стабільності та геополітичної рівноваги для всієї Європи. Д. Донцов у своїй роботі чітко пояснював, чому всі попередні занепади України призводили до дестабілізації усієї Середньо-Східної Європи і наскільки це використовувала Росія, щоб посилювати свої імперські прагнення й загрожувати Європі. Д. Донцов акцентував увагу на тому, що в тих умовах Україна може постати як європейська держава за політичними і правовими традиціями. Він виділяв декілька ключових передумов для відновлення незалежної української держави. У першу чергу, це об'єктивні умови навколишнього середовища – сприятливі транзитні умови, чорноземні ґрунти, корисні копалини. Другою ключовою передумовою є світоглядні та соціокультурні позиції населення України щодо формування самостійності, третьою – ціннісні орієнтації українців, які є досить відмінними від російських.

Сутність української геополітичної ідеї Д. Донцов окреслив у своїй роботі «Підстави нашої політики». «У цій вічній нашій боротьбі проти хаосу на Сході, в обороні своєї власної державності і культурі – цілої культури Заходу, саме лежить українська національна ідея, що мусить бути підставою всієї нашої політичної програми. І насправді, від долі України в цій боротьбі залежала перемога одного з обох принципів на континенті: європейського або московського…»[123]. Дослідник також зазначав: «Тільки нація, що свідома великих завдань, які має виконати в інтересах цілої людськості, тільки такій нації приділяється спеціальна клітина на шахівниці світової історії. Лише чітко сформульований національний ідеал робить з певної національної ідеї кристалізаційний осередок для індивідуальних і групових воль всередині нації, які без нього шукають інших центрів тяжіння»[124]. На думку Д. Донцова, Україна повинна вписатися власними національними устремліннями в глобальні геополітичні прагнення свого макрорегіону.

[123] Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. 210, [28] с.
[124] Там само. С. 95.

Д. Донцов вважає, що таким макрорегіоном для України є простір Середньої Європи «від Адрії до Дону і від Балтики до Середземного моря»[125]. Д. Донцов писав: «Як для Ірландії боротьба з Великою Британією, як для сербів і болгар аж до 1912 р. боротьба з Туреччиною, так боротьба з Росією є нашим колективним ідеалом. Він диктується нам нашими історичними традиціями, нашим географічним положенням і спеціальною історичною роллю, яку судилося нам грати»[126]. Саме Україна є основним союзником Європи у боротьбі проти усіх можливих форм російської імперської державності.

У подальшому основні аспекти геополітичної стратегії українського націоналізму були представлені З. Пеленським на І Конгресі українських націоналістів у 1929 році. Дослідник визначив три ключові напрями зовнішньополітичної активності майбутньої української держави: галицько-балканський, каспієкавказький і білорусько-балтійський. Тобто українська держава повинна була посилювати свої впливи в регіоні Східної Європи з тим, щоб стати стратегічно важливою країною. З. Пеленський зазначав: «Тільки відтіснення Росії від Кавказу і від Балтики примусить її повернутись остаточно обличчям до Сходу і в такий спосіб звільнить Україну раз і назавжди від свого натиску…»[127].

Дещо відмінними від геополітичних стратегій націоналістів були політичні ідеї М. Грушевського. У період революційних подій М. Грушевський спочатку був федералістом і писав про федерацію європейських народів, де український буде одним із рівноправних суб'єктів. Він також наївно сподівався на створення можливого федеративного союзу України з Росією, яка може бути демократичною, і деякий час навіть зазначав, що не потрібно надмірно перейматися проблемою політичної незалежності України. Але пізніше після захоплення Києва більшовиками

[125] Донцов Д. Підстави нашої політики. Нью-Йорк: ООЧСУ, 1957. 210, [96] с.
[126] Там само. С. 96.
[127] Пеленський З. Міжнародна політика України. Конгрес Українських Націоналістів 1929 р.: документи і матеріали / упоряд. В. Муравський. Львів, 2006. 420, [272] с.

М. Грушевський змінив свої погляди і почав акцентувати увагу на прагненні України до відновлення державності, поширенні її громадянства на все населення країни, зміцненні єдності країни навколо загальнонародних символів. Видатний історик визнавав, що в основі ідейного спрямування революційних дій народних мас не можуть бути ідеали державного домінування і українського імперіалізму, а насамперед ідеали демократичного устрою для всього народу та утвердження України в єдиній світовій федерації держав як країни з унікальною географічною, економічною й культурною специфікою. М. Грушевський розглядав державний суверенітет як закономірну і логічну форму реалізації інтересів не окремої соціальної групи, а всього українського народу на спільній території під впливом конкретних географічних, ментально-психологічних, соціально-політичних факторів.

М. Грушевський активно підтримував і сприяв розробці геополітичного проєкту балто-чорноморської вісі. У своїй роботі «На порозі Нової України» він констатував: «Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід, а географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море...». «Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї»[128]. М. Грушевський розумів об'єктивну цивілізаційну приналежність України до Заходу, закликав орієнтуватися на західні країни. Разом з тим він писав: «Але коли школою для нас мусять бути ці краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, виросли у впливах чи зв'язках східної культури – краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й ріжнорідних культурних і політичних взаємин»[129]. Учений доводив, що географічні особливості України, а саме: водні артерії, «ведуть до комунікаційного центру» Чорного моря, шляхи сполучення, «коли б вони будувалися нами в орієнтуванні нашими інтересами», теж мали б бути спрямованими до нього.

[128] Великий українець: матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К.: Веселка, 1992. 155, [148] с.

[129] Там само. С. 154–155.

Серед українських дослідників прихильниками європейської орієнтації України та ідей «Між'моря» потрібно назвати С. Рудницького, С. Томашівського, В. Липинського, Ю. Липу[130]. Так, С. Рудницький розглядав планетарний простір як сукупність біогеографічних систем, населення яких утворює власні політичні структури. Він досліджував вплив території, розташування, інших чинників навколишнього природного середовища на становлення нації. У своїх роботах, зокрема у «Короткій географії України», дослідник розглядав Україну як природно-територіальний комплекс, простір якого у географічному вимірі має свої межі у Східній Європі, а в історичному – середовищем проживання української етнічної групи з власною мовою, культурою, традиціями. С. Рудницький також розглядав чорноморську орієнтацію України. Дослідник наголошував на специфіці географічного положення нашої країни, яка має широкий вихід до Чорного моря, яке, у свою чергу, пов'язане протоками Босфор і Дарданелли з Середземномор'ям і далі – з Малою Азією і Африкою[131]. У іншій праці «Українська справа зі становища політичної географії» С. Рудницький обґрунтував значення Чорного моря для розвитку нашої країни в історичному розрізі й накреслив можливі сценарії розвитку України, передбачаючи налагодження сполучення через мореплавні канали між Чорним, Балтійським морем і Каспієм. Учений-географ зазначав: «У безпосередньому положенні України над Чорним морем, в обставині, що ціла половина чорноморських берегів належить до суцільної української території, лежить запорука великої політично-географічної ролі України вже у найближчій будучині»[132].

[130]Корома Н. Місце України у формуванні Балто-Чорноморського регіону: від ідеї дореального співробітництва. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2007. № 54. С. 55–57.

[131]Рудницький С. Коротка географія України. Антропогеографія України [Текст]. Ч. 2. Л., 1914. 224, [107] с.

[132]Там само. С. 107.

С. Томашівський у цьому контексті також акцентував увагу на історичних наслідках розташування України в центрі Європи, що зумовлювало постійну боротьбу інших країн за її території та нерозривний зв'язок з Чорним морем. Зокрема, С. Томашівський писав: «Тільки в географічному розумінні можна говорити про Україну як про індивідуальне незмінне поняття впродовж усієї історії. Більша частина України, як і певна частина Східної Європи, була зв'язана своєю водною сіткою з Чорним морем і мусила ділити його долю»[133].

Подібні ідеї також підтримував український економіст та географ Антін Синявський. Зокрема, у своїй статті «УССР та Близький Схід в світлі геополітики. Проблема торговельних зв'язків» учений простежував зовнішньополітичні орієнтації України щодо країн Близького Сходу, особливо Туреччини. А. Синявський детально вивчав географічне становище України в динаміці історичного розвитку, але вже з урахуванням тогочасних реалій, розкриваючи значення території нашої держави як транзитної, а також достатньо індустріально розвиненої країни регіону[134]. Дослідник зазначав: «Україна є також частиною людськості й частиною території земної кулі, що може скласти певний економічний комплекс з країнами Близького Сходу на засадах найбільш доцільного розподілу праці й обміну продукцією»[135]. Певні перспективи для українсько-турецької торгівлі він, зокрема, вбачав, як вказується в праці, «в зв'язку з енергійною політикою нової Турції до скорішої інтенсифікації й індустріалізації»[136].

Відомий український консерватор В. Липинський у своїх працях також розглядав геополітичну проблематику. Він утверджував у політичній думці такі концепти, як «державний суверенітет», «політико-національна незалежність», «територіальний

[133] Томашівський С. Українська історія: нарис І. Старинні і середні віки. Львів: Вчора і нині. 1919. 150, [17] с.
[134] Синявський А. С. Вибрані праці. К.: Наук. думка, 1993. 384, [194] с.
[135] Там само. С. 196.
[136] Там само. С. 198.

патріотизм». У своїй роботі «Хам і Яфет» В. Липинський акцентував увагу на важливості досягнення єдності різних регіонів України в межах спільної території щодо використання її ресурсного потенціалу. Він активно підтримував ідеї відновлення української держави і її визнання існуючими державами Європи як суб'єкта міжнародних відносин.

Інший відомий український діяч Ю. Липа у своїх роботах «Призначення України», «Чорноморська доктрина», «Розподіл України» досліджував роль і значення України у регіоні Південно-Східної Європи. Ю. Липа досліджував ментальні і соціополітичні особливості Росії і України і вказував на несумісність співіснування незалежної української держави та російської держави як двох різних історичних типів поєднання території, населення і політичної влади з різними ціннісними домінантами. Досліджуючи історію становлення великоруської імперії, спочатку як Московського царства, а потім як великодержавної Росії і Радянського Союзу, Ю. Липа обґрунтував гіпотезу щодо неминучого політичного конфлікту України і Росії як двох протилежних природно-просторових центрів впливу у межах території, що охоплювалися кордонами Радянського Союзу. Ю. Липа був прихильником концепту «Міжмор'я» і зазначав, що для протидії імперських впливів Україна повинна стати інтегруючим центром федерації східноєвропейських держав. Для дослідження цієї тематики він у 1940 році створив у Варшаві Український Чорноморський інститут. У своїй праці «Чорноморська доктрина» Ю. Липа акцентує увагу на тому, що присутність Росії у Криму робить її господарем Чорного моря і ставить у залежність від неї балканські країни, без яких зміст об'єднання втрачається. Тому основним стратегічним завданням для України залишається витіснити Росію з Чорного моря.

Третя праця із трилогії Ю. Липи «Розподіл Росії» показує усю складність стосунків між Україною і Росією протягом майже двох з половиною століть після Полтавської битви. Майбутнє російської імперії Ю. Липа бачить у її розчленуванні, після чого виникнуть самостійні національні держави, зокрема Українська соборна держава, створивши співдружність вільних народів.

Пророчі ідеї Ю. Липи підтвердилися сьогодні повною мірою. Росія, керуючись своїми «великоруськими ідеями», загарбала Крим і здійснила окупацію частини Донбасу. Як ніколи актуальною сьогодні є проблема реалізації концепту «Міжмор'я».

Особливості становлення України і Російської імперії як несумісних за ментальністю та світоглядно-ціннісними орієнтаціями державними утвореннями розглядав інший український діяч І. Лисяк-Рудницький. Він розглядав Україну як комплекс навколишнього середовища, специфічний географічний простір у центрі Східної Європи, природні та людські ресурси якого впливають на соціально-політичні процеси суспільства. І. Лисяк-Рудницький зазначав, що в історичному аспекті природно-ресурсний і людський потенціал українських територій постійно використовувався іншими державами і найбільше Російською імперією. Дослідник чітко вказував на те, що росіяни і українці – це різні етнічні групи, які мають свою історію та культуру і їх не можна ні якою мірою ототожнювати. Тому українці як титульний етнос мають усі права на формування незалежної держави. І. Лисяк-Рудницький зазначає, що для відновлення української державності потрібно забезпечити розвиток соціально-економічної і культурної сфери суспільства, підготовку сприятливого міжнародного середовища. Але він наївно сподівався, що Україна може здобути незалежність у межах соціалістичної системи, використавши право республіки на самовизначення і вихід зі складу Радянського Союзу, прописане в Конституції СРСР, і стати країною, подібною до соціалістичної Польщі чи Угорщини[137]. У незалежну соціалістичну Україну вірив також І. Дзюба, який писав: «Я вірю в соціалістичну Україну – реально існуючу і справді рівну серед соціалістичних країн, бачу її як національну реальність»[138].

Підсумовуючи, потрібно зазначити, що провідні діячі українського визвольного руху початку-середини XX століття акцентували увагу на стратегічному геополітичному положенні

[137] Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т Т. 2. К.: Основи, 1994. 573, [315] с.

[138] Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 336, [217] с.

України між азійською і європейською цивілізацією. Вони наголошували на важливості чіткого визначення геополітичної стратегії України, яка повинна бути спрямованою на європейські країни і на геополітичну лінію південь-північ, оскільки вона є віссю українських земель. Більшість українських діячів критично оцінювали можливий союз з Росією і наголошували на важливості всіма можливими засобами послаблювати її геополітичні впливи.

4.5. Відродження концепту «Міжмор'я» у контексті подолання російської експансії

В умовах посилення міжнародних викликів перед обличчям російської агресії, поширенням ідей «російського миру», актуалізується питання щодо більш ґрунтовного дослідження і практичного впровадження концепту «Міжмор'я», що сприятиме формуванню потужного геополітичного союзу країн Центральної та Східної Європи (Польща, Україна, Литва, Латвія, Естонія та ін.), в якому Україна буде відігравати важливу роль, що стримуватиме великоросійські імперські амбіції. Активним прихильником цієї ідеї є польський президент Анджей Дуда, який зазначив у розмові для Польського пресового агенства (Polskaagencja Prasowa): «Я обмірковую ідею створення партнерського блоку держав від Балтійського до Чорного та Адріатичного морів». Ідея створення проєкту «Міжмор'я» обговорювалася під час зустрічі польського президента з Петром Порошенком на міжнародному саміті країн Європейської співдружності. Потрібно зазначити, що під час 70-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН відбулася перша зустріч країн регіону Адріатичного, Балтійського і Чорного морів. Тепер зроблені нові кроки, спрямовані на об'єднання цих держав. Ці ідеї також підтримував польський експрезидент Лех Качинський, який у 2008 році виступав за створення коаліції Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії для політичної підтримки Грузії в умовах військової агресії з боку Росії. Відомі польські активісти Єжи Гедройц, Юліуш Мірошевський і Богдан Осадчук на сторінках

паризького культового часопису «Культура» також доводили важливість для Польщі підтримки незалежності України та створення міцного союзу між ними.

Реалізація проєкту «Міжмор'я» матиме значні геополітичні, економічні та соціокультурні переваги. Сильні і незалежні Польща, Литва, Україна, інші країни регіону могли б створити регіональний союз, який базуватиметься на кращих зразках історичної спадщини європейської Київської Русі, Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. У сучасному геополітичному становищі це могло стати надзвичайно цінною ініціативою. Міцний альянс незалежних держав Центральної і Східної Європи став би адекватною відповіддю на експансію агресивної євразійської імперії, що є небезпечним для усіх країн Європи, але особливо для України, так як російські геополітики намагаються заперечити існування незалежної Української держави, акцентуючи увагу на тому, що її виникнення було випадковим.

Визначаючи практичні аспекти реалізації цієї ідеї, потрібно розглянути основні зовнішньополітичні вектори Української держави. Це євразійський (Росія, СРСР, СНД), європейський (Польща, Західна Європа, США) та південно-східний (Балкани, Візантія, Туреччина, країни Сходу) напрямки, навколо яких складаються відповідні парадигми зовнішньо-політичного мислення. Усі вони мають досить глибокі історичні корені й зумовлені низкою геополітичних чинників, що свідчить про їхню об'єктивність та важливість для існування держави.

У термінах класичної геополітики євроазійська модель втілює так званий «телурократичний принцип» (сухопутна потуга із стійкістю провідних рис цивілізації, соціальних традицій, етичних настанов), а євроатлантична модель – «таласократичний» (морської потуги з динамічним розвитком, ринковими взаєминами, індивідуальною ініціативою, етичною гнучкістю тощо). Південно-Східне коло орієнтацій пов'язують з дією принципу «межі» (берегової лінії, зони зіткнення перших двох принципів).

Не вдаючись до критики основ такого бачення структури ґеополітичного простору, а лише користуючись термінологією

класичної ґеополітики, можна напевно визначити місце України як «цивілізацію межі». Це давало Україні і значні переваги, і великі проблеми. Саме за українські території чи за вплив на них постійно велася боротьба потужних світових гравців. Тривалий час українські території перебували під впливом Російської імперії, яка нав'язувала нам євроазійські цінності патерналізму, авторитаризму, етатизму, що значно сповільнювало їхній розвиток. Після отримання незалежності певна частина українського населення підтримувала проросійські орієнтації. І лише останнім часом збройна агресія Росії на Сході і Півдні країни чітко проявила істинне обличчя російської влади, яка всіма можливими засобами, навіть найганебнішими, намагається повернути свій геополітичний вплив на Україну. Відтак на цьому етапі євразійський геополітичний вектор для України не є актуальним. Переважаюча більшість населення України вибрала європейські цінності й успішно рухається в бік євроінтеграції. Здебільшого успішно реалізуються основні пункти Угоди про асоціацію Україна – ЄС. Але, незважаючи на потужні євроінтеграційні прагнення українського народу, потрібно реально оцінювати шанси України стати членом Євросоюзу. Україні потрібно провести цілий ряд заходів, виконуючи вимоги Євросоюзу, серед яких ключовими є: подолання корупції, кодифікація вітчизняного законодавства до вимог Євросоюзу, реформування судової системи, модернізація ключових сфер суспільного життя тощо. Крім того, Євросоюз зіткнувся з цілим рядом сучасних викликів: терористичні загрози, міграційна проблема, економічні проблеми в деяких країнах Євросоюзу, що відтерміновує питання вступу України в Європейський Союз. У цих умовах актуалізується питання щодо формування потужного Балто-Чорноморського союзу, який буде стримувати імперські амбіції Російської Федерації.

Аналізуючи економічні переваги створення Балто-Чорноморського союзу, потрібно зазначити, що економіки цих країн досить добре доповнюють одна одну. Експерт Ігор Тишкевич проаналізував експортні можливості економічної взаємодії таких країн, як Україна, Білорусь, Польща, Литва, Словацька Республіка, Румунія. І для порівняння навів гриф німецької

економіки. Як ми бачимо з діаграми, у цих країнах практично не спостерігається перекриття експортних технологій. Тобто в разі подібної кооперації така «спільна економіка» за своєю складністю і перспективами розвитку перевищує можливості економіки Німеччини.

Якщо аналізувати економіки країн Міжмор'я за Індексом комплексності економіки (Economic Complexity Indicator (ECI))[139], то за 2014 ECI Германії дорівнює 1.922, Чехії – 1.673, Польщі – 0.93, Білорусі – 0.88, України – 0.52.

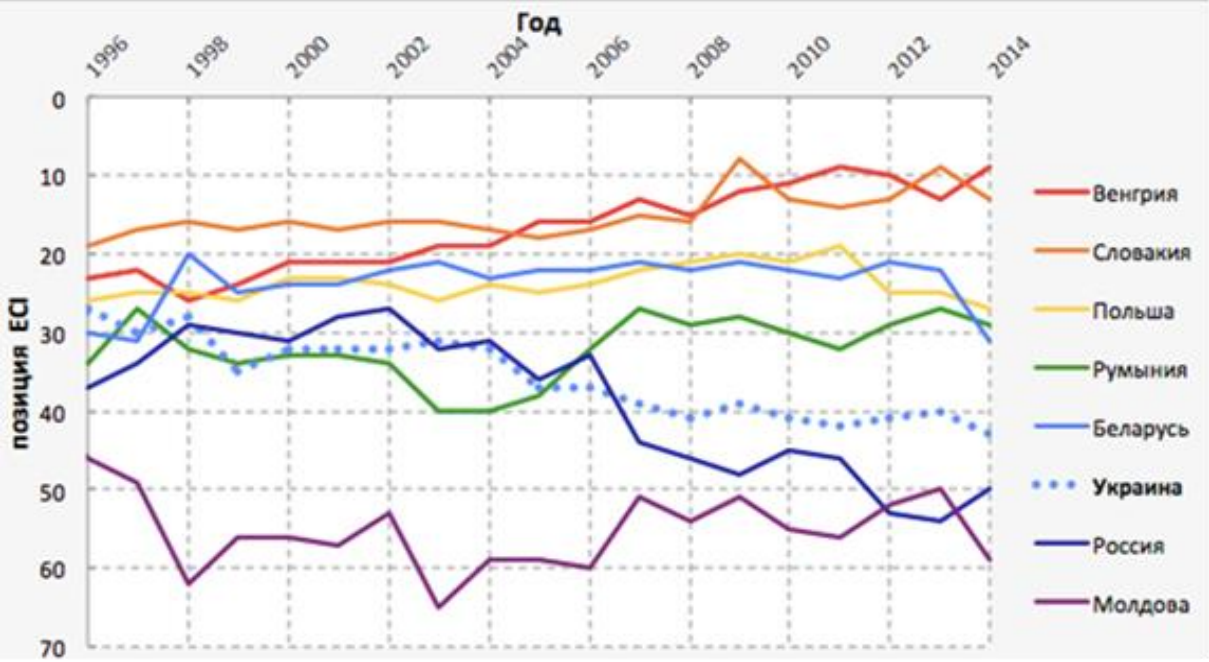

Рис. 4.5. Порівняльний аналіз динаміки ECI країн Європи 1996–2014 рр.

Аналіз можливостей країн Міжмор'я за рівнем стійкої конкурентної переваги (RCA)[140] показує ще більш перспективну

[139] ECI (Індекс комплексності економіки) – показник виробничих характеристик економіки країни, що пояснює економічну систему (не суми її частин) у цілому з точки зору експорту та взаємозв'язку з іншими країнами – торговельними партнерами, а також різноманітність та комплексність експорту цієї країни. Він є високим, якщо є явна конкурентна перевага у виробництві й експорті великої кількості товарів.

[140] Цей індекс дістав назву RCA у зв'язку з тим, що такий аналіз робиться на основі фактично наявного експорту певних товарів з даної країни. Згідно з цим індексом, якщо значення показника є вищим за 1, то країна

ситуацію. Якщо параметр RCA буде 5,5 (дуже висока конкурентна перевага). Тобто країни регіону мають технології і товари з надзвичайно високою конкурентною перевагою практично у всіх областях. Це складні технології, товари з високою доданою вартістю.

Розглядаючи історико-культурні аспекти відродження Балто-Чорноморського союзу, потрібно зазначити, що вперше договір щодо його створення був підписаний у серпні 1919 року на конференції під Ригою. Підписи під документом поставили делегації Латвії, Литви, Фінляндії, Естонії, польські та українські представники.

Значний вклад у розробку програми розвитку країн Міжмор'я вніс глава МЗС Латвії Зігфрід Мейєровіц. Програма містила плани оборонного союзу, інтеграції економічних систем, спільну банківську та монетарну політику, політичну конвенцію про взаємну підтримку та спільну зовнішню політику, забезпечення вільного шляху від Балтійського до Чорного морів.

Аналізуючи історичні аспекти проблеми, необхідно зазначити, що ця концепція розроблялася на початку XX століття українськими, литовськими, польськими дослідниками та політиками. Активним її прихильником був Йозеф Пілсудський. Перший маршал Польщі розумів, що безпека його країни значною мірою залежить від створення альянсу сильних незалежних держав, які мали виконували функцію «санітарного кордону» між Польщею і Росією та могли б зупинити російську експансію на захід. Стратегічною метою Пілсудського було формування геополітичного союзу незалежних країн між Балтійським, Адріатичним, Чорним і Каспійським морями. Пілсудський прагнув створити федерацію Польщі, України, Литви, Латвії, Естонії, Білорусі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, а також, можливо, Фінляндії, яка мала б

має порівняльні конкурентні переваги в торгівлі цим товаром, тобто є конкурентоспроможною. Це означає, що експорт товару є вищим, ніж очікувалося з урахуванням даних про його затребуваність у загальному обсягу експорту цього регіону.

опиратися також на три кавказькі республіки – Азербайджан, Грузію та Вірменію. Об'єднання цих країн в одному геополітичному союзі створило б в Європі територіально зміцнену спільноту. Ключовим елементом цього союзу повинна була стати незалежна Україна. Тому глава польської держави навесні 1920 року вирішив відновити і посилити незалежну, дружньо налаштовану до Польщі Україну. «Не варто мати ілюзій: навіть якщо ми підпишемо мир, ми завжди залишимося ціллю для атак з боку Росії», – зазначав Пілсудський в інтерв'ю газеті Kurier Poranny після перемоги над більшовиками у Варшавській битві 1920 року. Концепцію Міжмор'я доповнювала інша геополітична доктрина Пілсудського – Прометеїзм. За задумом Пілсудського, Річ Посполита повинна була стати ядром конфедеративної держави, що зібрала б, з одного боку, всі європейські «осколки» Російської імперії – від Фінляндії до Азербайджану, а з другого – все європейське неросійське слов'янство – від Дону до Балкан.

Розуміння спільних польсько-українських інтересів підштовхнуло Пілсудського на підготовку київського наступу польсько-українських військ на більшовиків. Перед початком операції у Пілсудського було декілька сценаріїв. Найбільш бажаний мав закінчитися повним розгромом більшовицької Росії, але його здійснення було можливе лише за умови допомоги з боку незалежної Української держави, оскільки позбавлена України Росія не становила б загрози для Польщі та Європи. Якби цей сценарій втілився у життя, Друга Річ Посполита отримала б цінного союзника на Сході і відгородилася б від агресивної Росії надійним «санітарним кордоном». Але, на жаль, незалежна Україна впала під ударами більшовицьких військ.

Польські націонал-демократи відкинули ідею конфедеративного зв'язку Польщі з Білоруссю, Литвою та Україною. Навпаки, вони прагнули поділити ці території з Росією і полонізувати свою частку. Міжвоєнна польська присутність на «східних кресах» лишила по собі сумні спогади, які остаточно перекреслили спільне минуле.

Проте Пілсудський і його соратники не відмовилися від планів створення польсько-українського союзу: уряд УНР в екзилі в союзі з Польщею, Румунією, Великобританією і Францією до 30-х років XX століття продовжували шукати можливості звільнення України від більшовицького ярма. Наприкінці 30-х років польський міністр іноземних справ Юзеф Бек (Józef Beck) намагався модернізувати ідею Пілсудського, пропагуючи в дипломатичних колах «Третю Європу» – союз Польщі, Румунії і Угорщини.

Наприкінці 30-х років пророчі ідеї Пілсудського, що «без вільної України не буде вільної Польщі» також стали реальністю. У 1940 році в Катині радянським НКВД була розстріляна еліта польської держави. Не пройшло й 20 років (після падіння України і поразки ідеї Балто-Чорноморського Міжмор'я) як Польща втратила свободу. В усій Східній Європі почалися темні десятиліття неволі.

Під час Другої світової війни концепцію альянсу країн, розташованих на узбережжях Балтійського, Чорного й Адріатичного морів, відродив польський генерал Владислав Сікорський (Władysław Sikorski), який в 1942 році ініціював дискусію між грецьким, югославським і чехословацьким урядами в екзилі. Сікорський вважав, що післявоєнна Центральна Європа повинна стати політично впорядкованим простором національних держав, об'єднаних за принципом конфедерації. Але ця концепція не була схвалена союзниками по антигітлерівській коаліції, а Москвою вона розгладалася як загроза. На жаль, прихильники ідеї Міжмор'я, прометеїзму і польсько-українського союзу гинули під час замахів (Симон Петлюра, Тадеуш Голувко (Tadeusz Hołówko), Владислав Сікорський, Ярослав Качинський (Jarosław Kaczyński).

Лише після проголошення у 1991 р. незалежності України настав новий етап. Так, у 1992 році після повалення комунізму в Польщі (1989) та СРСР (1991) ідея Міжмор'я була втілена як офіційна геополітична концепція на IV З'їзді конфедерації незалежної Польщі (KPN) – радикальної партії національно-визвольної орієнтації, яка була заснована в 1979 році у Варшаві. У 1993 р. український Інститут трансформації суспільства

розпочав дослідження потенційних можливостей і переваг балто-чорноморського партнерства. У липні 1994 в Києві було підписано угоду між 15 партіями шістьох країн (Польщі, України, Литви, Білорусі, Латвії та Естонії). Конгреси Ліги партій країни Міжмор'я відбулися в 1995 (Ярослав), 1996 (Мінськ) і 1997 (Київ) роках. Була спроба започаткувати видання власного інформаційного бюлетня (вийшло два номери).

Про необхідність балто-чорноморського співробітництва за участю України заявив колишній президент Литви Альгірдас Бразаускас на саміті 1997 р. у Вільнюсі. Саме під час головування цієї країни в Раді держав Балтійського моря (РДБМ) було досягнуто консенсусу щодо участі третіх сторін, зокрема України, у діяльності цієї організації. Найближче до реалізації подібного проєкту в рамках організації міжнародного співробітництва був так званий проєкт Каспійсько-Чорноморсько-Балтійського енерго-транзитного простору (КЧБП), який пророблявся у 2007–2008-му роках за ініціативою тодішніх президентів України і Польщі В. Ющенка і Л. Качинського. Його підтримали всі Балтійські країни, Азербайджан і Грузія. Проявили інтерес Туреччина, Румунія та ЄК. На жаль, тоді проєкт не вдалося реалізувати. Ці ініціативи поступово загальмувалися за часів Януковича і Україна знову опинилася перед дилемою: Схід чи Захід, а чи «сіра зона» між ними.

Україна сьогодні обрала євроінтеграційну стратегію, але це не перешкоджає реалізації «чорноморської орієнтації», яка відповідає нашим національним, безпековим і економічним інтересам. Саме на Півдні, в Азії і Африці ми можемо бути конкурентоспроможними, знайти друзів і нові джерела енергії. Практичним втіленням ідей творців «Чорноморської доктрини», на нашу думку, стали ОЧЕС та ГУАМ, у яких Україна могла б відігравати набагато значнішу роль. На наш погляд, «чорно-морська орієнтація» для нашої країни залишається актуальною і не вступає в суперечність ні з нашою європейськістю, ні з членством Туреччини в НАТО, бо Туреччина теж є частиною Європи, а Україна намагається інтегруватися з НАТО та ЄС. Разом із Польщою та Туреччиною ми можемо забезпечувати

стабільність у Чорноморському регіоні, впливаючи на весь Близький Схід, для чого обов'язково повинні брати участь у творенні європейської системи колективної безпеки. Це відповідає нашим національним інтересам не тільки з політичної чи оборонної точки зору, а й з економічної. Орієнтація на вісь Північ-Південь (Чорне море) допоможе нам у вирішенні питання диверсифікації джерел надходження енергоносіїв.

Контрольні питання до четвертого розділу

1. Опишіть особливості становлення геополітичної суб'єктності України.
2. У чому полягає цивілізаційний вибір України?
3. Обґрунтуйте важливість європейської та євроатлантичної інтеграції України.
4. Що таке лімітрофна держава?
5. Охарактеризуйте геополітичні ідеї М. Грушевського та С. Рудницького в часи Української революції 1917–1920 років.
6. Опишіть геополітичну доктрину Д. Донцова.
7. Визначте геополітичні погляди Ю. Липи.
8. Охарактеризуйте геополітичні погляди ідеологів українського національно-визвольного руху середини XX ст.
9. Визначте сучасну геостратегію України на міжнародній арені.
10. Сформулюйте «західний» та «східний» вектори геополітичного спрямування України.
11. Поясніть поняття: «західний та східний вектори», «нейтралітет», «Будапештський меморандум».
12. Коротко охарактеризуйте погляди видатних мислителів і діячів: В. Липинського, С. Рудницького, С. Томашівського, Ю. Липи.
13. Охарактеризуйте особливості геополітичного концепту «Міжмор'я».
14. Напишіть есе на тему «Становлення української національної ідеї».

ФОРМИ ТА ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДЛЯ ПОТОЧНОГО І ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛІВ

Формою поточного контролю знань здобувачів вищої освіти є модульна контрольна робота за окремою частиною навчальної дисципліни (модулем), а формою підсумкового контролю знань студентів – диференційований залік, який передбачає оцінювання якості засвоєння навчального матеріалу дисципліни за всіма темами.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ПОТОЧНОГО КОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ «ГЛОБАЛЬНА ГЕОПОЛІТИКА»

1. Предмет та об’єкт геополітики, мета, завдання курсу.
2. Понятійно-термінологічний апарат геополітики.
3. Геополітика й філософія.
4. Геополітика і політична географія.
5. Міждисциплінарні зв’язки геополітики.
6. Міжнародні організації: поняття, ознаки, порядок утворення.
7. Етапи становлення міжнародних організацій як складової системи міжнародних відносин.
8. Геополітичний простір, його сутність.
9. Геополітична опорна точка. Метаполе.
10. Геополітичні відносини. Геополітичний баланс сил. Геополітичний контроль.
11. Типи контролю над геопростором.
12. Категорії геополітики: геополітична експансія, геополітичний конфлікт, геополітичне положення.
13. Геополітична могутність, геополітичні інтереси, геополітичний кодекс (код), геостратегія.
14. Пріоритетні сфери діяльності ООН для України на сучасному етапі.

15. Роль країн «Великої сімки» у системі міжнародних відносин.

16. Роль міжнародних організацій у процесах глобального управління.

ПЕРЕЛІК ПИТАНЬ ДО ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ З ДИСЦИПЛІНИ «ГЛОБАЛЬНА ГЕОПОЛІТИКА»

1. Геополітика як наука.
2. Методи геополітики
3. Держава як складова геополітичної структури світу.
4. Форми державного правління і державного устрою.
5. Занепад національної держави в умовах глобалізації.
6. Геополітичні інтереси держави.
7. Геополітичні значення розвитку ЄС.
8. Виникнення і геополітичне значення НАТО.
9. Геополітичні стратегії США. США як союзник і стратегічний партнер України.
10. Сучасна геостратегія Великої Британії.
11. Сучасна геополітика Франції.
12. Геополітика ФРН.
13. Геополітичні стратегії сучасних азійських країн.
14. Панмусульманська геополітична концепція.
15. Геополітичні орієнтації країн Африки.
16. Глобальні проблеми сучасності і роль міжнародних організацій у їх вирішенні.
17. Правове регулювання діяльності міжнародних організацій.
18. Загальні і спеціальні принципи міжнародного права, привілеї та імунітети як форми реалізації повноважень міжнародних організацій.
19. Глобальні процеси сучасності, інституціоналізація їх вирішення на початку XXI ст.
20. Формування геополітичної свідомості українського суспільства до початку XX ст.

21. Геополітичні ідеї М. Грушевського та С. Рудницького в часи Української революції 1917–1920 років.

22. Українське геополітичне мислення міжвоєнного періоду. Ю. Липа.

23. Геополітичні погляди ідеологів українського національно-визвольного руху середини XX ст.

24. Сучасна геостратегія України на міжнародній арені. «Західний» та «східний» вектори.

25. Геостратегічний вектор на інтеграцію з ЄС та НАТО.

ЗРАЗОК ТЕСТОВОГО ЗАВДАННЯ

На виконання завдань тесту вам дається 40 хвилин.
На кожне завдання пропонується 4 варіанти відповіді.
Тільки один варіант відповіді є правильним.
Ніяких виправлень у відповідях не допускається.
Вступне тестове завдання з 1 до 50 оцінюється 4-ма балами.

1. Авторство запровадження терміна «міжнародні відносини» належить:

а) Г. Моргентау;
б) Р. Арону;
в) І. Канту;
г) Дж. Бентаму.

2. Перша міжнародна міждержавна організація, створена з метою розвитку співробітництва, досягнення миру і безпеки між народами:

а) Ліга Націй;
б) ООН;
в) Священний союз;
г) НАТО.

3. Головним ідеологом концепту «політичного реалізму» був:

а) Г. Моргентау;

б) Дж. Картер;

в) І. Кант;

г) З. Бжезінський.

4. Визначте суб'єктів світової політики:

а) найбільші та найвпливовіші держави світу;

б) національні уряди, громадські рухи, міжнародні організації, політичні лідери, клани;

в) окремі держави незалежно від їх статусу, міжнародні неурядові організації, наддержавні утворення;

г) неурядові організації, що відстоюють мир в усьому світі.

5. Концепція «човникової дипломатії» пов'язана з іменем:

а) К. Райс;

б) Х. Клінтон;

в) З. Бжезінського;

г) Г. Кісінджера.

6. Вестфальський мир 1648 р. завершив:

а) Тридцятилітню війну;

б) війну за Іспанську спадщину;

в) війну за австрійську спадщину;

г) Першу світову війну.

7. Про кризу модернізму у своїй праці «Занепад Європи» (1918 р.) писав:

а) З. Бжезинський;

б) Ф. Ніцше;

в) О. Шпенглер;

г) З. Фрейд.

8. Автором «Великої шахівниці» є:

а) Ф. Ратцель;

б) Н. Дж. Спайкмен;

в) З. Бжезінський;

г) К. Шмітт.

9. Однією із найважливіших ознак цивілізації за С. Гантінгтоном є:

а) релігія;

б) мова;

в) економіка;

г) політика.

10. Основним міжнародно-правовим документом сучасності, в якому визначені основні принципи міжнародного права, є:

а) Статут ООН;

б) Віденська конвенція;

в) Окінавська хартія;

г) усі відповіді правильні.

11. Віденський конгрес проводився з метою врегулювання питань, що виникли під час:

а) війни за іспанський спадок;

б) Тридцятилітньої війни;

в) наполеонівських війн;

г) війни за австрійський спадок.

12. До Антанти, під час її утворення, входили:

а) Великобританія, Франція, Росія;

б) Німеччина, Франція, Великобританія;

в) Німеччина, Австро-Угорщина, Італія;

г) Росія, Австро-Угорщина, Італія.

13. До Троїстого Союзу, при його утворенні, входили:

а) Великобританія, Франція, Росія;

б) Німеччина, Франція, Великобританія;

в) Німеччина, Австро-Угорщина, Італія;

г) Росія, Австро-Угорщина, Італія.

14. План «Барбаросса» – це:

а) план агресивної війни фашистської Німеччини проти СРСР;

б) план агресивної війни фашистської Німеччини проти Польщі;

в) план агресивної війни фашистської Німеччини проти Франції;

г) план агресивної війни СРСР проти Фінляндії.

15. Політику «умиротворення» проводили:

а) Англія та СРСР;

б) Франція та США;

в) Англія та Франція;

г) Німеччина, Італія.

16. Дата створення ООН – Організації Об'єднаних Націй:

а) жовтень 1946;

б) жовтень 1945;

в) жовтень 1944;

г) жовтень 1947.

17. Антилюдський, антисоціальний, незаконний акт насильства, що призводить до вчинення антигуманістичних дій і характеризується зловмисною спрямованістю та організаційним забезпеченням, метою якого є досягнення політичних, релігійних чи ідеологічних цілей – це:

а) тероризм;

б) ісламізм;

в) нацизм;

г) націоналізм.

18. Азіатсько-тихоокеанський регіон – це:

а) азійські держави, які об'єднані економічно та політично й утворюють цілий Тихоокеанський регіон;

б) термін, що позначає сферу впливу азійських країн;

в) політичний і економічний термін, що позначає країни, розташовані по периметру Тихого океану і численні острівні держави в Тихому океані;

г) численні острівні держави в Тихому океані.

19. Кількість країн-членів ЄС:

а) 28;

б) 27;

в) 29;

г) 30.

20. Рік створення ОБСЄ:

а) 1993;

б) 1995;

в) 1997;

г) 1994.

21. У якому році Україна стала членом СОТ:

а) 2007 р.;

б) 2008 р.;

в) 2009 р.;

г) 2010.

22. ГУАМ – регіональне об'єднання чотирьох держав:

а) Грузія, Узбекистан, Україна, Молдова;

б) Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова;

в) Греція, Узбекистан, Азербайджан, Молдова;

г) Грузія, Росія, Україна, Азербайджан, Молдова.

23. Хто є автором концепції «зіткнення цивілізацій»:

а) Ф. Фукуяма;

б) С. Хантінгтон;

в) С Краснер;

г) Х. Булл.

24. Які країни ініціювали створення статуту ООН:

а) США, Англія, СРСР, Китай;

б) Англія, Японія, Китай, США;

в) Франція, Англія, СРСР, Китай;

г) Німеччина, США, СРСР, Японія.

25. Скільки основних цивілізацій виділяє С. Хантінгтон:

а) шість;

б) вісім;

в) десять;

г) сім.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Основні

1. Вегеш М. Геополітика в постатях і термінах: підручник для студентів і аспірантів спеціальності «Політологія» / М. Вегеш, М. Палінчак, В. Петрінко. – Ужгород : Видавничий дім «Гельветика», 2020. – 786 с.

2. Геополітика: енциклопедія / за ред. Є. М. Суліми; ред-кол.: Є. М. Суліма (голова), М. А. Шепєлєв (заст. голови), В. В. Кривошеїн та ін. – К.: Знання України, 2012. – 920 с

3. Суліма Є. М. Глобалістика: підручник / Є. М. Суліма, М. А. Шепелев. – К.: Вища школа, 2010. – 544 с.

4. Кудряченко А. І. Геополітика: підручник / А. І. Кудряченко, Ф. М. Рудич, В. О. Храмов. – К.: МАУП, 2004. − 296 с.

5. Дністрянський М. С. Геополітика: навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.

6. Андрущенко С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: моногр. / С. В. Андрущенко. – К.: Логос, 2015. – 286 с.

7. Гольцов А. Г. Геополітика та політична географія [Текст]: підручник / А. Г. Гольцов. – К.: Центр учб. л-ри, 2016. – 416 с.

8. Мадіссон В. В. Сучасна українська геополітика: навч. посіб. / В. В. Мадіссон, В. Л. Шахов. – К.: Либідь, 2016. − 176 с.

9. Чупрій Л. В. Геополітичні стратегії діячів українського визвольного руху початку – середини ХХ століття в контексті забезпечення регіональної безпеки / Л. В. Чупрій // Вісник Львівського університету. – 2018. – Випуск 53. – С. 122–130.

Допоміжні

1. Аквінський Х. Коментарі до Арістотелевої «Політики» / Х. Аквінський; пер. з лат. О. Кислюк. – К.: Основи, 2000. – 794 с.

2. Анжей Дуда виступає за створення блоку держав від Балтійського до Чорного моря [Електронний ресурс] / Польське

радіо. – Режим доступу: http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/216158#sthash.AaDzbFG7.dpuf

3. Смолянюк В. Ф. Військова могутність сучасної Української держави (політологічний аналіз): автореф. дис. … д. політ. н.: спеціал. 23.00.02. «Політичні інститути та процеси» / В. Ф. Смолянюк. – К., 2001. – 25 с.

4. Сорокин Питирим. Человек. Цивилизация. Общество / Питирим Сорокин. – М.: Мысль, 1992. – 542 с.

5. Іщук В. Intermarium. Балто-Чорноморський союз може стати надійним щитом європейської і євроатлантичної цивілізації [Електронний ресурс] / В. Іщук. – Режим доступу: http://bbsc.eu/analiticheskie-materialyi/bezopasnost/intermarium-balto-/chornomorskiy-soyuz-mozhe-stati-nadiynim-shhitom-yevropeyskoyi-/i-yevroatlantichnoyi-tsivilizatsiyi/

6. Leonid Chupriy. Historical Preconditions of Formation of the Concept «Intermarium» in the Face of Contemporary Challenges / Leonid Chupriy // Ukrainian Policymaker. – 2018. – № 3. – P. 4–10.

7. Андрущенко С. В. Україна в сучасному геополітичному середовищі: моногр. / С. В. Андрущенко. – К.: Логос, 2005. – 286 с.

8. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика / У. Бек. – М. : Прогресс-Традиция, 2007. – 464 с.

9. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы: моногр / З. Бжезинский. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 256 с.

10. Бжезинский З. Выбор. Глобальное господство или глобальное лидерство / З. Бжезинский; пер. сангл. – М.: Международные отношения, 2004. – 288 с.

11. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи; пер. з англ. – Львів: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.

12. Бжезінський З. Вибір: світове панування чи світове лідерство / З. Бжезінський; пер. з англ. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.

13. Василенко И.А. Геополитика современного мира: учеб. пособие / И. А. Василенко. – М. : Издательство Юрайт, 2010. – 395 с.

14. Гаджиев К. С. Введение в геополитику: уч. для вузов / К. С. Гаджиев. – М.: Изд-во Логос, 1998. – 416 с.

15. Гальчинський А. С. Україна на перехресті геополітичних інтересів / А. С. Гальчинський. – К.: Знання України, 2002. – 180 с.

16. Гантінгтон С. П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. П. Гантінгтон. – Львів: Кальварія, 2006. – 472 с.

17. Гегель Г. Основи філософії права або природне право і державознавство / Г. Гегель; пер. з нім. Р. Осадчука, М. Кушніра. – К.: Юніверс, 2000. – 336 с.

18. Гольцов А.Г. Геополітика та політична географія [Текст]: підручник / А. Г. Гольцов. – К.: Центр учб. л-ри, 2012. – 416 с.

19. Горбулін В. П. Національна безпека: Український вимір. / В. П. Горбулін, О. В. Литвиненко. – К.: ПІІ «Інтертехнологія», 2008. – 104 с.

20. Дугин А. Г. Основы геополитики: геополитическое будущее России / А. Г. Дугин. – М.: «Артогея», 1997. – 600 с.

21. Звіт про виконання угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/pro-vikonannya-ugodi-pro-asotsiatsiyu-mizh-ukrainoyu-ta-/evropeyskim-soyuzom-za-2017-rik.pdf

22. История дипломатии / [сост. А. Лактионов]. – М.: АСТ, 2006. – 943 с.

23. Історія української філософії / С. В. Бондар [та ін.]. – К.: Академвидав, 2008. – 624 с.

24. Кант И. Критика практического разума: соч. в 6 т. – Т. 4 – Ч. 1. / И. Кант. – М.: Политиздат, 1965. – 544 с.

25. Корома Н. Місце України у формуванні Балто-Чорноморського регіону: від ідеї до реального співробітництва / Н. Корома // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія. – 2007. – № 54. – С. 55–57.

26. Колосов В., Мироненко Н. Геполитика и политическая география: учебник / В. Колосов, Н. Мироненко. – М.: Аспект-Пресс, 2002. – 479 с.

27. Конституція України. Науково-практичний коментар. Академія правових наук. – Х.: Право, 2003. – 805 с.

28. Конфуцій // Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. – Київ: Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України: Абрис, 2002. – 742 с.

29. Курас І. Ф. Українське суспільство на рубежі століть // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. Серія: Політологія і етнологія. – 2001. – Вип. 15. – С. 234.

30. Липинський В'ячеслав. Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму / В'ячеслав Липинський. – К.: Київ-Філадельфія, 1995. – 470 с.

31. Лотоцький С. Україна в світовому геополітичному просторі / С. Лотоцький, С. Трохимчук. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 192 с.

32. Мелещук Сергей. Эволюция экономической сложности Украины: бег на месте [Електронний ресурс] / Сергей Мелещук // Економічна правда. – Режим доступу: http://www.epravda./com.ua/rus/publications/2016/01/19/577309/view_print/

33. Мальський М. З. Теорія міжнародних відносин: підручн. / М. З. Мальський, М. М. Мацях. – 2-ге вид., доп. та випр. – К.: Кобза, 2013. – 528 с.

34. Мартинюк В. О. Політична географія та геополітика: словник-довідник / В. О. Мартинюк, С. С. Троян. – К.: НВЦ ВО, 2015. – 224 с.

35. Нартов Н. А. Геополитика: учебник для вузов / Н. А. Нартов. – М.: ЮНИТИ, 1999. – 359 с.

36. Перепелиця Г. М. Конфлікти в посткомуністичній Європі / Г. М. Перепелиця. – К.: НІСД, 2013. – 432 с.

37. Повне зібрання творів Михайла Грушевського. Том 9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – Київ, 2009. – 592 с.

38. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Мысль, 1969. – 371 с.

39. Сирота Н. М. Основы геополитики: учеб. пособие / Н. М. Сирота. – СПб.: Знание, 2001. – 136 с.

40. Словник геополітичних термінів та понять / упоряд. і ред. В. С. Крисаченко; за заг. ред. О. С. Власюка, П. П. Кононенка. – К.: ПЦ «Фоліант», 2008. – 208 с.

41. Суліма Є. Діалог як спосіб існування міжнародних відносин у глобалізованому світі. Управління публічними фінансами та проблеми забезпечення національної економічної безпеки [Електронний ресурс] / Є. Суліма // Збірник тез Міжнародного податкового конгресу. – 2020. – С. 834–838. – Режим доступу: https://drive.google.com/file/d/1QhAZL7UpEySDF66M0Yl-U4N6-/FNL5GYx/view

42. Суліма Є. М. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму: монографія / Є. М. Суліма. – К.: Генеза, 2004. – 334 с.

43. Сунь-Цзы. Трактаты о военном искусстве / Сунь-Цзы, У-Цзы. – М.: «АСТ», 2002. – 404 с.

44. Тихонравов Ю. В. Геополитика: учеб. пособие / Ю. В. Тихонравов. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 269 с.

45. Тишкевич И. Чем союз Украины, Польши и Белоруси опасен для Германии [Электронный ресурс] / И. Тишкевич // Соцпортал. – Режим доступа: http://socportal.info/2016/02/29/chem-soyuz-ukrainy-pol-shi-i-belarusi-opasen-dlya-germanii.html#

46. Трубникова Н. В. Геополитика и международные отношения современного мира: учебное пособие / Н. В. Трубникова. – Томск: Изд-во ТПУ, 2005. – 91 с.

47. Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку / під. ред. О. М. Гончаренка. – К.: НІСД, 1999. – 384 с.

48. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / за ред. Ф. М. Рудича. – К., 2002. – 488 с.

49. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти / за ред. Ф. М. Рудича. – К.: МАУП, 2002. – 488 с.

50. Уткин А. И. Глобализация: процесс и осмысление / А. И. Уткин. – К.: Знання, 2001. – 254 с.

51. Фукуяма Ф. Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку / Ф. Фукуяма; пер. з англ. В. Дмитрика. – Львів: Кальварія, 2005. – 380 с.

52. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2003. – 605 с.

53. Чекаленко Л. Д. Зовнішня політика України: підручник / Л. Д. Чекаленко. – К.: Либідь, 2006. – 712 с.

54. Чупрій Л. В. Особливості вирішення регіональних конфліктів у контексті сучасних викликів: досвід України, Сирії та країн Корейського півострову / Л. В. Чупрій // Україна дипломатична. – Київ, 2018. – № 1. – С. 204–212.

55. Чупрій Л. В. Відродження концепту «Міжмор'я» в контексті подолання російської експансії [Електронний ресурс] / Л. В. Чупрій. – Режим доступу: file:///C:/Users/Leonid/Desktop/4016-%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%/81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-8068-1-10-/20170808.pdf

56. Чупрій Л. В. Історичні аспекти становлення концепту «Між'моря» в контексті українського державотворення / Л. В. Чупрій // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113 (№ 10). – С. 415–419.

57. Leonid V. Chuprii, Den Sik Kan, Volodymyr M. Vasylchuk, Victoriia D. Uriadova, Nataliia O. Prorochenko Considerations of Solving the Korean Problem at the present stage (2018–2019) // ASTRA Salvensis, Supplement, Romania: ASTRA, 2020. – Vol. 1/2020 (Scopus). – Pp. 193–209.

58. Шепелєв М. А. Теорія міжнародних відносин: підручник / М. А. Шепелєв. – К.: Вища школа, 2004. – 622 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

1. Бібліотека Верховної Ради України (Національна парламентська бібліотека України ім. Ярослава Мудрого, Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.kiev.ua/LIBRARY/

2. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського (Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/

3. Національна бібліотека Франції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bnf.fr/

4. Національна Парламентська бібліотека України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nplu.kiev.ua/

5. Німецькі бібліотеки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ddb.de/

6. Бібліотека Сумського державного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.edu.ua/pages/library/

7. Бібліотека Дніпровського державного університету [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comsci.dsu.dp.ua/DSU/libraries/

8. Вінницька державна обласна універсальна наукова бібліотека ім. К. А. Тімірязєва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.vmnitsa/com/

9. Донецька обласна універсальна наукова бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://library.donetsk.ua

10. Кіровоградська обласна універсальна наукова бібліотека ім. Д. І. Чижевського [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.online.kr.ua/

11. Наукова бібліотека ім. М. Максимовича Київського національного університету ім. Тараса Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lib-gw.univ.kiev.ua

12. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. Івана Франка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.franco.lviv.ua/library/

13. Наукова бібліотека Національного університету «Києво-Могилянська академія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/

14. Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ognb./odessa.ua/

15. Публічна бібліотека ім. Лесі Українки (Київ) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lucl.lucl.kiev.ua

16. Російська державна бібліотека [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rsl.ru/

17. Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.univer.kharkov.ua/

18. Державна публічна історична бібліотека Росії (Москва) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.shpl.ru

19. Інститут наукової інформації по суспільним наукам (Москва) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.inion.ru

20. Наукова бібліотека МДУ ім. М. В. Ломоносова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://wwwlib.msu.su/

21. Stanford Encyclopedia of Philosophy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://plato.stanford.edu/entries/social-/institutions/

Міжнародні видання

1. Z. Brzeziński. Wielka Szachownica. – Warszawa, 1998. – 256 p.

2. Ankersmit F. Narracja, reprezentacja, doświadczenie. Studia z teorii historiografii / pod redakcją i ze wstępem Ewy Domańskiej. – Kraków, 2004.

3. North D. C., Wallis J. J., Weingast B. R. Violence and Social Orders: A Conceptual Framework for Interpreting Recorded Human History. – Cambridge: University Press, 2009. – 308 p.

4. Ostrom E. Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action. – NY: Cambridge University Press, 1990. – 274 p.

5. Stryjek T. Jakiej przeszłości potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów narodowych w historiografii i debacie publicznej na Ukrainie 1991–2004. – Warszawa, 2007.

Навчальне видання

Леонід Васильович Чупрій

ГЛОБАЛЬНА ГЕОПОЛІТИКА

Навчальний посібник

Відповідальний за випуск	*А. В. Лавренюк*
Відповідальний редактор	*І. Є. Врублевська*
Редактори	*Л. Б. Дьомена, Н. І. Грицюк*
Форматування та комп'ютерна верстка	*О. В. Лисенко*

Здано до друку 07.07.2022. Формат 60 × 84 / 16
Папір офсетний № 1. Гарнітура «Times New Roman»
Друк. арк. 18,6
Тираж 300 примірників. Замовлення № 1004

Підготовлено до друку Видавничо-поліграфічним центром
Університету ДФС України
08205, вул. Університетська, 31, м. Ірпінь, Київська область, Україна

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 5104 від 20.05.2016